

**Чернівецький національний університет
імені Ю. Федьковича
Інститут психології імені Г.С. Костюка
НАПН України**

ПСИХОЛОГІЯ САМОРОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ

Збірник наукових праць

Чернівці- Київ – 2016

УДК: 159.9(05)

ББК 74.1

Рецензенти:

Член-кореспондент
НАПН України, доктор
психологічних наук,
професор

Титаренко Т.М.

Доктор психологічних наук,
професор

Турбан В.В.

Психологія саморозвитку особистості: збірник наукових праць [Електронний документ] / за ред.. Н.В. Чепелевої, Я.Ф. Андрєєвої. – Чернівці – Київ, 2016. –284 с.

Збірник наукових праць підготовлено за результатами науково-практичного семінару «Психологія саморозвитку особистості», який відбувся на базі Чернівецького національного університету імені Ю. Федьковича спільно з лабораторією когнітивної психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України 7 квітня 2016 року.

У збірнику висвітлено актуальні проблеми самопроекування на різних етапах розвитку особистості, а також питання розвитку і саморозвитку людей різних соціальних груп та у різноманітних життєвих і соціальних обставинах.

Збірник адресований викладачам психології вищих навчальних закладів, аспірантам, студентам, працівникам у галузі практичної психології, науковцям-психологам, іншим фахівцям, що розробляють проблеми розвитку особистості.

© Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича, 2016

© Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 2016

На обкладинці: Митрополичий корпус (ЧНУ), Чернівці. Автор: Neovitaha777, CC BY-SA 4.0.

ЗМІСТ

Чепелева Н.В. Спрямованість особистості на розвиток як підґрунтя самопроєктування	5
Смульсон М.Л. Саморозвиток і самопроєктування особистості в старості.....	19
Андрєєва Я.Ф. Саморозвиток особистості в контексті філософсько-психологічної концепції діалогу	35
Гуцол С.Ю. Мифологический механізм самопроєктирования личности	48
Поліщук О.М. Ресурси саморозвитку особистості.....	64
Pasnichenko A. E. The characteristic of «personal growth» as a vector of human psychological development.....	82
Собкова С.І. Особистісний саморозвиток в процесі самореалізації.....	114
Зарецька О.О. Особистісний розвиток через самопроєктування (за матеріалами on-line інтерв'ю).....	129
Шиловська О.М. Розвиток молодших школярів здатності до самопроєктування	142
Зазимко О.В. Самопроєктування особистості в юнацькому віці	154
Булига І.В. Психолого-психологічні основи становлення професійної зрілості	165
Гаркавенко Н.В. Самовиховання і саморозвиток майбутніх фахівців з вищою освітою	179

Доскач С.С. Професійна свідомість особистості майбутнього психолога як здатність до його самовизначення як фахівця.....	193
Мазур Н.О., Проскурняк О.П. Структура психологічної готовності військовослужбовців до дій в екстремальних ситуаціях	208
Чаплак Я.В. Вплив інформаційно-комунікативного простору на саморозвиток особистості	223
Гудінова І.Л.Блогосфера як середовище подолання внутрішніх конфліктів	238
Heisonyuk N. Cultural and gender differences in basic response to conflict as self-presentation demonstration	250
Чуйко Г.В. Можливість самопрезентації в процесі спілкування	268

*Чепелєва Н.В.
Інститут психології імені Г.С.Костюка НАПН
України, м.Київ*

СПРЯМОВАНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ НА РОЗВИТОК ЯК ПІДҐРУНТЯ САМОПРОЕКТУВАННЯ

Самопроектування ми розглядаємо як здатність особистості діяти, виходячи із власного задуму, проекту відносно свого майбутнього (життєвий проект) та власної особистості (особистісний проект), що є однією із провідних детермінант здійснення життєвих планів та намірів. Воно базується на інтерпретації та осмисленні попереднього особистого і соціокультурного досвіду шляхом занурення у соціокультурний дискурсивний простір та створенні власного смислового простору, що є вагомим чинником розвитку особистості. По суті – це створення нового контексту життя, що задає нові вектори особистісного розвитку, які базуються на відкритості новому досвіду.

Особистісний проект передбачає: 1) створення «задуму себе», тобто конструювання Я-можливого, Я-бажаного, або ж Я-ідеального; 2) створення схеми або сюжету подальшого життя і себе у ньому; 3) реалізацію цього задуму шляхом вибудовування бажаної, передбачуваної ідеальної історії власного життя або плану, за яким втілюватиметься задум, а також конструювання власної ідентичності, адекватної власному задуму. Проект базується на соціокультурних зразках, а також на наявній в особистості концепції себе і свого життя, яка, з одного боку,

задає зміст проекту, з іншого – вибудовує обмеження задуму та можливостей його реалізації.

Самопроекування як вагомий чинник розвитку особистості передбачає звернення до власних спогадів, когнітивних зразків власних атрибутів та до теорій «Я» [3]. Причому останні, по суті, інтегрують попередні складові, забезпечуючи провідні особистісні зміни, що лежать в основі реалізації особистісного проекту. При цьому самопроекування вимагає від особистості створення власних моделей розвитку та власних поглядів на динаміку змін, а не орієнтації на готові моделі майбутнього, які пропонує соціум.

Самопроекування тісно пов'язане з розвитком особистості, є його необхідною складовою і передбачає самодетермінацію, на протигагу зовнішній детермінації, яка забезпечує лише соціальний розвиток індивіда.

Згідно Д.О. Леонтьєву [4] є декілька вимірів розвитку. У першому людина виступає як біологічна одиниця, такий розвиток є універсальним, і його результатом є морфологічне та функціональне дозрівання, яке дозволяє оптимально пристосуватися до навколишнього. На нашу думку, це досеміотичний рівень розвитку людини, тут ще немає потреби у символізації, яка о однією з основних психологічних потреб людини [5], немає знакового опосередкування власної діяльності та розвитку. Дискурси на цьому рівні задаються ззовні, причому вони є нормованими згідно тієї чи іншої соціокультурної епохи.

Другий вимір розвитку – соціальний, результатом якого є соціальний індивід і те, що можна назвати базовою особистістю. За В.М. Розіним, соціальний індивід – це людина, що належить до певної культури і діє відповідно до її основних реалій. Така особистість не створює власний «Я-текст», а запозичає тексти, міфи, сценарії тощо із

соціокультурного оточення. Вона ще не є автором, а, скоріше читачем соціокультурного дискурсу та навіть його плагіатором. Тому базова особистість не створює власні життєві та особистісні проекти, а користується тим, що їй пропонують соціум і культура. На цьому рівні немає також саморозвитку, а є розвиток, що визначається основними соціокультурними інститутами – сім'єю, школою, ЗМІ тощо.

На цьому рівні розвиток особистості визначає фундаментальний дискурс (В.И. Розін), який виступає у ролі соціальної норми й сприймається людиною як сама реальність. Приймаючи певний фундаментальний дискурс особистість починає діяти в його межах, вводячи у них будь-який матеріал та власні дії і вчинки. Засвоюється фундаментальний дискурс через соціальні дискурсивні практики, до яких належать освіта, засоби масової інформації, мистецтво, професійні заняття, образ та стиль життя тощо. Ці дискурси задають також сценарії поведінки, а також життєві та особистісні проекти.

Таку особистість можна назвати особистістю конформістського типу [5], якій нічого більше не потрібно: є біологічні нужди та соціальні ролі, вона цілком задоволена життям у цих двох вимірах, третього для неї просто не існує. Людина пливе за течією, тобто будує життя адаптивним чином. Коли ж на перше місце виходять психологічні потреби, тоді перед людиною постає питання про сенс життя, вона починає будувати образ майбутнього, що дає їй могутню опору для опосередкування свого життя у вигляді життєвих цілей, смислів, завдань і відкриває шлях до переходу на наступний, особистісний рівень розвитку.

Однак деякі індивіди, на думку С. Мадді, рухаються не конформістським, а індивідуалістським шляхом розвитку на основі виникнення у них психологічних потреб у символізації, судженні та уяві, побудови картини світу та

часової перспективи, пошуку смислу та вибору невизначеності. Тим самим вони виходять на третій, власне особистісний рівень свого розвитку. Саме вихід на цей рівень робить можливим самовиховання, самоосвіту, саморозвиток – усі процеси, що лежать в основі як життєвого, так й особистісного самопроектування, і, як зазначає Д.О. Леонт'єв, сама особистість стає чинником свого розвитку, хоча відбувається це далеко не в усіх. Особистісний рівень розвитку, на відміну від перших двох, не є обов'язковим, він, скоріше, факультативний [4]. Завдання, що розв'язуються тут – не обов'язкові, не нормативні, а факультативні, насамперед – це завдання на смисл.

Саме на цьому рівні з'являється самопроектування як здатність ставити й розв'язувати завдання на смисл, вибудовувати власний смисловий простір, який втілюється в авторський задум, сюжет текст відносно себе, свого майбутнього життя, власної особистості.

Можна передбачити, що на другому рівні розвитку особистість, як вже зазначалося, є читачем, інтерпретатором «тексту життя», до якого належать сімейні оповіді, легенди, міфи, чужі біографії тощо. У той же час, на третьому (його можна назвати авторським) рівні особистість стає творцем власного тексту, власної біографії, базуючись не лише на інтерпретації соціокультурних дискурсів, а насамперед на їх розумінні.

На відміну від інтерпретації як процесу «накидання смислу на текст» за допомогою відповідних інтерпретаційних схем, які почасти запозичаються ззовні (із культури, соціального оточення, минулого досвіду взаємодії з оточуючим тощо), розуміння – чисто внутрішній процес. Воно базується на смислових трансформаціях власних смислових схем, розширенні власного смислового простору,

створенні нових смислових схем та утворень, переосмисленні як самого себе, так й власної соціокультурної ситуації, власного життя та власної особистості.

Можливим стає таке розуміння тільки у діалозі з самим собою, з Іншим, соціумом та культурою за допомогою соціокультурних дискурсів, що сприяє розширенню та зміні внутрішнього контексту особистості через взаємодію з контекстом зовнішнім. При цьому для людини як особистості поряд з контекстом минулого важливу роль відігріє контекст майбутнього, який можна тлумачити як процес смислоутворення минулого через майбутнє.

З поняттям авторства, яке є характерним для третього рівня розвитку, тісно пов'язане поняття автономії та самодетермінації особистості. Як зазначає Д.О. Леонтьєв, автономія та самодетермінація потрібні людині для того, щоб орієнтувати свою поведінку у просторі можливого. Якщо все причинно зумовлено, то автономія особистості позбавлена практичного сенсу, зазначає дослідник. І навпаки, якщо ми визнаємо простір можливого, то без ідеї самодетермінації не обійтись, тому що перетворення можливого у дійсність відбувається лише через недетермінований (точніше, самодетермінований) вибір та рішення суб'єкта. Коли людина протиставляє своє свідоме рішення механізмам, що спрацьовують автоматично, вона вводить у регуляцію своєї життєдіяльності нові, вищі принципи регуляції та організації власної діяльності та переходить на новий щабель розвитку [4].

Отже, на вищому, особистісному рівні розвитку з'являється самопроекування як здатність ставити й розв'язувати завдання на смисл, вибудовувати власний смисловий простір, що втілюється в авторський задум, сюжет, текст. У процесі розв'язання таких завдань людина

створює власну ментальну модель світу і самої себе, вибудовує власні життєві стратегії. Інакше кажучи, самопроекування – це завдання для самої особистості (насамперед, завдання на смисл), у процесі розв’язання якого людині слід осмислити себе, власну життєву ситуацію та перспективу, переглянути свою позицію у ціннісно-смыслових координатах, не лише інтерпретуючи та реінтерпретуючи свій життєвий досвід, а й саму себе.

Ці завдання попервах запозичуються із соціуму, але у процесі життя та власного розвитку людина може їх перевизначувати та довизначувати, реконструюючи таким чином як власні уявлення про зовнішню та внутрішню реальність, так й результати інтерпретації і реінтерпретації особистого досвіду.

Спируючись на ідеї Ю.І. Машбиця про перевизначення та довизначення учінневих задач [6], під перевизначенням завдань, котрі ставить перед особистістю соціум, ми будемо розуміти зміну структури завдання, що пропонує соціум, з метою адаптації його до власної психічної реальності без зміни його внутрішнього сенсу та без усвідомлення необхідності внутрішніх змін, спрямованих на саморозвиток.

У свою чергу, довизначення завдання на смисл – це привнесення особистісного сенсу у завдання, що залежить як від об’єктивних, так й від суб’єктивних чинників. Такий особистісний смисл залежить, насамперед, від розуміння та інтерпретації особистого досвіду, а процес довизначення завдання веде до трансформації смыслового простору особистості, спонукаючи її до самозмін, саморозвитку, самопроекування.

Основними моделями особистісних проєктів, на нашу думку, є наратив (як замислення себе, створення власної ідеальної історії) та тезаурус (як створення ідеальної,

особистісно неповторної картини світу). Розглянемо як діють ці моделі у процесі засвоєння основних життєвих цілей і завдань, які ставить перед собою особистість, спираючись на соціокультурні стандарти.

Якщо говорити про наратив, то у процесі перевизначення смислових завдань змінюється лише зовнішня структура Я-тексту, тобто інакше компонуються події, деякі вилучаються, інші, навпаки – додаються та стають ключовими у той чи інший період життя, але внутрішня (смилова) структура тексту залишається незмінною.

У процесі довизначення трансформується внутрішня (смилова) структура тексту про себе. Наратив трансформується у тезаурус, котрий можна визначити як різновид внутрішнього дискурсу, що передбачає зміну картини світу у свідомості людини. У цьому випадку людина починає відчувати себе автором власного життя. Можна припустити, що трансформація досвіду у тезаурусний стан сприяє самопроектуванню.

Гіпотетично можна припустити також, що перевизначення смислових завдань формує наративне уявлення про своє минуле, теперішнє та майбутнє життя, а довизначення – тезаурусне, створюючи рухливий смисловий простір, в якому викристалізовується майбутня особистість. Саме на його основі вибудовується екзистенційний досвід особистості, який спрямовує весь хід розвитку людини та здійснює його ціннісно-смилову регуляцію.

Як зазначає В.В. Знаков, у тезаурусі особистості представлено людське буття, осмислене та засвоєне нею [2], тобто досвід не просто проінтерпретований та реінтерпретований, а й зрозумілий людиною. При такому розумінні суб'єкт відповідає собі на запитання, що відрізняються від питань, які виникають при наративному

способі осмислення досвіду. Вони спрямовані не стільки на з'ясування того, що відбулося (або, що можливо відбуватиметься – Н.Ч.) та як саме це відбувалося, скільки на те, що це значило для розуміння, які суб'єктивні сенси й цінності були актуалізовані [1]. Тобто тут мова йде про справжнє смислове розуміння, що базується на діалогічній взаємодії не лише з навколишнім світом, а насамперед з самим собою.

На думку Дж. Капрари та Д. Сервона, люди здатні впливати на власну долю. Здатність передбачати майбутнє та регулювати дії відповідно до особистих цілей робить можливим вплив людини на свій досвід, свої дії та особистісне зростання. Самоінструкції засновані на певній системі уявлень про власні можливості та про відповідальність за власні дії. Завдяки здатності до саморефлексії, людина може створювати умоглядні моделі не лише зовнішнього світу, а й себе самої. Умоглядні моделі Я містять уявлення про розумові процеси або метакогнітивні уявлення [3].

При цьому, на думку тих же авторів, люди ставлять перед собою два види цілей – цілі оцінки та цілі розвитку. Перші передбачають перевірку або підтвердження певної особистісної характеристики. Люди, що мають цілі розвитку, прагнуть набувати або розвивати певні особистісні якості [3]. На нашу думку, люди, що орієнтуються на цілі оцінки, великою мірою залежать від думки оточуючих та на відповідність власної особистості зовнішнім стандартам. Тому при інтеріоризації соціальних завдань на смисл вони, як правило, орієнтуються на їх перевизначення, з тим щоб підігнати себе до існуючого у соціумі стандарту. Хоча, слід зазначити, що для проектування будь-яких змін без розгляду типових соціальних і діяльнісних контекстів не обійтись.

Якщо люди чогось не вміють, вони не побудують того, що вимагає даного незнайомого з ним уміння [6].

Спираючись на викладені вище положення, можна припустити, що основними стратегіями реалізації особистісного проекту є стратегії стабільності і розвитку. Перша базується на цілях оцінки і перевизначенні основних життєвих завдань і передбачає засвоєння проектів і стандартів їх реалізації, які пропонує соціум, таких, що відповідають типовому для тієї чи іншої культури життєвому плану та вимогам до особистості, здатної його реалізувати. Друга – спирається на цілі розвитку та довизначення основних життєвих завдань, які пропонує особистості соціокультурне середовище.

Нами було виділено три види особистих проектів, базуючись на рівнях розвитку особистості, запропонованих Д.О. Леонтьєвим, – біологічному, соціальному та особистісному [4].

Соціально-орієнтований проект виникає на другому рівні особистісного розвитку (рівні соціалізації). Такі проекти засвоюються у процесі первинної соціалізації, задаючи суб'єкту деяку спільну, прийнятну у даній культурі систему категорій, за допомогою яких він має структурувати та вимірювати подієвий плин власного життя. Кожна соціалізована людина знає, як повинне будуватися та перебігати її життя, які типові події мають у ньому відбутися, очікує на їх появу й включає у свій майбутній життєпис.

Особистісно-орієнтований проект є унікальним для кожної людини, що досягла особистісного рівня розвитку. Такі проекти пов'язані з активізацією процесів самоінтерпретації та саморозуміння й задають свій, неповторний для кожної людини вектор розвитку і лінію особистісних трансформацій. Хоча, безумовно, ці проекти є

результатом глибокого осмислення соціокультурних реалій та передбачають усвідомлення власних можливостей та власних обмежень.

Альтернативний проект. Це коло імовірно-значимого, що складає найбільш творчу частину життя, в якому задумуються ідеальні шляхи саморозвитку, обдираються бажані стратегії самореалізації. Таким чином, альтернативний проект готує майданчик для свого нового старту від "Я-наявного" до "Я-іншого" (Б.Д. Ельконін). Такі задуми (можливо, їх можна визначити як мрії) зазвичай не проговорюються вголос, а формуються у внутрішньому смисловому просторі особистості.

Отже, самопроекування можна тлумачити як процес збагачення й трансформації смислового простору особистості, що відбувається у результаті розуміння та інтерпретації індивідуального досвіду, який узагальнюється на основі внутрішніх інтенцій особистості та структурується під впливом цілей, мотивів та намірів людини, а також спирається на соціокультурні концепти, що організують особистісний досвід.

Особливості побудови особистісних проектів на різних етапах розвитку людини мають свою специфіку. Зокрема, на першому, біологічному, етапі особистість діє за нормативними проектами, що задаються дорослими. На другому – соціальному, запозичує проекти, що задані соціокультурним простором. І лише на третьому, особистісному етапі, з'являється здатність до створення власних проектів, що дозволяють вибудовувати траєкторію власного життя і власного розвитку.

Розглянемо докладніше особливості самопроекування особистості на різних етапах розвитку, базуючись на основних характеристиках прийняття та розв'язання життєвих та смислових завдань, що постають

перед людиною на різних вікових етапах. Як вже зазначалося, такі завдання великою мірою запозичуються з культури та трансформуються залежно від вікових та індивідуальних особливостей людини. У випадку смислового перетворення культурних сенсів, а також перевизначенні та довизначенні зразків розв'язання життєвих завдань, що пропонуються культурою, виникають особистісні новоутворення, які свідчать про формування у людини того чи іншого життєвого та особистісного проєктів.

Характерним для молодшого шкільного віку, на нашу думку, є опора не на смислові, а саме на життєві завдання, що постають перед дитиною у процесі соціалізації. На цьому етапі розвитку дитина в основному занурена у соціокультурні дискурси, які надаються дорослими. Здатність до створення складних дискурсів тільки починає зароджуватися. Можна припустити, що у цьому віці виникає насамперед здатність до приймання та породження наративів, у змісті яких можуть відображатися результати перевизначення тих чи інших життєвих завдань. Сміслових трансформацій досвіду ще немає (та й не може бути), є лише певне переструктурування культурних зразків, які надаються соціумом. Основне новоутворення у цьому віці – розвиток наративної компетентності як здатності сприймати наративи та породжувати власні, що базуються на особистому досвіді дитини, – школа, стосунки із вчителями, однолітками, батьками тощо.

У підлітковому віці відбувається розвиток здатності до довизначення основних життєвих завдань та поява на цій основі власне смілових завдань. Відбувається цей процес великою мірою у результаті внутрішнього смислового конфлікту, пов'язаного з характерним для цього віку розвитком самосвідомості. З'являється потреба у саморозумінні, котра й стимулює формування особистісних

сенсів та створення на цій основі власних життєвих та особистісних проєктів. Суттєво розширюється репертуар дискурсивних практик підлітка, що також веде до розвитку здатності до самопроєктування. Основним новоутворенням цього віку є розвиток дискурсивної компетентності як здатності особистості засвоювати зовнішні дискурси, досить успішно здійснювати власні дискурсивні практики, а також вести внутрішній діалог як важливий засіб саморозуміння.

В юнацькому віці як і у дорослому, багато що залежить від того, на якому рівні, за Д.О. Леонтьєвим, знаходиться людина – соціальному або ж особистісному. Інакше кажучи, якщо перед юнаком постає питання "Ким бути?", але не з'являється питання "Яким бути?", то він у своєму розвитку зупинився на соціальному рівні. У цьому випадку він орієнтується на зовнішні зразки, відображені у соціокультурних дискурсах, і на життєві (кар'єра, гроші, оточення, сім'я тощо), а не на смислові завдання. Причому у процесі розв'язання цих завдань в основному відбувається їх перевизначення, смислова сфера майже на задіяна. Основний проєкт у цьому випадку – життєвий, який може трансформуватися лише у зовнішній, а не у внутрішній (смисловій) структурі. Якщо ж для юнака основним завданням стає саморозвиток, як умова успішного розв'язання життєвих завдань, то він починає створювати смислові особистісні проєкти, активно задіюючи довизначення таких завдань, ставлячи перед собою, у першу чергу, завдання на смисл та орієнтуючись на власний внутрішній діалог (особистісний дискурс) і на діалог із значимими дорослими. Основним новоутворенням у першому випадку (соціальний рівень розвитку) стає професійне самовизначення, у другому – особистісне, на базі якого формується й професійне.

Для дорослого віку характерним є втілення життєвих та особистісних проєктів, а також їхня трансформація, коригування та смислова перебудова. Це стає можливим за умови переходу дорослого на особистісний рівень розвитку (що не є обов'язковим) та за наявності сформованих дискурсивних практик (інтерпретації, розуміння, діалогу тощо) і розвиненої на попередніх етапах розвитку дискурсивної компетентності. Якщо ж дорослий не переходить на особистісний рівень розвитку, то результатом цього є особистісна стагнація та незадоволеність життям, яка у похилому віці сприяє ще й розвитку гострого страху смерті.

Таким чином, людина звернена до самої себе та на перетворення того, що дано їй як зовнішнє, так й внутрішнє, інакше кажучи, можна зробити висновок, що саморозвиток і самопроектування – тісно пов'язані процеси, опершись на слова Л.С. Виготського «людина не тільки розвивається, а й будує себе».

Список використаних джерел

1. Знаков В.П. Тезаурусное и нарративное понимание событий как проблема психологии человеческого бытия / В.П. Знаков // Методология и история психологии. –2010. –Том 5. –Выпуск 3 Психология человеческого бытия. – с. 106 – 119.
2. Знаков В.В. Теоретические основания психологии понимания многомерного мира человека / В.В. Знаков // Вопросы психологии. – 2014. – № 1. – С. 16 – 29.
3. Капрара Дж. Психология личности / Дж. Капрара, Д. Сервон – СПб: Питер, 2003 – 640 с.

4. Леонтьев Д.А. Личностное измерение человеческого развития / Д.А. Леонтьев // Вопросы психологии. – 2013 – № 3. – С. 67 – 80.
5. Мадди С.Р. Смыслообразование в процессе принятия решений / С.Р. Мадди // Психологический журнал – 2005. – том 26. – № 6, с. 87 – 101.
6. Машбиц Е.И. Психолого-педагогические проблемы компьютеризации обучения / Е.И. Машбиц. – М.: Педагогика, 1988. – 192 с.

Психологія саморозвитку особистості: збірник наукових праць.
Чернівці – Київ, 2016.

САМОРОЗВИТОК І САМОПРОЕКТУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ В СТАРОСТІ

Чи є потрібним взагалі вести розмову про самопроектування і саморозвиток особистості в старості? Адже старість у свідомості багатьох – це період слабкості, непрацездатності, доживання. Зазначимо, що ще на початку ХХІ століття відповідь на це запитання була б негативною – ні, не потрібно. Багато в чому вона б відбивала відоме ставлення до старих людей, яке одержало назву «ейджизм», - негативне або ігнорувальне. Однак сьогодні таке ставлення змінилося, бо постійно збільшується кількість людей похилого віку у суспільстві.

Протягом століть віковий розподіл виглядав як піраміда, на вершині якої були одиниці, які досягли похилого віку. Зараз різке збільшення життя і зниження народжуваності, особливо у розвинених країнах, перетворило цю піраміду на гриб із масивним капелюхом. В Японії вважається, що скоро продаж підгузників для дорослих у країні буде більшою, ніж для дітей. Існує прогноз, що у 2060 році американців, старших за 65 років, буде вдвічі більше, ніж зараз – 92 млн. (20 відсотків). І вже нині найрозповсюджені захворювання у всьому світі – геріатричні, тобто серцево-судинні, рак, діабет і хвороба Альцгеймера (postnauka.ru).

До того ж сьогодні зрозуміло, що межа між дорослістю і старістю і навіть між молодістю і старістю все більше розмивається і зникає, не існує конкретного моменту

ініціації від молодості до старості, або навіть від зрілості до старості (перехід на пенсію не витримує перевірки на «подію ініціації старості», тому що він різний у різних країнах, різний для різних професій, багато хто у всьому світі продовжує далі працювати тощо). Мудрий Монтень вважав, що трагедія старості не в тому, що вона вбиває стару людину, а в тому, що вона позбавляє молоду людину її молодості. І цю важку втрату людина може перенести тільки тому, що вона відбувається повільно, майже непомітно. Він писав, що життя веде нас за руку по майже непомітному схилу, потихеньку та полегеньку, поки не призведе в цей жалюгідний стан (мається на увазі старість:), змусивши поволі звикнутися з ним. «Ось чому ми не відчуваємо жодних потрясінь, коли настає смерть нашої молодості, яка, насправді, за своєю суттю набагато жорстокіша, ніж смерть життя, що ледве жевріє, або смерть нашої старості» (Монтень. Щоденники).

Саме тому маємо думати про старість і, відповідно, проектувати її задовго до того, як вона наступає, не має значення – формально чи неформально, дійсно або в уяві. Проектувати себе в старості і проектувати себе протягом старості – обидва варіанти самопроектування і саморозвитку є нагальними і такими, що потребують психологічного аналізу і психологічної підтримки [5; 7; 12].

Разом із суспільством обличчям до старості повернулася і сучасна наука, зокрема, психологія. Старість є специфічним віковим періодом, який не має аналогів в онтогенезі і який можна розглядати як плацдарм для узагальнених теоретико-експериментальних досліджень вікової, генетичної психології, психології розвитку та навіть загальної психології. Однак слід зазначити, що така можливість є, безумовно, породженням сьогодення, вона відкрилася завдяки новим методологічним підходам початку

другого тисячоліття. Серед багатьох причин цього виділимо дві, на наш погляд, основні.

Про першу вже йшлося, вона є суспільно-психологічною. Це розпочата в ХХІ сторіччі боротьба суспільства проти ейджизму, тобто проти упередженості до старості, неприйняття старих людей.

Друга є науково-психологічною, це поява постнекласичної методології з її новими підходами до дослідження. Тільки поява постнекласичних дослідницьких підходів надала можливість дійсно розгорнути адекватні дослідження похилого віку, в тому числі експериментальні, використовуючи систему понять, широко апробованих на інших вікових категоріях (розвиток, новоутворення, провідна діяльність тощо). Адже хаотичний вплив різноманітних соціально-психологічних та психологічних чинників на літню людину, відсутність певних організованостей в соціумі (на кшталт дитячого садку, школи, вишу, установи), в яких можна було б експериментувати, не чекаючи на серйозні зміни складу, а також стану фізичного та психічного здоров'я членів групи, їх настрою, стосунків тощо, не пропонує сприятливих умов для постановки і здійснення зі старими людьми «класичного» психологічного дослідження (з експериментальною і контрольною групою, які знаходяться в однакових умовах і відрізняються тільки специфічними психологічними впливами).

Поняття проект має відношення до проблематики старості ще в одному аспекті. Так, зокрема, соціологи справедливо вважають, що старість є не стільки віковим періодом, скільки штучно сконструйованим нормативним соціальним проектом, тобто набором конвенціональних правил, законів, принципів, норм, цінностей тощо. Саме вони визначають як стереотипізоване ставлення до старих людей представників інших поколінь, так і багато в чому

поведінку самих літніх людей, їх ставлення до себе. Механізми такого конструювання, – це, по-перше, академічний дискурс (зокрема, медичний), який описує старість як період слабкості, непрацездатності, доживання, поза визначенням позитивних сторін цього періоду, по-друге, морально-нормативні регулятори, тобто уявлення про «еластичність» вимог до ставлення до старих людей, по-третє, маркер відносин між поколіннями, основним у якому є уявлення про сьогоденну старість як модель власного майбутнього похилого віку. Далі відзначаються такі досить нетривіальні механізми, як лінгвістична складова, тобто відсутність позитивних смислових маркерів у термінів, пов'язаних із старінням, і, навпаки, наявність негативних смислів (мається на увазі загалом опозиція «нове-старе») і вплив художнього дискурсу, образи якого багато в чому формують соціальні очікування щодо старих людей. Нарешті, сучасна свідомість фокусує суспільну зацікавленість на прогресі, змінах, «юності» як людей, так й ідей [4; 15].

Для нас найбільш цікавим виглядає роль власне людей похилого віку в конструюванні такого проекту і можливість перебудови їх ставлення до себе та до власних проблем старості. Інакше кажучи, йдеться про розвиток і саморозвиток в старості та їх специфіку.

Зазначимо, що сучасні концепції безперервного прижиттєвого (life-span) розвитку, тобто розвитку, який відбувається протягом усього життя, стверджують, що будь-якому процесу розвитку є властивою внутрішня динаміка набутого і втраченого [1; 2; 11; 16]. Йдеться про розвиток упродовж усього життя, який не зупиняється ніколи, навіть у смерті, яка теж визначає певний саморух і саморозвиток. З'явилося поняття непрямолінійного розвитку, відповідно до якого протягом життя відбувається не тільки нарощування

потенцій, а існують спади і плато, ампліфікація (збагачення) певних функцій та збіднення інших, що теж визначає розвиток. Так, наприклад, доведено, що інтелектуальний розвиток відбувається впродовж усього життя і є багатовимірним, однак функціонування інтелекту змінюється – плинний операційно-динамічний інтелект поступово перетворюється на кристалізований предметно-змістовний. Операційно-динамічний інтелект пов'язаний з базальною організацією переробки інформації і розв'язування задач, а предметно-змістовний – з функціонуванням операційно-динамічного в контексті нових знань і життєвих ситуацій [2; 16; 18; 24].

Суттєвим в плані концепції безперервного розвитку є поняття *завдання розвитку*. Завдання розвитку включають групи проблем, вимог і життєвих ситуацій, які породжені біологічним розвитком, соціальними очікуваннями і власними діями людини. Ці проблеми, як зазначають фахівці, змінюються в ході життя і надають спрямування, силу і наповнення розвитку.

Ми пов'язуємо розвиток зі змінами ментальної моделі світу, спираючись при цьому на концепцію саморозвитку (саморуху) особистості Г.С.Костюка. Саморозвиток розглядається ним як такий, в якому суб'єкт ставить власну мету розвитку, і використовує для її досягнення різні можливості і потенціал – як власний особистісний, так і такий, що пропонує зовнішнє середовище. Ми пов'язуємо саморозвиток з становленням новоутворень, тлумачимо саморозвиток як зміну ментальної моделі світу, або системи ментальних моделей (менталітету); а також як набуття нового смислу; як реінтерпретацію особистого досвіду. Саморозвиток визначається переструктуруванням, ампліфікацією, реінтерпретацією, реконструкцією ментальних моделей світу, перебудовою

зв'язків між ними на всіх рівнях у метаментальній моделі (тобто системній моделі, яка й визначає особистість) [9;11;16].

Однак чи існує взагалі різниця між розвитком в старості і розвитком в інші періоди життя? Ми вважаємо, що завдання розвитку в старості є специфічними і перш за все пов'язані зі складними стосунками між старістю і майбутнім.

Складні стосунки старої людини з часом минулим впливають на її сприйняття часу майбутнього, більше того, навіть зумовлюють це сприйняття. У цьому зв'язку фахівці посилаються на філософську характеристику майбутнього Мартіна Хайдегера (в роботі “Буття і час”, 1923). За Хайдегером, майбутнє не просто приходить до нас, скоріше ми йдемо до нього зі своїми очікуваннями. Оскільки ці очікування породжуються в процесі витлумачення (інтерпретації) нами минулого, то майбутнє слід розуміти як продовження минулого. Що ж тоді сучасне? “Постійний процес трансформації минулого в майбутнє” [цит. за 19, с.84].

Саморозвиток слушно визначається як специфічна форма інтенціонального, самодетермінованого, самокерованого розвитку особистості [23]. Без елементів самопроекування розгляд процесів саморозвитку є неможливим, оскільки необхідними є зміст і певна форма, в якій знаходить свій вираз відповідна інтенція. Якщо її невідрефлексована або маловідрефлексована форма може бути визначена як *задум*, то відрефлексоване інтенціональне утворення, за сучасною психологічною традицією, одержало назву *особистісного проекту* (self-design) [12; 21].

З іншого боку, концепт *самопроекування* (особистості) є дериватом більш широкого поняття *проекування*, і логічно його розглянути саме в такому

ключі. При цьому розгляд самопроекування у проектній парадигмі є особливо важливим для старості, оскільки кожна характеристика проектування для старості стає принципово специфічною. Це такі характеристики, як, наприклад, віднесення проекту до майбутнього, близького або далекого, промислення (рефлексія як мета і когнітивний процес), втілення проекту тощо.

Необхідною є також розробка оцінної бази проекту, адже проект не є проектом без критеріальної і показникової бази здійснення (втілення) проекту, у нашому випадку – здійснення події розвитку (саморозвитку) [3; 17].

Специфіка самопроекування у старості проявляється на всіх його етапах, а саме етапі рефлексії завдань саморозвитку, етапі визначення як проекту результату, так і проекту процесу і відповідних технологій саморозвитку, а також критеріїв події саморозвитку, зокрема, у формі реінтерпретованої ментальної моделі світу [16; 17]. Ця специфіка полягає, по-перше, в очевидній обмеженості періоду втілення проекту (життєвого ресурсу), у специфічному ставленні старої людини до майбутнього та відповідному визначенні задач розвитку, що є психологічним підґрунтям самопроекувальної діяльності. Крім того, специфікою самопроекування у цьому віці є практична відсутність стереотипізованих прототипів, орієнтації на соціокультурні зразки, адже діяльність старої людини по саморозвитку, яка передбачає самопроекування, відбувається поза соціальними інституціями (на кшталт школи, вишу, професійної організації або спільноти тощо).

Однак, незважаючи на принципову специфіку, самопроекування у похилому віці залишається інтенціональним підґрунтям саморозвитку, а також засобом ампліфікації саморозвитку. Тому роль самопроекування у

похилому віці є значно важливішою, ніж у більш ранні вікові періоди. Самопроекування відіграє також суттєву роль у боротьбі з танатофобією, а переборення танатофобії виступає як одне з провідних завдань саморозвитку в старості.

Говорячи про самопроекування і саморозвиток у старості, слід, на нашу думку, розглянути також і аспект специфіки ампліфікації психічного розвитку в цьому віці. Суть ампліфікації – у всебічному використанні потенціалу розвитку психіки на кожній віковій стадії за рахунок створення психологічних умов для саморозвитку особистості [6; 10]. Поняття ампліфікації є сьогодні найбільш розробленим для дошкільного дитинства, однак ми вважаємо, що воно може бути застосовано для всіх вікових періодів, зокрема, для похилого віку. Більше того, якщо для інших вікових періодів можна припустити певну «співпрацю» процесів акселерації та ампліфікації, то для похилого віку є очевидним неприйнятність прискорення психічного розвитку, його неможливість в умовах обмеженого життєвого ресурсу.

Тому можна говорити тільки про певну ампліфікацію, збагачення психічного розвитку в старості, наприклад, тренування і заміну послаблених психічних функцій (наприклад, пам'яті), компенсацію і «перекриття» їх іншими функціями загального інтелекту. Усвідомлене самопроекування особистості в старості передбачає самостійне прийняття рішення про напрямки такої ампліфікації на ґрунті розуміння власних інволюційних дефіцитів.

Звідси випливає, що саморозвиток і самопроекування в старості не виключають розуміння наявності вікової дефіцитарності. Вона, як відомо, супроводжує нормальне

старіння, а її урахування й усвідомлення багато в чому визначають специфіку інтелектуальних проблем в старості.

І у нейропсихологічних дослідженнях [8; 13], і у власне психологічних [20] показано, що провідну системоутворювальну роль і у нормальному старінні, й у кристалізованому інтелекті старої людини відіграє лівокульове, тобто поняттєве мислення.

З іншого боку, чи сприяє процес самопроекування збереженню та компенсаторним можливостям поняттєвого мислення? На це запитання, на нашу думку, слід відповісти позитивно. Більшість фахівців з проектування вважають цей процес інтелектуальним [3; 17; 22]. Дійсно, якщо згадати виділені нами етапи самопроекування, а саме етап рефлексії завдань саморозвитку, етап визначення проекту результату і проекту процесу та відповідних технологій саморозвитку, а також критеріїв події саморозвитку, то не можна не погодитися з тим, що всі указані етапи потребують відповідного інтелектуального забезпечення на рівні поняттєвого мислення, тобто відрефлексованих інтелектуальних дій. Тому взаємну ампліфікацію (взаємне збагачення) самопроекування та інтелекту старої людини теж можна вважати чинником-протектором деменції. Зазначимо, тут ідеться про нормальне старіння, якого виділяють, як правило, три варіанти [8; 13].

В основі першого лежить зниження рівня енергетичного забезпечення активності, про яке уже йшлося вище. Її характерні прояви – це досить довга латентність при включенні у діяльність, відносно невеликий період її ефективного виконання, за яким іде виснаженість і незавершеність дій, а також одноканальність переробки інформації. При цьому передумовами для збереженого психічного функціонування є збереженість критичності, регулювальної ролі мовлення, наявність стратегій, які

забезпечують розподіленість активності у часі та внутрішньому просторі. Тому при цьому варіанті нормального старіння самопроекування має бути спрямованим безпосередньо на ампліфікацію – розвиток цих передумов. Повторимо, що це збереженість критичності, регульовальна роль поняттєвого мислення, розвиток спеціальних стратегій розподіленої активності.

Другий варіант нормального старіння, як уже вказувалось вище, пов'язаний з дефіцитом симультанності у переробці інформації, що виявляється у першу чергу, у зорово-просторовій сфері. Цей варіант старіння може розглядатися як найбільш сприятливий, особливо при цілеспрямованому використанні стратегії подрібнення процедур розв'язування задач, «переведення дій на рівень розгорнутого, поетапного, послідовного, контрольованого виконання» [8], тобто виконання дій та діяльності без так званих автоматизмів. Спеціальна робота із самопроекування та саморозвитку в напрямку оволодіння такою стратегією може позитивно вплинути на дефіцит симультанності.

Однак відомо, що різкі зміни простору життя (у широкому смислі слова) можуть призвести до декомпенсації, наприклад, зміна місця проживання або лінгвістичного середовища. Тому підготовка до такої зміни потребує спеціальної роботи із відповідного самопроекування і подальшого саморозвитку, як і взагалі ампліфікаційні запити на розвиток за усіма напрямками, де існує потенціал декомпенсації.

Третій варіант старіння характеризується зниженням довільної регуляції діяльності в аспекті прогнозування результату, побудови адекватних програм. Йдеться про імпульсивне прийняття рішень, неадекватну оцінку власних можливостей, що при збереженості когнітивної критичності

може призводити до декомпенсації, переживання неспіху тощо.

Ясно, що тут необхідними є адекватне проектування і самопроектування результату діяльності, які є підґрунтям його прогнозу.

Якщо досі йшлося про варіанти нормального старіння, які, при усвідомленому завданні самопроектування і саморозвитку, можуть бути компенсовані, то четвертий варіант старіння є небезпечним з точки зору декомпенсації. У ньому переплітаються два небезпечних дефіцитарні чинники: енергетичного забезпечення діяльності та її довільної регуляції. Виникає недостатня спонтанність, звуження сфери інтересів, емоційна монотонність і підвищене забування. Соматичні захворювання і депривація спілкування сприяють трансформації цього варіанту старіння в деменцію [8; 13].

Вище показані основні напрямки нормального старіння, психологічна підтримка якого пов'язана з ампліфікованим розвитком певних конкретних інтелектуальних і діяльнісних складових у старості.

Нагадаємо, що відомими є особливості ментальної моделі суб'єкта, які призводять до принципового погіршення психічного здоров'я в старості. З'ясувалося, що всі такі досліджувані дуже боялися старості і смерті, мали розвинене почуття обов'язку і сприймали життя як сувору повинність, були фіксовані на професійних досягненнях і/або сімейному благополуччі і в той же час малоініціативними [14]. Крім того, їх емоційні, близькі стосунки обмежувались тільки сім'єю, а будь-які невдачі вони сприймали як катастрофи і потребували підтримки. Для таких особистостей слабким місцем був конфлікт у сфері свободи/залежності і автономії/підлеглості. Очевидно, що така ментальна модель

потребує серйозної реінтерпретації в контексті самопроекування та саморозвитку.

Висновки. Самопроекування є інтенціональним підґрунтям саморозвитку у людей похилого віку, а також засобом ампліфікації саморозвитку. Специфіка самопроекування у старості проявляється на всіх його етапах, а саме етапі рефлексії завдань саморозвитку, етапі визначення проекту результату, проекту процесу і відповідних технологій саморозвитку, а також критеріїв події саморозвитку. Для похилого віку є очевидним неприйнятність прискорення (акселерації) психічного розвитку, його неможливість в умовах обмеженого життєвого ресурсу. Тому можна говорити тільки про певну ампліфікацію, збагачення психічного розвитку в старості. Усвідомлене самопроекування особистості в старості передбачає самостійне прийняття рішення про напрямки такої ампліфікації на ґрунті розуміння власних інволюційних дефіцитів.

Всі указані вище етапи самопроекування потребують відповідного інтелектуального забезпечення на рівні поняттєвого мислення, тобто відрефлексованих інтелектуальних дій. Тому взаємну ампліфікацію самопроекування та інтелекту старої людини можна вважати чинником-протектором деменції при нормальному старінні. У той же час самопроекування має бути спрямоване і на загальну реінтерпретацію ментальної моделі світу в старості.

Позитивний вплив на саморозвиток у похилому віці чинять рефлексія необмеженості його ампліфікації, яка покращує суб'єктивне сприйняття часу, а також усвідомлене самопроекування особистості і самостійне прийняття рішення про напрямки такої ампліфікації. Серйозною є також роль самопроекування у боротьбі з танатофобією.

Список використаних джерел

1. Анцыферова Л.И. Способность личности к преодолению деформаций своего развития / Л.И.Анцыферова // Развитие личности и проблемы геронтопсихологии. – М.: Изд-во „Институт психологии РАН”, 2006. – С. 355– 381.
2. Балтес П.Б. Всевозрастной подход в психологии развития: исследование динамики подъемов и спадов на протяжении жизни / П.Б.Балтес // Психология развития : Хрестоматия. – Спб.: Питер, 2001. – С. 436 – 459.
3. Генисаретский О.И. Философия проектности.: Из истории проектной культуры второй половины XX века /О.И.Гентсаретский – М.: Ленанд, 2016. – 400 с.
4. Елютина М.Э. Геронтологическое направление в структуре человеческого бытия / М.Э.Елютина. – Саратов, Саратов. гос. ун-т, 1999. – 139 с.
5. Ермолаева М.В. К вопросу о потенциалах развития личности в старости / М.В.Ермолаева, С.Б.Пряхина // Мир психологии. – 2008. – №2. – С.244-255.
6. Запорожец А.В. Избранные психологические труды./А.В.Запорожец – В двух томах. - Т.1. Психическое развитие ребенка. – М.: Педагогика, 1986. – 320 с.
7. Коваленко-Кобилянська І.Г. Специфіка надання психологічної допомоги з урахуванням особливостей пізнього геронтогенезу [Електронний ресурс] / І.Г.Коваленко-Кобилянська // Технології розвитку інтелекту. Т. 1, № 2 (2011). – Режим доступу www.psytir.org.ua/index.php/technology_intellect_develop/article/view/43.

8. Корсакова Н.К. Нейрогеронтопсихология: развитие идей школы А.Р. Лурия // I Международная конференция памяти А.Р. Лурии. Тезисы докладов / под ред. Е.Д. Хомской. – М.: МГУ; РАН; РАО, 1997. – С. 50–51.
9. Костюк Г.С. Принцип развития в психологии / Г.С. Костюк // Методологические и теоретические проблемы психологии. – М.: Наука, 1969. – С. 118–152.
10. Кудрявцев В.Т. Психология развития человека: основания культурно-исторического подхода./ В.Т.Кудрявцев – Ч.1, ПЦ «Эксперимент», Рига, 1999.
11. Максименко С.Д. Генеза здійснення особистості / С. Д. Максименко. – К. : Видавництво ТОВ «КММ», 2006. – 240 с. Розуміння та інтерпретація життєвого досвіду як чинник розвитку особистості : монографія / за ред. Н.В.Чепелевої. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. – 276 с.
13. Роцина И.Ф. Исследование нормального и патологического старения (нейропсихологический подход) // Медицинская психология в России: электрон. науч. журн. – 2015. – N 2(31) [Электронный ресурс]. – URL: <http://mprj.ru>
14. Семкова М.П. Непрожитая старость [Электронный ресурс] / М.П.Семкова // Режим доступа www.samlib.ru/s/semkova_m_p_/neprozhitaya_starostx.shtml
15. Смолькин А.А. Социокультурная динамика отношения к старости / А.А.Смолькин – Диссертация на соискание ученой степени кандидата социологических наук по специальности 22.00.04 – Социальная структура, социальные институты и процессы. – Саратов, 2004. – 144 с.

16. Смульсон М.Л. Интеллект і ментальні моделі світу / М.Л.Смульсон // Наукові записки. Серія “Психологія і педагогіка”. Тематичний випуск “Сучасні дослідження когнітивної психології” – Острог: Вид-во Національного університету “Острог”, 2009. – Вип.12. – С. 38 – 49.
17. Смульсон М.Л. Місце самопроекування в проектній парадигмі / М.Л.Смульсон // Актуальні проблеми психології: збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України. – Житомир: Видавництво ЖДУ ім. І.Франка, 2014. – Том П. Психологічна герменевтика. – Вип. 8. – С. 16 – 29.
18. Смульсон М.Л. Психологія розвитку інтелекту/М.Л.Смульсон – К.: Нора-друк, 2003. –298 с.
19. Хойфт Г. Геронтопсихосоматика и возрастная психотерапия / Г.Хойфт, А.Крузе, Г.Радебольд – Г. : Издательский центр «Академия», 2003. – 370 с.
20. Холодная М.А. Психология понятийного мышления: От концептуальных структур к понятийным способностям / М.А.Холодная – м.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2012. – 288 с.
21. Чепелева Н.В. Дискурсивні засоби самопроекування особистості / Н.В. Чепелева // Наукові записки. Серія «Психологія і педагогіка». Тематичний випуск «Актуальні проблеми когнітивної психології». – Острог: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2013. – Вип. 24. – С. 7 – 11.
22. Щедровицкий Г.П. Рефлексия в деятельности / Г.П.Щедровицкий [Електронний ресурс], 2007 – [Код доступу] <http://gtmarket.ru/laboratory/expertize/5242>

23. Щукина М.А. Направления исследований саморазвития личности в современной зарубежной психологии / М.А.Щукина // Вопр. Психологии. – 2014, №4. – С. 94 – 105.
24. Horn J.L. The theory of fluid and crystallized intelligence in relations to concepts of cognitive psychology and aging in adulthood/ J.L. Horn // Aging and cognitive processes / Ed. by F.I.M. Craik, S. Trehuh. – New York: Plenum, 1989. – P. 76–112.

Психологія саморозвитку особистості: збірник наукових праць. Чернівці – Київ, 2016.

САМОРОЗВИТОК ОСОБИСТОСТІ В КОНТЕКСТІ ФІЛОСОФСЬКО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ КОНЦЕПЦІЇ ДІАЛОГУ

Актуальність Саморозвиток особистості – одна із центральних проблем доволі широкого кола психологічної проблематики формування і розвитку особистості. Прояви активності особистості в процесі творення власного життя, усвідомлене проектування перспективи життєвого руху є одними із провідних умов психологічного здоров'я і благополуччя сучасної людини. Завдання саморозвитку і шляхи їх вирішення становлять особливий простір фундаментальної психологічної науки, практичної психології та психотерапії. На сьогоднішній день актуальними є проблеми пошуків шляхів психологічного супроводу розвитку особистості, створення моделей оптимальної взаємодії, які дозволяють особистості розкрити власну індивідуальність, та втілення їх у психологічну практику.

Аналіз останніх досліджень. Концептуальні основи процесу саморозвитку особистості задані гуманістично орієнтованою психологією 19ст., в якій названий процес розглядався через розуміння таких процесів, як саморозуміння, самоактуалізація, самореалізація (А. Маслоу, Є. Еріксон, К.Роджерс), як рух до сутності свого «Я» (В. Франкл). Сучасна психологія продовжує і розвиває розуміння сутності саморозвитку, розкриваючи його аспекти, механізми, бар'єри (К. А. Абульханова-Славская, Б.

С. Братусь, В. В. Знаков, Д. А. Леонтьев, М. М. Мамардашвили, В. И. Слободчиков, О. Б. Старовойтенко, Д. И. Фельдштейн, Н. В. Чепелева, М. Л. Смульсон, Дж. Бьюдженталь, Э. Деси та ін.). В галузі психологічних практик допомоги особистісному саморозвитку можемо виділити перспективні напрямки, як то діалогічний напрям практичної психології (Т. Флоренська, М. Колпакова), теоретичні та практичні розробки гештальт-терапії (V. Burlay, R. Nussner), що спрямовані на створення моделі спілкування, оптимальної для розкриття потенціалів розвитку особистості. Варто зауважити, що названі напрями потребують подальшого теоретичного, а особливо практичного розвитку, наприклад, уваги потребують питання практичного втілення діалогічного методу і діалогічної моделі в консультативний і психотерапевтичний процеси

Постановка завдання статті Метою даної статті є аналіз філософсько-психологічної діалогічної концепції, розгляд «діалогу» як філософської основи психологічної практики і його ролі в процесі саморозвитку особистості, а також аналіз можливостей використання діалогічного методу в психотерапевтичних стосунках і психотерапевтичному процесі.

Виклад основного матеріалу. О. Старовойтенко, аналізуючи проблему розвитку особистості в аспекті рефлексії та реалізації життєвих можливостей у відношенні до другої людини, підкреслює роль іншої людини в багатовимірному процесі рефлексії можливостей «Я». Другий, як конкретна, значима особистість, є світом, в якому особистість має можливість відкрити себе; це необхідність «Я» в контексті переживань і усвідомлювань свого буття. «Я» особистості встановлює взаємини із Другим на рівні поглядів, взаємних відображення, співприсутності,

рефлексивного розкриття і усвідомлення свого буття в Другому, буття Другого в собі, свого буття в собі і буття поза себе і Другого [1]. Участь у такій «дзеркальній грі світу», на думку дослідниці, дає можливість нарощувати потенціал своєї рефлексії. В рефлексії особистості Другий набуває різних іпостасей і якостей: він є реальним просторово-часовий об'єктом, конкретним фактом, ситуацією в житті, викликом, на який особистість змушена відповідати; він є цінністю, без якої особистість відчуває в собі недоліки буття. Особистість спрямовує на Другого свою активність, свої переживання, акти пізнання; оволодіває частиною світу Другого, поділяє його буття, розміщує його в світі своїх суб'єктивних значимостей і розгортає в собі взаємини із ним [1, 128]. Оптимальною умовою для розвитку взаємовідносин із Другим, підкреслює дослідниця, є діалог, як умова розкриття особистістю безумовної буттєвої рівності із Другим. Діалог, як момент відходу від ілюзії самодостатності, як трансцендентна подія, в якій важливим є все. Рефлексія можливостей Я в діалозі представлена дослідницею у вигляді моделі актів самопізнання, яка конкретизована в моделі висловлювання. Рефлексивна модель можливості висловлюватись може бути використаною як практика самопізнання, вбудована в діалог, практика саморозвитку на основі ретроспективного дослідження себе і своїх висловлювань [1].

Теорія і практика духовно орієнтованого діалогу розвивається в працях Т. Флоренської. Дослідниця розуміє діалог як духовне спілкування, як встановлення внутрішнього зв'язку, поєднання. Не будь-який обмін є діалогом; суттєвими ознаками діалогу, як міжособистісного так і внутрішнього, є зверненість до духовного в людині, до її духовного «Я». Саме завдяки духовній спільності, причетності до духовної сокровенної суті, яка властива

кожній людині і яка поєднує усіх, можливий діалог як подія – подія, без цього можливий лише обмін репліками, обмін інформацією, комунікація, різнобарв'я внутрішніх голосів. В основі робіт Т. Флоренської лежить уявлення про людину як про істоту, яка володіє не тільки наявним «Я», яке актуалізоване у повсякденній самосвідомості і детермінується об'єктивними обставинами, але й потенційним духовним «Я», яке не відповідає тиску обставин і яке, будучи витісненим із свідомості людини, виявляє своє існування в голосі совісті. Саме внутрішній діалог наявного і духовного «Я», послух духовному дозволяє людині здійснювати свободу волі і долати межі негативної причинно-наслідкової детермінації. Т. Флоренська підкреслювала не тільки необхідність діалогу для пізнання іншого, але й нетотожність діалога пізнанню, оскільки діалогічний процес є не тільки пізнавальним, в ньому реально відбувається становлення людини, відтворюється підтвердження її існування [2].

Ідея діалогізму розвивалась в працях М. Бахтіна. Дослідник визнав діалог як один із найважливіших методологічних принципів гуманітарного пізнання. Він вважав, що діалог – це не лише універсальний метод дослідження людської особистості, а й універсальний метод дослідження всіх видів духовної культури людства. Побачити і зрозуміти автора твору, за Бахтіним, означає побачити і зрозуміти іншу, чужу свідомість та її світ, іншого суб'єкта. В цьому процесі беруть участь дві свідомості, два суб'єкти. Спілкування не може бути продуктивним без розуміння людьми один одного, без справжнього діалогу. У масштабі духовної культури людства, яка створена із духовної культури кожної особистості, розвиток і збагачення культур відбувається лише за умови їх спілкування, основою якого є розуміння-діалог. М.М. Бахтін вважав, що людська

взаємодія двох рівноправних особистостей, взаємодія Я та Іншого і є діалогом, і розглядав особистість лише у взаємодії. Розкрити й зрозуміти себе стає можливим лише у взаємозв'язках, у діалозі, коли Інший дозволяє Я виміряти себе самого. Лише в діалозі інша людина існує для тебе, а ти для неї. “Ідея починає жити, формуватися, розвиватися, знаходити та оновлювати своє словесне вираження, породжувати нові ідеї, лише вступаючи в суттєві діалогічні стосунки з іншими, чужими ідеями” [3, 213].

В психотерапевтичній практиці філософія і психотерапія тісно пов'язані, оскільки психотерапевтичні інтервенції обумовлені філософською позицією терапевта. Філософська традиція М. Бубера, створена ним «діалогічна онтологія» є однією із основ феноменологічного методу пізнання для гештальт-терапевта. Цінність філософської діалогічної традиції для психотерапії полягає в тому, що в центр людського існування поставлена специфічна форма контакту, а саме «Я-Ти» взаємини, які і є справжнім діалогом, оскільки сфокусовані на живому досвіді особистості і сприяють розвитку людської індивідуальності. Важливо, щоб терапевт розумів неминучий зв'язок нашого існування та усвідомлював, що одужання «проходить» через стосунки. Ми можемо розглядати проблеми клієнта як «проріху» в його відносинах із світом, а одужання – як відновлення цілісності стосунків. Терапевт не просто спостерігач або фасилітатор, він існує у взаєминах із клієнтом, і через це стає агентом змін. Діалогічна позиція терапевта виявляється в його тяжінні до розуміння клієнта, в його людяності, в його русі до власної людяності [4].

Відповідаючи на запитання про сутність людського існування, людського буття, М. Бубер говорить, що людське існування визначається відносинами, і людина не може прийти до людського існування іншим шляхом, крім діалогу;

са́ме діалог є онтологічним центром життя. Філософ аналізує два типи стосунків людини, які він назвав «Я-Ти» і «Я-Воно». Таким чином, двоїсте також і «Я» людини, тому що Я основного слова «Я-Ти» відрізняється від Я основного слова «Я-Воно». А в розрізненні Ти і Воно виражена відмінність між відношенням людини як до суб'єкта і як до об'єкта...» [5, 16]. Відносини «Я-Воно» – це наміри, бажання, почуття, судження, рефлексія, самоусвідомлення, це світ речей серед інших речей, світ значень і цілей, світ смислів і наслідків, смисл інтеракцій із світом, в якому ми живемо. Проте можливим є також інший підхід, в якому поняття простору, причинності, часу стають повністю позбавленими смислу, саме такий підхід М. Бубер називає діалогічним. Підхід «Я-Ти», на думку філософа, створює істинно людське існування. «Світ «Воно» – в контексті простору, часу і причинності, світ «Ти» знаходиться поза контексту простору, часу і причинності» [5, 16]. Ми можемо звертатися до предметів, людей і Творця як до «Ти», при цьому «Я» і «Ти» вступають в онтологічний діалог. В міркування про міжособистісну комунікацію філософ вводить поняття «Інший». «Інший» – це те, що не є «Я», інший по відношенню до мене, і в той же час подібний до мене суб'єкт, який володіє властивостями особистості. «Інший», за М.Бубером, це не тільки люди, а й дерева, рослини, тварини, витвори мистецтва, наукові теорії, Бог. Найбільша помилка, на думку філософа, це розуміння того, що дух – всередині нас, він – між нами, між «Я» і «Ти». Принциповим для діалогічного підходу є те, що до цілісності людського існування не можна підійти через відносини до self, лише через взаємодію із іншим self. Такий різновид діалогу акцентує увагу скоріш на диференційованості, ніж на емпатії, у відносинах «Я» і «Ти» немає ніякого містичного злиття, кожен залишається самим собою. «Ти» існує для

мене, але не стає мною, також і як «Я» існує для «Ти», але не стає ним. Зрозуміло, що людина не може весь час жити в «Я-Ти» відносинах. Це достатньо короткий момент зв'язаності, підтвердження існування. Стверджуючи, що єдиним справжнім способом буття людини може бути лише діалог, філософ так висловлює свої думки: «Життя в діалозі – це не ваше життя, де ви повинні мати справу з людьми, а ваше життя з людьми, з якими ви повинні мати справу» [5, 88].

Діалогічна терапія визначається дослідниками як підхід, установка, позиція по відношенню до людського існування взагалі і до процесу терапії зокрема. Основою даного підходу є віра в зв'язаність і діалогічність нашого існування. Міркуючи про унікальність і природність діалогічного підходу, відзначимо, що він не може бути створеним штучно, оскільки будь-яке зусилля, спрямованість на конкретний результат, руйнує діалогічність стосунків. Відомий психотерапевт, викладач, авторка навчальних програм для психотерапевтів І. Булюбаш говорить, що «в момент «Я-Ти» зустрічі немає мети, зустріч є повною сама по собі. Це момент повного існування, більш повного, ніж будь-які моменти роздумів або спрямованості на щось. Зустріч означає здібність віддатися моменту, зануритись у щось або в когось, при повній довірі поточному процесу, коли віддаєшся не думаючи про це, що потрібно робити в наступний момент. Така зустріч потенційно цілюща і може відбутися навіть поза терапевтичним контекстом. Один єдиний момент, досвід зустрічі – діалогу може дати поштовх для розвитку і змін особистості» [4, 310-311]. Справжній діалог, на думку дослідниці, складається із двох способів відносин («Я-Ти» і «Я-Воно»). Між цими модусами існування складаються динамічні стосунки, оскільки кожен спосіб створює фон для

іншого. Творче здорове життя є балансом між цими двома способами життя. Клієнти, які приходять до терапевта, не мають можливості для «Я-Ти» зустрічі, оскільки їх «Я-Воно» відносини не стали підґрунтям для «Я-Ти». Коли пацієнт стає спроможним використовувати терапевта як «Воно» (для регуляції свого емоційного життя або самооцінки) і терапевт, в свою чергу, усвідомлено бере участь у цьому процесі, їх спілкування стає достатньо близьким і це стосується обох учасників процесу. Таким чином, пацієнт підготовлений до діалогу. Саме терапевт надає пацієнту цю можливість вступити в діалог. Надалі клієнт стає здатним розвивати стосунки із іншою Людиною і розпочати Рух всередину, до діалогу людських сутностей. Передумовами діалогу зі сторони терапевта є його здатність віддаватися поточному досвіду, довіра до себе та інших, справжній інтерес до іншої людини, постійний рух. Бар'єрами на шляху до діалогу можуть стати так звана об'єктивність, позиція спостерігача, теоретизування, неспроможність сфокусуватися, схильність до стереотипів, труднощі в прийнятті афектів клієнта – болю, гніву, сорому, тривоги, тощо [4,310-311].

Спираючись на ґрунтовний аналіз якісних характеристик діалогічного процесу терапії (присутність, включеність, визнання-підтвердження) проведений І. Булюбаш, а також на роботу В. Берлі, розглянемо практичні кроки втілення названих характеристик діалогу в психотерапевтичний процес і можливі труднощі цього процесу.

По-перше, на думку В. Берлі, виникає проблема розуміння смислу понять Діалог і Зустріч. Філософську концепцію Зустрічі іноді помилково розуміють як концепцію контакту в терапії; контакт в психотерапії (гештальт-терапії) не є тотожним екзистенційній Зустрічі. Контакт розуміється

як частина «Я-Ти», а не повноцінна його заміна. М. Бубер чітко розмежовував поняття психологічне і діалогічне. «Психологічне це те, що відбувається в душі кожної людини, – це таємне доповнення до діалогу. Смысл діалогу знаходиться ні в кожному із партнерів окремо, ні в обох, разом взятих, а в їх взаємодії і взаємовпливі»[5]. Мета терапевтичної роботи – бути готовим до відкритості можливої Зустрічі. Ця підготовленість, на думку В. Берлі, є серцевиною відданості діалогу і вимагає ретельної підготовленості до усвідомленого розуміння клієнта, дисциплінованості і сміливості для того, щоб принести себе у Зустріч; пацієнт приходить на сесію для того, щоб відчувати більш повно те, що можна відчувати, для того, щоб винести із досвіду аутентичного існування те, як побудувати більш якісне життя. Відданість діалогу неможливо досягти без розуміння центральної концепції і чіткого розмежування її із схожими еквівалентами.

Присутність – основний і найбільш складний елемент діалогічних відносин. Більшість дискусій про присутність визначають «присутність» як протилежність «здаватись». Присутність – це привнесення себе повністю в інтеракцію, присутній – той, хто не намагається впливати на іншого таким чином, щоб інший побачив себе відповідно із його образом себе або уявленнями про себе. Бути терапевтом небезпечно, пише В. Берлі, оскільки вже саме це передбачає, що терапевт буде працювати як терапевт; існує небезпека вимагати від себе працювати так, як потрібно працювати, а це вже нагадує спроби здаватися, а не бути. Більшість початківців вважають себе зобов'язаними допомагати клієнту; якщо терапевт поводить себе відповідно до образу «цілителя», діалогічний процес переривається, оскільки інший (клієнт) стає засобом для реалізації бажання терапевта виглядати належними чином. Терапевт скоріше має бажання,

щоб клієнт його побачив, ніж тяжіння до цього, не намагаючись маніпулювати тим, як його бачить клієнт. Саме це дає клієнту шанс побачитись із Іншим. Обов'язкова присутність ускладнюється дилемою: як багато присутності повинно бути в терапії? «Винесення за дужки» вимагає деяку частину «іншості» залишати при собі, адже діалог в терапії завжди підкоряється потребам клієнта і його готовності зустрітись із іншим. Міцна теоретична модель і філософська основа терапії роблять судження терапевта більш точними і допомагають терапевту навчитись присутності як людині, яка займає особливе(терапевтичне) місце. Для підтримки присутності цінним є феноменологічний підхід, підтримка того, що відбувається без забобонів та інтерпретацій. Комбінування присутності і феноменологічного підходу дають можливість відбутися Я-Зустрічі. Феноменологічне пізнання дисциплінує усвідомлення думок, інтерпретацій і пропуск їх. Терапевт селективно аутентичний, він відчуває й усвідомлює свої почуття і думки, але висловлює їх частково, орієнтиром при цьому є особливість терапевтичного процесу. Параметр присутності – щире спілкування терапевта з пацієнтом. Саморозкриття терапевта – це момент процесу, в якому пацієнт обличчям до обличчя стикається із «іншістю» терапевта. Дослідники звертають увагу на одну із проблем присутності, пов'язану із особистою терапією терапевта. Навчання психотерапії обов'язково включає індивідуальну терапію. Ця вимога заснована на переконанні, що без чіткого усвідомлення себе, власних проблем і орієнтацій у світі неможливо автентично бути в терапевтичній сесії. Дисципліна діалогічного методу вимагає від терапевта уваги до власних проблем, знання власного світу і того, як він співіснує із терапевтом.

Включеність як характеристика діалогу визначається М. Бубером як відчуття іншої сторони, сторони пацієнта, у взаєминах. як тілесний дотик для того, щоб відчутти те, що відчуває пацієнт. Ця частина теорії діалогу пов'язана з концепцією феноменології, згідно якої, щоб дізнатися про іншого, ми повинні бути уважними до того, що він розповідає про свій досвід, проте достатньо природнім є намагання пізнати іншого, спираючись на власний досвід (емпатія). Наскільки корисна емпатія при побудові діалогу? Емпатія за своїми характеристиками прямо протилежна включеності, оскільки вона базується на розумінні досвіду клієнта через власний досвід. Вимога включеності в діалозі полягає саме в тому, щоб бути відкритим до сприймання відмінностей й несхожості власного досвіду і досвіду іншого. Головна риса включеності полягає у гостроті сприймання контрастів, відмінностей іншого від себе і баченні іншого як справжнього – іншого. Це крок в життя іншого, який вимагає терплячості до того, з чим терапевт може зустрітися в контакті. Терапевт, який будує свої інтервенції на виявленні відмінностей, може здаватися незручним і навіть неприємним, але справжня зустріч можлива лише за умови, що люди бачать один одного такими, якими вони є насправді.

В теорії діалогу існує специфічне уявлення про визнання – підтвердження. Визнання означає те, що особистість сприймається і визнається в її цілісному існуванні. Акт визнання вимагає від учасників діалогу «входження» у феноменологічний світ іншої людини без міркувань або засторог саме в той момент, коли пізнається чиясь буття. Кульмінація «Я-Ти» відносин – це момент, коли інший, клієнт, знає, що він представлений терапевту в своїй самоті, без тенденції до інтерпретацій або до спеціального впливу. Це момент відносин, який характеризується

взаємністю – це дотик і підтвердження-визнання одночасно. В гештальт-терапії визнання-підтвердження є динамічним поняттям; визнання – це не лише підтвердження того, що терапевт сприймає особистість такою, яка вона є, це сприйняття особистості в її динамічному існуванні, в її потенційності, в тому справжньому, в якому поки що приховане її майбутнє. Таким чином, клієнт повинен бути визнаний в тому, яким він може стати, в своїх потенційних можливостях, навіть якщо в теперішньому він демонструє саморуйнівну поведінку [6].

Висновки. Узагальнення результатів проведеного аналізу дозволяють впевнено говорити про можливості діалогічного підходу в дослідженні становлення і розвитку особистості як цілості. Внутрішній світ особистості не може бути дослідженим раціональним способом, він може бути лише пізнаним в діалозі. Діалогічний підхід в практичній психології розглядається як установка, позиція на визначені стосунки з акцентом уваги на індивідуальність, природність, спонтанність. Названа модель взаємодії може бути реалізованою за умови успішної інтеграції теоретичної підготовки і практичного навчання діалогічному методу.

Список використаних джерел

1. Саровойтенко Е.Б. Возможности Я в отношении к Другому: герменевтика и рефлексия / Е. Старовойтенко // Психология Журнал Высшей школы экономики, Т.10, №4, 2013. – Режим доступа. – <http://www.psy-journal.hse.ru/>
2. Флоренская Т.А. Диалог в практической психологии: Наука о душе / Т.Флоренская. – М.: Гуманитарный издательский центр ВЛАДОС. – 2001. – 208 с.

3. Бахтин М.М. Литературно – критические статьи / М.Бахтин. – М.: Художественная литература, 1986. – 544 с.
4. Булюбаш И.Д. Руководство по гештальт-терапии / И.Д.Булюбаш. – М.: Из-во института психотерапии, 2004. – 768 с.
5. Бубер М. Я и Ты [Электронный ресурс] / М.Бубер // Два образа веры. – М., 1995. – Режим доступа. – <http://www.philosophy.ru/library/bub/>
6. Burlay Virginia Диалог: теория и практика [Электронный ресурс] /V.Burlay.-2006. – Режим доступа: <http://www.vegi.ru/>

Психологія саморозвитку особистості: збірник наукових праць.
Чернівці – Київ, 2016.

*Гуцол С.Ю.
Институт психологии имени Г.С.Костюка
НАПН України, г.Киев*

МИФОЛОГИЧЕСКИЙ МЕХАНИЗМ САМОПРОЕКТИРОВАНИЯ ЛИЧНОСТИ

Радикальный поворот в интерпретации социальных явлений в контексте постнеклассических социальных теорий и в постмодернистских «интеллектуальных вызовах» обнаружил себя, прежде всего, в трансформации отношения к самому понятию социальной реальности. Социальная реальность замещается реальностью нарративно-дискурсивной, а конституирующие ее коммуникации понимаются уже не как функции или другие производные социальных отношений, а как дискурсивно-речевые практики [3; 12].

Чрезвычайно важную роль здесь играют личностно-ориентированные дискурсивные практики, которые, согласно взглядам В.З. Демьянкова, представляют собой проявления «текста в его становлении перед мысленным взором интерпретатора» [7]. В результате такой интерпретации и реинтерпретации человек продуцирует личностные тексты, имеющие как ретроспективную, так и проспективную направленность. «Выстраивая личный нарратив, человек конструирует в собственном смысловом пространстве определенную иерархию жизненных смыслов, которые структурируют и упорядочивают ее индивидуальный жизненный опыт, а также выстраивает смысловую основу для построения жизненных и личностных проектов на основе интерпретации собственной личности,

собственной жизни, а также окружающей социокультурной реальности» [20, 36].

В постнеклассической методологии самопроектирование рассматривается как совокупность социально-психологических практик конструирования и воспроизводства личностью собственных идентичностей, базирующихся на присвоении субъектом заданных культурой стратегий и норм самоорганизации. При этом множественность идентичностей соотносится с многовекторностью самопроектирования современного человека.

С точки зрения Н.В. Чепелевой, «идеальный проект и его реализация является базисным центром личной субкультуры и смыслообразования. Содержания такого проекта человек кладет в основание своей культуры, это смыслотворчество, позволяющее выстроить структуру индивидуального опыта, расставить смысловые указатели, т. е. это своеобразная форма познания человеком самого себя» [22, 342].

Согласно концепции Н.В. Чепелевой, «самопроектирование предполагает наличие во внутреннем плане сознания некоего дискурсивного поля, постоянно пополняемого за счет приобретаемого опыта, обобщаемого на основании внутренних интенций личности и структурируемого под влиянием целей, мотивов, намерений человека» [21, 342] и реализуемого в процессе дискурсивных практик, актуализирующих резервы личностного развития. С ее точки зрения, основными видами дискурсивных практик являются практики интерпретации, понимания, трансформации Я-текста личности. А одним из механизмов понимания личного опыта, по мнению Н.В. Чепелевой, является мифологический механизм [21], выполняющий смыслообразующую функцию в жизни индивида и

обладающий мощным потенциалом самопроектирования личности.

Под мифом мы понимаем наиболее древнюю и устойчивую форму организации и трансляции социокультурного опыта и механизм регуляции человеческого поведения, актуальные для любого типа культуры. В основе мифологической формы организации индивидуального и группового опыта лежит непосредственный, созерцательный (первичный бытийственный способ переживания мира в его целостности) продуктивный способ миропостижения.

В данном вопросе мы полностью разделяем позицию Ю.М. Швалба, согласно которой миф является продуктом созерцания как особого порождающего процесса сознания, созерцательного способа взаимоотношений с миром. «Созерцание осуществляется только при условии признания человеком потенциальной способности Мира (и совокупности вещей) быть одухотворенным, быть личностью. В этом случае происходит взаимоопределение: человек осуществляет самоопределение по отношению к миру и постигает неотъемлемую силу одухотворенного мира. Мир становится небезразличным по отношению к человеку, он приобретает личностный смысл и предстает как предмет интереса, в котором осуществляется самоидентификация личности» [23, 53].

Ю.М. Швалб артикулирует созерцание как особый познавательный и продуктивно-порождающий процесс, открывающий в объектах внешнего и внутреннего мира не предметные (утилитарно-практические) параметры, а их «идею», превращая их, тем самым, в символы, наделенные собственным смыслом, образуя в сознании особую символично-мифологическую сферу. При этом продукты созерцания отличаются предельной очевидностью:

истинность и ложность определяются в мифе сугубо по критерию субъективной ясности. Очевидность – несомненное, непосредственное восприятие чего-то, лишенное альтернативных трактовок [23]. Мифологическое сознание порождает целостное переживание субъектом предельной очевидности бытия и собственной тотальной вовлеченности в это переживание; формирует пространство предельно очевидных смыслов, которые непосредственно открываются сознанию. В момент встречи с Миром мифологическое сознание отличается синкретизмом своих сущностных проявлений и отождествлением образа мира с самой реальностью.

Миф предлагает подробные, детализированные описания событий как образцов, предписаний, способов действий в той или иной ситуации. Однако определенное событие может стать мифом только при наделении его высшим смыслом. Ю.М. Швалб подчеркивает, что в этом контексте понятие высшего смысла означает его сверхличностный характер; здесь речь идет о смысле, который не может быть подвергнут сомнению отдельно взятым представителем данной культуры [23, 109]. Таким образом, способ поведения и смысл, которым он наделяется, соединяются, «склеиваются» в единое целое. Человеку нет необходимости искать смыслы и способы действий в рамках мифологического отношения к миру.

В мифе отношение человека к миру достаточно жестко регламентировано, произвольность отсутствует практически полностью, однако сама природа в период архаики обеспечивает существование человека всем необходимым и является условием защищенности человеческого рода и отдельного индивида. Преобладающие мотивы мифов – мотивы защищенности (безопасности) – характеризуют, в первую очередь, аффективно-защитные

функции мифосознания. Заданность и защищенность являются двумя базовыми векторами, определяющими природу мифологического сознания.

К характерной особенности мифа можно также отнести «оборотничество» – способность превращения всего во все. Любое существо или предмет могут стать другим предметом или существом, не переставая при этом быть теми же. Здесь речь идет не об изменении свойств, а именно о превращении в другое. Способность порождать дождь, бурю, ветер и пр. и есть порождение. Само свойство и есть живое существо, которое порождает: День, Времена Года и т. д. «Миф через одухотворение очерчивает круг того, что достойно любви» [23, 112], в мифе все одухотворенное, близкое, живое, непосредственно связанное с самим человеком, все существует как в едином естественном мире-организме.

Подводя итоги вышесказанного, можно заключить, что специфика мифа как механизма регуляции поведения человека, прежде всего, заключается в неразрывности парадигмальности (образцовости) поведения и обоснованности смысла этого поведения (действия, поступка), всегда выходящего за рамки индивидуального опыта (высшая осмысленность), вследствие чего для личности внутри мифа снимается проблема мотивации поведения в принципе.

С нашей точки зрения, здесь следует особо подчеркнуть, что проблема смысла «снимается» только внутри самого мифа (мифологического отношения к жизни в целом, к конкретным жизненным ситуациям, внутри мифологических сценариев и т. д.). В процессе же самопроектирования, когда речь идет о человеке как субъекте своего жизненного пути, миф, в значительной мере, теряет свою могущественную силу «предписания»,

«предначертания», «предназначения» (должное, в определенном смысле, уступает место возможному), проблема поиска смысла приобретает особую актуальность.

В процессе «разрушения» устаревших, отягощающих, непродуктивных и пр. мифов человек неизбежно попадает под власть новых мифологических конструктов (причем, многие из них являются бесконечными вариациями старых): человек скорее «переколдовывает» мир, а не «расколдовывает» его, как считал М. Вебер. В связи с этим, А.М. Пятигорский очень точно подметил, что человек, пробивая крышу одного мифа, оказывается в подвале другого [16].

В данном контексте новый миф становится основой создания нового смыслового универсума человека и мира культурных феноменов. В процессе движения к Новому мифологическое сознание осуществляет акт первичной символизации, порождает дифференцировки предметности с помощью знаково-символических средств, тем самым производя удвоение мира. Постигание необъяснимого «происходит в форме образно-символического конфигурирования выделенных сознанием элементов, воспроизведения и объяснения реалий мира «природы – культуры», которые предстают в мифологическом сознании как нераздельное единство. Этот символический порядок – не отвлеченный, но выливающийся в императивное предписание действий, актов, различного рода практик, в том числе практики идентификации, узнавания себя и другого» [15].

Для понимания роли мифологического в процессе проектирования важное значение имеет также акцентирование Ю.М. Швалбом внимания на таком аспекте мифа, как одушевление (одухотворение), которое он рассматривает сугубо в связи со смыслообразующим

потенциалом мифа. Так, в событийном ряду мифа различные предметы, явления природы, составляющие мира растений и животных не просто наделяются особым смыслом, одушевляются, но и изменяют свое место в картине психологического восприятия в целом: акт одухотворения превращает предмет не просто в живой для человека, а делает его сверх-ценным. «Сверх-ценность означает, что данный предмет лежит за пределами системы или иерархии ценностей человека и даже за пределами человека, как ценности, то есть он является более ценным, чем отдельный человек» [23, 112]. В связи с вышесказанным, Ю.М. Швалб формулирует важные психологические следствия. Предметный мир мифа не является ни средством, ни материалом деятельности человека, а обладает собственной ценностью. В мифе элементы мира обретают «самостоятельную сущность существования».

Самоценность мифа выступает важным фактором проектирования, в свою очередь, обеспечивая самоценность самого проекта. Здесь уместно привести позицию М.Н. Эпштейна, согласно которой «проект самоценен в своем отличии от плана, который надо реализовывать. Проект предполагает усилие по собиранию умов, идей, процесс общения, сотворчества, иначе он, конечно же, останется мечтой и фантазией. Но проект – это еще и то, что не может быть осуществлено вполне. (...) Так вот проект – это и есть, на мой взгляд, самый сильный интеллектуально и насыщенный жанр. Поэтому же он и включает в себя условия невозможности своей реализации» [11]. При этом возможность предстает не просто как еще не реализованный потенциал, а, скорее, как невозможность полной реализации, как путь» [24, 15].

Действительно, будущее приходит в мир только с человеческим существованием как «проект», в котором

прошлое через заполнение настоящего может стать «чем-то». Так, Ж.-П. Сартр считает, что сущность человека заключается именно в том, что он из себя осуществляет. Только в «проектировании» человек схватывает время как промежуток, отделяющий его актуальное состояние от возможного и желательного. В этом смысле, проектируемое личностью будущее, а не реальное ее настоящее может выступать критерием свободы. «Человек – это, прежде всего проект, который переживается субъективно» [17, 87], он устремлен к будущему и сознательно себя в него проецирует.

«Будущее формируется через людей, умеющих транслировать свой опыт, свое видение будущего, а будущее соткано из мечтаний» [8, 37]. При этом следует подчеркнуть, что процесс самопроектирования является также инструментом постановки цели и разработки траектории ее достижения. Мечты без поиска возможностей своих реализаций всегда остаются лишь мифами или утопиями.

Подводя итоги выше сказанного, можно заключить, что самопроектирование как выстраивание личностью собственной идентичности, основанное на присвоении заданных культурой стратегий и норм самоорганизации, изначально «запускается» направленностью мечты, являющейся, в свою очередь, прообразом цели в интенциональных личностных переживаниях. Как отмечает Н.А. Лукьянова, «эти механизмы детерминированы внешними факторами среды к единственному неповторимому самому себе, посредством экзистенциального выбора, который является своеобразным устройством, позволяющим достичь цели, ради которой генерировалась или рецептировалась информация. Таким образом, экзистенциальный выбор – это проектирование, посредством которого человек переходит от созерцательно-

чувственной реальности к текстам коммуникативного пространства» [10, 250].

В контексте вышесказанного, потенциал мифа (мифологического нарратива) в процессе самопроектирования наглядно раскрывает фрактальный подход, согласно которому устройство мифа можно описать в терминах фрактала – феномена, впервые проартикулированного Б. Мандельбротом в 1975 году. Понятие «фрактал» имеет латинские корни и буквально переводится «неправильный по форме», «фрагментированный», «изломанный». Б. Мандельброт определяет этот феномен следующим образом: «фракталом называется структура, состоящая из частей, которые в каком-то смысле подобны целому» [25, 9]. В самом простом варианте даже в небольшой части фрактала содержится информация обо всем фрактале.

В рамках «фрактального» подхода самые различные социокультурные системы могут рассматриваться в качестве фракталов и мультифракталов, т. е. в качестве самоподобных объектов, имеющих дробную размерность и состоящих из паттернов, которые в определенной степени подобия последовательно воспроизводятся на каждом из нисходящих структурных уровнях. В современном гуманитарном дискурсе постепенно назревает вопрос о переходе к фрактальной картине мира и фрактальной парадигме, об очередном научном «повороте».

По мнению Н.Н. Белозеровой, фракталы можно рассматривать как модели вечноразвивающихся сущностей, основанные на формировании самоподобных структур в каждой точке своего развития [1]. В.В. Тарасенко считает, что именно фрактальные структуры указывают на «динамику смыслов» дискурсивной системы [18]. И, даже более того, в современном социокультурном пространстве,

которое В.В. Тарасенко именуется миром IV (миром цифровой культуры и медиа), формируется особый «фрактальный нарратив» как «способ создания современным человеком повествований, концептов, познавательных культурных практик» [18, 45].

Подобно мифу фрактальный нарратив способен «преодолевать» такие параметры текстовой реальности как конечность и линейность. В качестве примеров «преодоления» линейности можно привести палиндромы (тексты, закрученные в двусторонне обращаемые кольца); произведения интерактивной литературы, предлагающие читателям по определенным правилам или абсолютно произвольно менять порядок прочтения фрагментов этого текста.

Так, например, вопросом о создании бесконечного текста задается герой рассказа Х.Л. Борхеса «Сад расходящихся тропок»: «я спрашивал себя, как может книга быть бесконечной. В голову не приходит ничего, кроме цикличного, идущего по кругу тома, тома, в котором последняя страница повторяет первую, что и позволяет ему продолжаться сколько угодно» [2].

Фрактал объединяет в себе две основополагающие идеи, два важных принципа: иерархической упорядоченности и подобия части и целого. Обе эти идеи указывают на определенные статические параметры (на признаки формы, структуры). Однако в то же самое время, эти принципы характеризуют процессы зарождения, формирования, становления, развития всевозможных существ. Таким образом, третий базовый принцип является следствием первых двух – универсальный принцип движения и динамического роста. Здесь подобие выполняет роль мощнейшего динамического фактора, импульса,

толчка, провоцирующего движение и изменение (алгоритм развития и роста) [19].

С точки зрения М.Ю. Опенкова, фрактальный нарратив целесообразно рассматривать в качестве динамической коммуникативной макроструктуры, образованной итерациями и переходами. «Своим взаимодействием человек меняет мир, изменившийся мир меняет человека. Эти изменения опять провоцируют изменения мира» [14, 26].

Основное содержание фрактала как парадигмального концепта заключается в бесконечном развертывании (с сохранением неизменного фундаментального подобия частей целому) на каждом последующем уровне погружения в определенную структуру (упорядоченную или «хаотическую») тех же смыслов, что были заданы изначально. Здесь важно подчеркнуть, что именно подобность, а не тождественность, и является важным ресурсом развития системы. Фрактал – это не застывшая форма, а бесконечный процесс (воз)обновления формы. Таким образом, в качестве общего фрактального признака можно выделить наличие рекурсивной процедуры генерации фрактала и (бес)конечного процесса автопоэзиса (самопостроения) [13, 48].

Термин «автопоэзис», предложенный чилийскими учеными У. Матураной и Ф. Варела в 1972 году, означает «само-продуцирование», «само-строительство». Согласно концепции Е.Н. Князевой, автопоэтичность работы сознания представляет собой непрерывное самопроизводство, поддержание собственной идентичности за счет постоянного поиска и ее становление [9]. В автопоэзисе всегда присутствует не только сохранение определенного состояния, но и его постоянное преодоление и обновление. «Можно, пожалуй, говорить и об автопоэзисе мысли, что

означает наличие в ней вектора на самодообраивание, изобретение и конструирование, достижение цели и построение целостности» [6, 33]. Яркой метафорой автопоэзиса – бесконечного самодообраивания, конструирования и цикличности – может служить литография М. Эшера «Рисующие руки».

С точки зрения О.И. Генисаретского, самым важным в концепции автопоэзиса является чувствительность к коэволюции, взаимосвязанному и параллельному протеканию как личностных процессов, так и процессов творческой деятельности [5].

«Кристаллизовавшиеся вокруг идеи автопоэзиса концепции о самопорождающихся реальностях (в природе, обществе или мире мысли), об автореферентности и рефлексивности, самотрансценденции и так далее, лишь фон, на котором реализуется та или иная психопрактическая фигура автопоэзиса (...).

Согласно концепции автопоэзиса, каждый шаг творческой, креативной деятельности есть вместе с тем шаг личностного роста и развития. (...) Состояния и события при этом не только принимаются, но и авторизуются, а проявляющиеся при этом жизненные миры, с их особыми пространственностями и временностями, также оказываются неминуемо авторскими (=проектируемыми) и доступными нам в качестве персонажей предложенной воображением психодрамы» [5, 23].

Так, артикулируя понятие «среда», О.И. Генисаретский анализирует ее глубинные смыслы, энергетические и символические «напоры» и «порывы», действующие посредством среды и сквозь нее. «Под внешней упаковкой предметности в ней разыгрывается мифопоэтическая экодрама, с тем или иным сюжетом ее» [4, 163].

Таким образом, в процессе самопроектирования сюжет субъективной автобиографии определяется стремлением обретения целостности не только в рамках психологической, но и мифопоэтической типологии.

И, несмотря на, казалось бы, очевидную победу принципа историко-бытовой (линейной) нарративности в современном обществе именно в области искусства и литературы актуализация мифопоэтического сознания, воспроизводство мифологических структур продолжают сохранять чрезвычайно важное значение, обеспечивают «живой» диалог человеческого сознания с миром реальности и могут служить основанием дискурсивного знания как такового.

Список использованных источников

1. Белозерова Н. Н. Теория гипертекста : кажущиеся противоречия / Н. Н. Белозерова // Вестник ТГУ. – Тюмень : Изд. Тюм ГУ, 2000. – № 4. – С. 64–69.

2. Борхес Х. Л. Сад расходящихся тропок [Электронный ресурс] / Х. Л. Борхес ; пер. Б. Дубина // Собрание сочинений в 4-х т. – М. : Амфора, 2011. – Т. 2. – 848 с. – Режим доступа : <http://lib.ru/BORHES/sad.txt>

3. Гаврилов Е.О. Проблема социальности в контексте классических и неклассических интерпретаций / Е.О. Гаврилов // Вестник Кемеровского государственного университета. – 2014. – № 1 (57). – Т. 2. – С. 185–191.

4. Генисаретский О. И. Внемля себе. О человеке в зеркале мифопоэтической традиции / О. И. Генисаретский // Ориентиры / Рос. акад. наук, Ин-т философии ; отв. ред. Т. Б. Любимова. – М. : ИФРАН, 2007. – Вып. 4. – С. 162–185.

5. Генисаретский О. И. Образ жизни и личностный рост : опыт экспозиции гуманитарно-экологической перспективы развития / О. И. Генисаретский // Конструирование будущего. – 2003. – № 1. – Т. 1. – С. 11–63.

6. Демина В. А. Подход к пробуждающему образованию с синергетической позиции / В. А. Демина // Актуальные вопросы лингвистики в педагогическом контексте. Сборник научных статей преподавателей и студентов Российского государственного социального университета. – М. : ЭРА, 2010. – С. 33–39.

7. Демьянков В. З. Текст и дискурс как термины и как слова обыденного языка [Электронный ресурс] / В. З. Демьянков // Язык. Личность. Текст : Сб. ст. к 70-летию Т. М. Николаевой / Ин-т славяноведения РАН ; отв. ред. В. Н. Топоров. – М. : Языки славянских культур, 2005. – С. 34–55. – Режим доступа : <http://www.infolex.ru/Textidis.html>

8. Йенсен Р. Общество мечты : как грядущий сдвиг от информации к воображению преобразит бизнес / Р. Йенсен ; пер. с англ. – СПб : Стокгольмская школа экономики, 2004. – 268 с.

9. Князева Е. Н. Синергетически конструируемый мир / Е. Н. Князева // Синергетика : Будущее мира и России / под. ред. Г. Г. Малиновского. – М., 2008. – С. 42–56.

10. Лукьянова Н. А. Постнеклассическая методология исследования цели и мечты / Н. А. Лукьянова // Известия Томского политехнического университета. – 2007. – Т. 310. – № 1. – С. 246–251.

11. Лучший из возможных миров – тот, который еще возможен : беседа И. Шевелева с М. Эпштейном [Электронный ресурс] // Газета ВРЕМЯ МН (27 декабря 2000 г.) ; рубрика : Время персоны. – Режим доступа : http://www.emory.edu/INTELNET/epstein_shevelev.html

12. Никитина В. В. «Избыточность» социальности как основа социодинамики / В. В. Никитина // *Методология, теория та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства* : Зб. наук. праць / відп. ред. В. С. Бакіров. – Харків : Харківський нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна, 2003. – С. 15–18.

13. Николаева Е. В. К типологии фракталов в теории культуры / Е. В. Николаева // *Вестник Адыгейского государственного университета. Сер. 1. Регионоведение*. – 2013. – Вып. 1. – С. 46–54.

14. Опенков М. Ю. Лабиринт и его карта : библиотека как модель культуры / М. Ю. Опенков // *Библиотечное дело*. – 2005. – № 2. – С. 25–28.

15. Осаченко Ю. С. Миф [Электронный ресурс] / Ю. С. Осаченко, И. В. Полозова // *Энциклопедия эпистемологии и философии науки* / Под ред. И. Т. Касавина. – М. : «Канон+», РООИ «Реабилитация», 2009. – 1248 с. – Режим доступа :

http://epistemology_of_science.academic.ru/434/%D0%BC%D0%B8%D1%84

16. Пятигорский А. М. Мифологические размышления. Лекции по феноменологии мифа / А. М. Пятигорский ; пер. с англ. П. Лиона ; под ред. Ю. П. Сенокосова. – М. : «Языки русской культуры», 1996. – 280 с. – (Серия «Язык. Семиотика. Культура»).

17. Сартр Ж.-П. Воображаемое. Феноменологическая психология восприятия / Ж.-П. Сартр. – СПб : Наука, 2001. – 319 с.

18. Тарасенко В. В. Человек кликающий : фрактальные метаморфозы / В. В. Тарасенко // *Информационное общество*. – 1999. – Вып. 1. – С. 43–46.

19. Федер Е. Фракталы / Е. Федер ; пер. с англ. Ю. А. Данилова, А. Щукуров. – М. : Мир, 1991. – 254 с.

20. Чепелева Н. В. Методологические основы исследования личности в контексте психологической герменевтики / Н. В. Чепелева // Личность и ее жизненный мир : материалы Всероссийской научно-практической конференции с международным участием, посвященной 20-летию факультета психологии ОмГУ им. Ф. М. Достоевского (Омск, 3–4 октября 2013 г.) / Под ред. Л. И. Дементий. – Омск : Изд-во Ом. гос. ун-та, 2013. – С. 34–39.

21. Чепелева Н. В. Психологические механизмы понимания и интерпретации личного опыта / Н. В. Чепелева // Мова і культура (Науковий щорічний журнал). – Вип. 6. – Т. II. Психологія мови і культури. Мова і засоби масової комунікації. – К. : Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2003 – С. 25–33.

22. Чепелева Н. В. Самопроектирование личности в дискурсивном пространстве / Н. В. Чепелева // Человек, субъект, личность в современной психологии : материалы Международной конференции, посвященной 80 летию А. В. Брушлинского / Отв. ред. А. Л. Журавлев, Е. А. Сергиенко. – М. : Изд-во «Институт психологии РАН», 2013. – Т. 3. – С. 342–345.

23. Швалб Ю. М. Психологические модели целепологания / Ю. М. Швалб. – К. : СТИЛОС, 1997. – 236 с.

24. Эпштейн М. Н. Философия возможного / М. Н. Эпштейн. – СПб : Алетейя, 2001. – 334 с. – (Серия «Тела мысли»).

25. Mandelbrot B. B. Fractals : Form, Chance, and Dimension / B. B. Mandelbrot. – Sun Francisco : W. H. Freeman, 1977. – 265 p.

Психологія саморозвитку особистості: збірник наукових праць. Чернівці – Київ, 2016.

РЕСУРСИ САМОРОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ

Постановка проблеми. Життя людини в період суспільно-політичних змін характеризується переорієнтацією у системі особистісних та соціальних цінностей, посиленням тенденції пошуку нового смислу. Всі ці чинники приводять до загострення суперечностей та неузгодженостей у особистісній сфері людини, як у молоді, так і у старшого покоління: між потребою реалізувати себе у суспільстві та необхідністю соціальної адаптації і регуляції поведінки; потребою бути незалежним і неспроможністю бути відповідальним у важливих ситуаціях; потребою у свободі та труднощами у подоланні власної конфліктності і послабленні тиску життєвих негараздів. Таким чином, ми зазначаємо залежність внутрішнього світу від зовнішнього, чинників розвитку від власних можливостей.

Актуальність наукової розробки психологічної проблеми саморозвитку особистості безсумнівна, особливо тому, що досі немає однозначності у визначенні даного поняття, спостерігаються збіжності і відмінності у тлумаченні саморозвитку різними вченими, відсутність розроблених психологічних теорій і моделей саморозвитку, які могли б стати основою для подальших досліджень і вдосконалення практичної психологічної роботи. Тому виникла необхідність інтеграції та систематизації накопичених до теперішнього часу науково-психологічних теоретичних поглядів і результатів окремих емпіричних досліджень з проблеми саморозвитку

особистості, а також вивченні особливостей психологічних ресурсів, які дозволяють глибше розглянути феномен саморозвитку зокрема.

Аналіз основних досліджень і публікації. Сьогодні, як ніколи раніше, вимагає включення людини у процес власного життєтворення, висуває вимоги до неї як до ініціативного й активного суб'єкта власного перетворення, суб'єкта особистісного саморозвитку. Тому зрозуміло, актуальною є потреба у психологічних дослідженнях проблем активізації внутрішніх резервів людини для процесу саморозвитку. З огляду на це, великої цінності набуває вивчення феномену ресурсності особистості та пошук ефективних шляхів саморозвитку особистості та особистісного зростання.

У психологічній літературі існує значна кількість визначень саморозвитку, узагальнюючи які можна сформулювати, що *саморозвиток* – це самостійний поетапний процес побудови людиною власної особистості, набуття, утвердження та актуалізація якостей та характеристик, яких раніше не було. Саморозвиток розглядається як: саморух (Г.С. Костюк, І.О. Логінова), діяльність, внутрішня активність (В.І. Андрєєв, Г.О. Балл, М.Й. Боришевський, Г.С. Костюк, С. Л. Рубінштейн, П.Р. Чамата), потреба (І.С. Булах, С.Д. Максименко, Е.О. Помиткін, М.В. Савчин), здатність, характеристика (Є.І. Ісаєв, В.Г. Маралов, Н.І. Пов'якель, В.І. Слободчиков), механізм (З.С. Карпенко, Т.М. Титаренко, В.М. Ямницький). У психології найбільший інтерес викликає безпосередньо *процес саморозвитку* як різною мірою усвідомлена, самоконтрольована і самокерована активність особистості, як психологічна й особистісна зміна, як активність і вчинок.

Проблематика саморозвитку багатоманітна, тому активно досліджуються цілі, мотиви і форми саморозвитку, чинники, процеси детермінації, механізми, особливості на

різних вікових етапах, аналізуються процеси супроводу процесів саморозвитку. Зокрема процес саморозвитку особистості досліджується у контексті різноманітних психологічних проблем: особистісного зростання (Н.Р. Бітянова, І.С. Булах, К. Роджерс), самореалізації особистості (Л.О. Коростильова, Д.О. Леонтьєв, Н.І. Сарджвеладзе), самоактуалізації (А. Маслоу, К. Роджерс), саморегуляції (М.Й. Боришевський, Н.І. Пов'якель), духовності особистості (І.Д. Бех, В.П. Москалець, Е.О. Помиткін, М.В. Савчин), творчої активності (В.Н. Дружинін, Н.С.Лейтес, В.О. Моляко), особистості як суб'єкта життя (А.В. Брушлинський, Н.Ю. Воляннюк, С.Д. Максименко, В.А. Роменець, С. Л. Рубінштейн, В.А. Семиченко, В.О. Татенко), проблеми життєвого шляху особистості (К.О. Абульханова-Славська, Б.Г. Ананьєв, Л.Ф. Бурлачук, В.Г. Панок, Т.М. Титаренко, В.М. Ямницький, Е. Еріксон), психології часу особистості (Т.Т. Березіна, Є.І. Головаха, З.О. Кіреєва, О.О. Кронік, К. Левін).

Виклад основного матеріалу. Процес саморозвитку – це позитивний поетапний процес, але він не є однорідним цілісним процесом чи окремою діяльністю, а здійснюється у різних взаємопов'язаних формах, до яких відносяться самоутвердження, самовдосконалення, самоактуалізація і самореалізація. Під час самоутвердження людина переконується сама або переконує інших в існуванні якостей і характеристик, притаманних лише їй. Самовдосконалюючись, вона набуває нових знань, навичок, якостей особистості, обмежує або долає небажані властивості. У процесі самоактуалізації розвивається, задовольняючи свою потребу бути особистістю. Такі форми саморозвитку, таким чи іншим чином, зумовлюють особистісне зростання особистості, яке є результатом даного процесу [12].

Саморозвиток визначається життєвими і особистісними смислами, пронизаний смислоутворенням,

яке наближує до самого себе через зростаюче саморозуміння і самоустремління. Але процес саморозвитку пов'язаний з подоланням труднощів (бар'єрів), які свідомо чи несвідомо сприймаються як перешкоди саморозвитку. Подолати їх людина може самостійно, володіючи достатньою волею та мотивацією, або ж за допомогою інших людей, які візьмуть на себе відповідальність за керування саморозвитком особистості. Найважчими перешкодами саморозвитку є: відсутність відповідальності за власне життя; нерозвиненість здатності до самопізнання; вплив стереотипів та установок; несформованість механізмів саморозвитку; перешкоди, створені іншими людьми (з почуття заздрощів, прагнення до переваги над іншими) [2]. Проте є немало людей, які, будучи суб'єктами життєдіяльності, так і не стають суб'єктами саморозвитку. Вони живуть сьогоdnішнім, не прагнучи змінитись, чогось набути чи позбутися поведінки чи рис, які їм дійсно заважають, і вони щасливі, не перевантажуючи себе проблемами, особливо тими, які пов'язані з самовдосконаленням і саморозвитком. Або ж навпаки, частими є випадки, коли людина обираючи саморозвиток як життєву стратегію, стикається з багатьма труднощами, бар'єрами, перешкодами, невизнанням тощо, тобто небезпеками, які можуть призводити не до саморозвитку, а до негативних явищ та неврозів [12].

Для розуміння сутності саморозвитку важливо зазначити також, що на певних етапах життя у фокусі свідомості людини, що саморозвивається, може перебувати не власна особистість, а навколишній соціально-психологічний простір (наприклад, у разі нової соціальної ролі, нової статусної позиції). У цьому випадку саморозвиток суб'єкта відбувається у формі соціально-перетворювальної активності. Особистісні зміни, що супроводжують цю активність, можуть мати характер

самовіддачі, самопожертви і самообмеження [8]. Рушійною силою саморозвитку виступає мимовільне прагнення людини до збереження і розвитку, яке відображене у механізмі урівноваження такої системи, як «особистісні смисли – індивідуальні ресурси – зовнішні умови». Неузгодженість цих компонентів приводить до внутрішньої напруженості, від якої людина прагне позбутись шляхом збалансування даної системи, виникає новий стан, який запускає процес саморозвитку знову [18]. Тож етапами саморозвитку особистості стають: 1) виявлення особистісних смислів у процесі саморозвитку (самопізнання); 2) усвідомлення необхідності займатись саморозвитком (мотивація саморозвитку і цілепокладання); самостійне планування саморозвивальної життєдіяльності (самоорганізація і самореалізація) [11].

Феномен саморозвитку відрізняється багатоаспектністю і багатоплановістю, тому мова піде про рівні організації саморозвитку як актуалізованого, усвідомленого, керованого процесу особистісних змін. У такому контексті змістова характеристика рівнів організації саморозвитку особистості буде близькою до змістової характеристики рівнів становлення суб'єкта саморозвитку. Зокрема С.Б. Кузікова виділяє чотири *рівні організації саморозвитку*, що відображають адаптивно-зарадний (ситуативний) і мотиваційно-смысловий (прогресивний) аспекти саморозвитку особистості: автентично-творчий, трансгресивний рівень (високий); особистісно-рефлексивний рівень (середньо-високий); індивідуально-конструктивний рівень (середній); індивідуально-регулятивний рівень (низький) [8; 138].

Говорячи про особистісний простір саморозвитку людини, обмежений його ресурсними можливостями, з одного боку, цілями, смислами – з іншого і наповнений його

переживаннями, станами, відносинами, зазначимо, що, кожен рівень організації саморозвитку має свою просторово-часову локалізацію в багатовимірному просторі саморозвитку особистості [9].

Безумовно цінним для формування особистості є саморозвиток, так само, як є цінністю творчість. Творча сила індивіда формується на всебічному розвитку його особистості, що передбачає максимальне розуміння самого себе. Саморозвиток передбачає творчість, звернену на особистість, – самотворчість. Свідомий саморозвиток можливий лише на певному рівні розвитку свідомості та самосвідомості індивіда на основі самовизначення, самоідентифікації [3]. Потреба в саморозвитку визначається актуалізованістю характеристик саморозвитку (самоактивність, життєдіяльність, рівень розвитку самосвідомості). Вона забезпечується базовим рівнем особистісного саморозвитку (зона актуального розвитку), а також насиченістю життя особистості (зона найближчого розвитку) і виникає при зміні змістової структури індивідуальної свідомості та трансформації смислових утворень. Психологічними умовами, що забезпечують успішність саморозвитку є: зріле Я особистості (що має такі характеристики, як автономність, самоідентичність, інтернальність), відкритість, толерантність до нового, наявність усвідомленої мети самоздійснення як орієнтира саморозвитку (самовизначення) та активної життєвої стратегії. Механізмами, як функціональними засобами саморозвитку, виступають рефлексія, саморегуляція та зворотний зв'язок [9].

Саморозвиток особистості відбувається повсякденно, і якість його залежить від ступені усвідомлення подій життя, сприйняття їх цінності та важливості для особистості.

Наведемо деякі приклади саморозвитку з великої кількості можливих:

- *навчання (освіта)* (можливість пізнання, отримання нових знань та досвіду);
- *професійна діяльність* (інвестування власного часу у навчання ефективності та результативності);
- *дозвілля* (отримання задоволення від улюбленого заняття, додаткове навчання для удосконалення власних вмій та опанування нових знань);
- *захоплення, творчість* (прикладання зусиль, часу та уваги власному хобі для отримання емоційного задоволення, які сприяють емоційному здоров'ю);
- *подорожування* (пізнання світу, прояв інтересу до нового, що формує емоційне збагачення та розвиток).

Саморозвиток – це завжди зміна. Коли людина втрачає інтерес до зміни, не відчуває особистісного зростання, втрачає мету, вона починає задумуватись про життєвий сенс – сенс того, що оточує, і сенс себе власного. В даному контексті сенс розуміється як переживання суттєвого, значимого у свідомості особистості, і виконує функцію особистісного розвитку, зростання, через яку здійснюється самозміна особистості. Як зазначає Кириленко Т.С., з розвитком особистості зростає значення внутрішнього середовища – системи психічних властивостей, що складається в її взаємодії з навколишнім середовищем. Внутрішнє середовище стає чинником подальшого розвитку особистості, її саморуку від нижчих до вищих форм взаємовідношень із зовнішнім світом [6]. Таким чином прагнення до саморозвитку буде актуалізуватись у тому випадку, коли людина усвідомлює свої успіхи та невдачі, зіставляє їх з вимогами сьогодення та власними життєвими перспективами та цілями, творячи нові цінності, нову себе.

Саморозвиток охоплює різні заходи, які покращують усвідомлення та ідентичність, розвивають можливості і таланти, можуть підвищити якість життя і зробити реальними свої мрії та прагнення, допомагають набути нових соціальних ролей. Саморозвиток може сприяти: поглибленню самосвідомості і самоусвідомлення; покращенню самопізнання; удосконаленню навичок та набуття нових; актуалізації відчуття власної гідності; розвитку духовності; виявленню власного потенціалу; підвищенню якості життя; покращенню здоров'я; здійсненню мрій; відновленню та ініціюванню особистих і життєвих перспектив; реалізації особистих планів особистісного розвитку; удосконаленню соціальних навичок. Саморозвиток може також включати в себе і розвиток інших людей, через виконання професійної діяльності, особисту компетентність. Особливості саморозвитку мають ряд відмінних особливостей, а саме: саморозвиток зосереджується на можливості (ресурси), які сприймаються, а не особистісні характеристики чи психологічні риси.

Поняття «ресурси» використовується у різних дослідженнях, які пов'язані з вивченням психічної реальності. Ресурси особистості – це ті життєві опори, резерви, які є у розпорядженні людини і дозволяють їй забезпечувати свої основні потреби. Наявність певних ресурсів, потенціалів, можливостей розширює поле діяльності особистості, роблячи більш досяжними значимі цілі в житті. Ресурси мов би суб'єктивно підвищують цінність людини в очах оточуючих і в її власній думці про себе, роблять її більш сильною, значимою і продуктивною. Коли ми висуваємо судження про іншу людину, ми враховуємо не тільки її актуальну ситуацію, а й потенційні можливості і ресурси, оскільки вони, в певному змісті, є значимим капіталом кожної особистості. Ю.С.Прошутинський пропонує під

ресурсами розуміти, в першу чергу стан, необхідний для конкретної діяльності чи поведінки, на тлі якого взагалі стає можливим здійснення даного виду активності, або забезпечується максимальна результативність при мінімально можливих енергетичних затратах, або здійснюються обидві ці умови [17].

О.С. Штепа зазначає, що психологічні ресурси є ефектом синергії компетентності, особистісного потенціалу та людського капіталу, які виявляються як здатність особистісно зрілої людини самостійно долати життєві кризові ситуації і можуть характеризуватися різним рівнем сформованості, в характеристиці якого наявні два головних критерії: особистісна ідентичність і «тип майбутнього» особистості. Згідно з цим, на найнижчому рівні сформованості психологічного ресурсу – «Наслідуванні», за О.С. Штепою, особа не вміє формулювати власні цілі, а також не здатна до самодетермінації – самостійно визначати пріоритети цінностей, не вміє співпрацювати; є інфантильною з низьким рівнем особистісної зрілості. На наступному рівні «Цілі» – особа здатна до самостійної постановки цілей, але їй важко здійснювати прогноз власних дій, що веде до конфліктів з іншими. Саму особу можна охарактеризувати як таку, що не зорієнтована на майбутнє. На рівні «Цінності» – особа володіє своїм психологічним ресурсом, вміє самостійно визначати пріоритети і водночас, підвладна сумнівам щодо перспективності власних зусиль, її співпраця з навколишніми – вияв альтруїзму. Найвищим рівнем сформованості психологічних ресурсів особи є «Сенс», коли людина має чуття власної місії, призначення, вміє пропонувати допомогу іншим [22; 432].

У найбільш загальному вигляді ресурси поділяються на зовнішні та внутрішні. До зовнішніх ресурсів відносять гроші, час, освіту, рівень життя, соціальну підтримку, до

внутрішніх ресурсів – особистісні особливості і якості; позитивну самооцінку, впевненість у собі, оптимізм, стійкість, суб'єктивно сприйманий контроль над ситуацією, здатності, знання, уміння, навички, досвід. Ці внутрішні і зовнішні ресурси створюють можливості для подолання труднощів і стресів ефективними способами [цит. за 17].

Існують індивідуально-психологічні ресурси до яких відносяться характеристики і властивості особистості, та ресурси соціально-психологічні, під якими зазвичай розуміються переваги, які дають гроші, соціальну підтримку (взаємозв'язки, взаємостосунки), соціальні навички і владу. На думку М. Аргайла, дуже велике значення мають соціальні навички, зокрема, екстраверти, володіють більш розвиненими соціальними навичками, щасливіше завдяки впевненості в собі [1]. Вони дозволяють вступати в бажані відносини з іншими людьми, в той час як індивіди, що відчують в спілкуванні труднощі або недолік соціальних навичок, часто живуть в соціальній ізоляції і самотності. Фізична привабливість як ресурс може бути також значима, особливо для молодих жінок, оскільки вона сприяє популярності у протилежної статі, у роботодавців, що, у свою чергу, сприяє кар'єрному росту. Психологічні якості людини теж часто розглядаються як ресурси, які дозволяють більш ефективно діяти і досягати успіху, долати стреси і життєві труднощі. Серед пізнавальних (когнітивних) ресурсів найчастіше розглядається інтелект як загальна адаптивна здатність людини.

Ціла низка психологічних та індивідуальних характеристик визначають ступінь соціально-психологічної адаптованості особистості в конкретних соціальних умовах розвитку і мають назву адаптаційних. Адаптаційні ресурси особистості створюють її психологічні особливості: ціннісні орієнтації,

спрямованість особистості (позитивні установки), високу ступінь прийняття (відсутність розбіжності між Я-реальним і Я-ідеальним); високий рівень рефлексії; високий рівень емпатії; вольовий контроль; адаптивні властивості інтелекту; ефективність психологічних захистів; наявність почуття гумору [10].

Психологічні ресурси традиційно розглядаються в зв'язку з дослідженням конструктивного начала особистості, проведеного в рамках гуманістичного напрямку в психології. Найбільш важливі дослідження полягають у вивченні того, як люди справляються з важкими життєвими подіями, за рахунок яких якостей і властивостей вони долають стрес. Основними стресогенними подіями можуть бути: переїзд/географічні зміни, шлюб, виграш або банкрутство, втрата доходу/роботи, смерть у сім'ї, розлучення/розпад стосунків, хвороба, аварія/травма тощо. У зв'язку з цим розвивається проблематика психологічного подолання (копінг-поведінка), розкриваються особистісні характеристики, які сприяють або перешкоджають людині впоратися з екстремальними життєвими ситуаціями. Н.Е.Водопьянова, зазначаючи внутрішні (особистісні) ресурси подолання (копінг-стратегії), додає ще інструментальні ресурси, серед яких – здатність контролювати ситуацію, вміння особистості, компетентність, можливість засвоювати нові знання і навички, здатність осмислювати ситуації, а також матеріальні ресурси [4].

Поняття «потенціалу» трактується як сукупність усіх наявних засобів, можливостей, які можуть бути використані у будь-якій галузі, сфері за певних умов та обставин для досягнення поставленої мети. Тлумачення поняття «потенціалу» як ресурсу полягає в тому, що «ресурси» визначаються як система утворень, властивостей та характеристик, і розкриваються у взаємозв'язку між ними, а

їх реалізація призводить до самореалізації особистості. також вона є значимою для функціонування тієї чи іншої системи та забезпечує її існування. Всю складову потенціалу, яка формується за рахунок ресурсів, можна визначити як ресурсний потенціал, який ділиться на актуальний і не актуальний [20].

Узагальнивши різні підходи і напрямки у вивченні особистісного потенціалу, у найбільш загальному виді можемо виокремити наступні: *життєвий* (Маринець Н.В.) (здоров'я, інтелект, почуття, воля); *соціальний* (Кальба Я.Є.) (здібності, пізнання (мова, комунікація), світогляд, цінності, стратегії); *творчий* (Моляко В.О., Попель О.О.) (задатки, нахили, інтереси та їх спрямованість (гнучкість), швидкість засвоєння, загальний інтелект, наполегливість, спрямованість, працелюбство, оволодіння навичками, здатність до самореалізації, креативність); *професійний* (знання, креативність, адаптивність, дієвість, активність, цілеспрямованість, професійна мотивація, компетентність, цінність, здоров'я); *духовний* (Помиткін Е.О.) (спілкування, спрямованість, характер, самоусвідомлення, досвід, інтелект, психофізіологія); *трудоий* (Кириленко В.В.) (здоров'я, моральність, творчий потенціал, активність, організованість та освіта, асертивність, професіоналізація, ресурси робочого часу); *сми́сложиттєвий* (життєві цілі, особистісні цінності, смисли, сенс життя); *емоційний* (ставлення, переживання, афект, усвідомлення і переусвідомлення, відображення, амбівалентність, переживання, суб'єктність, задоволення, гнів, радість); *адаптаційний* (ставлення (позиції, установки, спрямованості) людини о світу; система знань, переконань; система можливостей; психологічна установка; здатність до самоздійснення, самореалізації і саморозвитку [15]) тощо. Таким чином потенціал – це можливості особистості, а ресурси – витoki цих можливостей, джерела саморозвитку.

Як зазначає Кузікова С.Б., в теоретичній моделі саморозвитку особистості як структурні складові системи розглядаються: потенціал саморозвитку особистості (психологічний зміст актуального і найближчого розвитку), психологічні ресурси саморозвитку (потреба, умови і механізми його здійснення), мотиваційно-вольові регулятори саморозвитку, які забезпечують переростання особистості в суб'єкта власних змін (мотиви, цілі, засоби і готовність до саморозвитку). Становлення суб'єкта саморозвитку має свої закономірності, утворені стійкими причинно-наслідковими зв'язками між зовнішніми та внутрішніми умовами. Їх урахування сприятиме активізації становлення особистості як суб'єкта саморозвитку [9]. Таким чином, саморозвиток є здатністю людини ставати і бути справжнім суб'єктом свого життя і здійснюється у процесі життєдіяльності людини у процесі прояву активності, яка передбачає здатність здійснювати особистісні вибори в процесі пізнання себе.

Як психологічні ресурси саморозвитку (структурні складові цілісної системи особистісного саморозвитку) визначаються: потреба в саморозвитку як його джерело і детермінант; умови, які забезпечать його успішність; механізми як функціональні засоби і умову його здійснення. Потреба (потенціал) в саморозвитку визначається актуалізованістю характеристик саморозвитку (самоактивність, життєдіяльність, рівень розвитку самосвідомості). Вона забезпечується базовим рівнем особистісного саморозвитку (зона актуального розвитку), а також насиченістю життя особистості (зона найближчого розвитку) і виникає при зміні змістової структури індивідуальної свідомості та трансформації смислових утворень.

Психологічними умовами, що забезпечують успішність саморозвитку є: зріле Я особистості (що має такі характеристики, як автономність, самоідентичність, інтернальність), відкритість, толерантність до нового, наявність усвідомленої мети самоздійснення як орієнтира саморозвитку (самовизначення) та активної життєвої стратегії.

Механізмами як функціональними засобами саморозвитку виступають рефлексія, саморегуляція та зворотний зв'язок. Вони підтримують, забезпечують механізми-умови саморозвитку особистості – інтеріоризацію, ідентифікацію, екстеріоризацію. Рефлексію ми вважаємо і механізмом-засобом, і механізмом-умовою саморозвитку як усвідомленого та керованого процесу особистісних змін [9; 157].

Якщо узагальнити підходи до розуміння саморозвитку як безперервного, усвідомленого, керованого процесу особистісних змін, особистісного зростання, то як специфічні етапи, або стадії саморозвитку, умовно можна виділити процеси актуалізації потенціалу (ресурсних можливостей) саморозвитку, самовдосконалення, самореалізації і стадію переходу на більш високий рівень потенціалу (ресурсних можливостей) саморозвитку. В якості одиниці аналізу саморозвитку, його складової, є самовибудовування особистості, як спосіб втілення, самопроекування.

Отже, саморозвиток є безперервним процесом, в якому під впливом конкретних мотивів, за рахунок внутрішніх психологічних ресурсів ставляться і досягаються конкретні цілі шляхом трансформування власної діяльності, поведінки чи зміни самого себе, використовуються форми самоутвердження, самоудосконалення і самоактуалізації.

Механізмами саморозвитку виступають самоприйняття і самопрогнозування.

Поняття ресурсу розуміється досить широко, як набір різноманітних здібностей, знань, умінь, можливостей, які найчастіше зумовлені внутрішніми психологічними резервами, які можуть бути задіяні для процесів розвитку та саморозвитку особистості. Вивчення саморозвитку особистості з точки зору ресурсного підходу відкриває можливості подальшого дослідження розвитку самосвідомості особистості у збагаченій соціальній ситуації розвитку і процесі життєдіяльності, що приводить до актуалізації потреб у саморозвитку. Особистісні психологічні ресурси проявляються у взаємодії людини і життєвого середовища як неперервного процесу розгортання особистості, сприяють згладжуванню протиріч між особистістю та життєвим простором, подоланню несприятливих умов шляхом перетворення ціннісно-сміслової підсистеми особистості, задають напрямок розгортання спрямованості, створюють основу для самореалізації.

Список використаних джерел

1. Аргайл М. Психология счастья [Текст] / М. Аргайл. – 2-е изд.– СПб.: Питер, 2003. – 271с. – (Серия «Мастера психологии»).
2. Блинова В.Л. Психологические основы самопознания и саморазвития: учебно-методическое пособие / В.Л. Блинова, Ю.Л. Блинова – Казань: ТГГПУ, 2009. – 222 с.
3. Боришевський М. Й. Дорога до себе : Від основ суб'єктності до вершин духовності : монографія /Мирослав Боришевський. – К. : Академвидав, 2010.– 416 с. – (Серія «Монограф»).

4. Водопьянова Н. Е. Психодиагностика стресса / – СПб.: Питер, 2009. – 336 с. : ил. — (Серия «Практикум»).
5. Калашникова С. А. Личностные ресурсы как интегральная характеристика личности / С.А. Калашникова // Молодой ученый. – 2011. – №8. Т.2. – С. 84-87.
6. Кириленко Т. С. Аналіз емоційного світу особистості: теоретичні положення, прояви та методичні прийоми [Текст] / Т.С. Кириленко // Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Соціологія. Психологія. Педагогіка. – К. : КНУ, 2007. – Вип. 27-28 . – С. 30-32.
7. Кіреєва З. Осягнення часу як ресурсу / З. Кіреєва // Соціальна психологія. –К.:Український центр політичного менеджменту, 2012, N N 4.– С. 3-10.
8. Кузікова С. Б. Психологічна культура як суб'єктна активність: механізми становлення суб'єкта саморозвитку / С. Б. Кузікова // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 12 : Психологічні науки. – 2012. – Вип. 39. – С. 36-42. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu_012_2012_39_8 .
9. Кузікова С.Б. Психологічні основи становлення суб'єкта саморозвитку в юнацькому віці. Монографія. / С.Б. Кузікова. – Суми: Вид-во «Мак Ден», 2012. – 410 с.
10. Ларионова С.А. Профессионально–психологический отбор кандидатов на службу в органы внутренних дел на основе диагностики социально–психологической адаптированности личности: дис. ... канд. психол. наук 19.00.05 / Ларионова Светлана Александровна . – М., 2001. – 274 с.
11. Маралов В.Г. Основы самопознания и саморазвития: Учеб. пособие для студ. сред. пед. учеб. заведений. / В.Г. Маралов. – 2-е изд., стер. – М.: Издательский центр «Академия», 2004. – 256 с.

12. Маралов В.Г. Ценность и опасности саморазвития личности / В.Г. Маралов // Международный научно-исследовательский журнал. Выпуск № 6–4 (37). 2015. – С. 51-53.
13. Маринець Н.В. Життєвий потенціал особистості: формування та реалізація у трансформаційному суспільстві [Текст] : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03 / Маринець Надія Василівна ; Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К., 2010. – 18 с.
14. Міляєва В.Р. Формування компетентності саморозвитку особистості як основа підготовки майбутнього фахівця [Електронний ресурс]/ В. Р. Міляєва, Ю. В. Бреус // Проблеми загальної та педагогічної психології: зб. наук. пр. Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – Т. XIII. – Ч. 7. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/pzpp/2011_13_7/120-128.pdf
15. Николаев Е. Л. Адаптация и адаптационный потенциал личности: соотношение современных исследовательских подходов [Электронный ресурс] / Е.Л. Николаев, Е.Ю. Лазарева/ // Вестник психиатрии и психологии Чувашии. – 2013. – Том.№9 – С.18-32. – Режим доступу: <http://psychiatr.ru/download/>
16. Остапенко Е.О. Дослідження підходів до визначення поняття «саморозвиток» / Е.О. Остапенко // Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу "Києво–Могилянська академія"]. Сер. : Педагогіка. – 2010. – Т. 136, Вип. 123. – С. 49-53.
17. Прошутинский Ю.С. Ресурсное направление психологической помощи [Электронный ресурс] / Ю.С. Прошутинский // Прикладная психология и психоанализ: электрон. науч. журн. – 2011. – N 4. –Режим доступа:

<http://www.ppip.idnk.ru/index.php/vypusk-4-2011/9-2011-02-24-12-27-14/-3-2011/437-2011-09-29-07-00-25>

18. Сергеева Т.В. Эко–гуманистический подход к саморазвитию личности [Электронный ресурс] / Т.В. Сергеева // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Психологія. – 2012. – № 1009, вип. 49. – С. 53-55. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhIPC_2012_1009_49_13.

19. Соловьева С.Л. Ресурсы личности. [Электронный ресурс] // Медицинская психология в России: электрон. науч. журн. – 2010. – №2. – Режим доступу: URL: [http:// medpsy.ru](http://medpsy.ru)

20. Утюж І.Г. Освітній потенціал особистості: монографія. – Запоріжжя: ТОВ «КСК – Альянс», – 2007. – 147с.

21. Шкіренко О.В. Обґрунтування психолого–педагогічного інструментарію діагностики сформованості духовних цінностей і потенціалу інтелектуально обдарованих майбутніх правознавців / О.В. Шкіренко // Освіта та розвиток обдарованої особистості. – 2014. – № 6. – С. 15-18.

22. Штепа О.С. Структура та актуалізація психологічних ресурсів особистості [Електронний ресурс] / О.С. Штепа // Збірник наукових праць інституту психології ім. Г.С.Костюка НАПНУ. Проблеми загальної та педагогічної психології. – Т. XII. – Ч.3 – С.428-434. Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/soc_gum/pzpp/2010_12_3/428-435.pdf

Психологія саморозвитку особистості: збірник наукових праць. Чернівці – Київ, 2016.

Pasnichenko A. E.
Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University

THE CHARACTERISTIC OF "PERSONAL GROWTH" AS A VECTOR OF HUMAN PSYCHOLOGICAL DEVELOPMENT

"It's easier to go forward than in the right direction"

Introduction

Processes of formation, correction, psychotherapy of the mental development of the individual are organized in depending on understanding of the direction of its development vector. There is the period of exacerbated confrontation "East - West" – axis now in Ukraine. Are these two vectors the development of the Ukrainian society, or is there only one vector "development – regression"? Can they be as two vectors of regression?

Theoretical framework

When we speak of "psychological development", there we imagine a vector that moves from a lower to a higher point. Development seems to be linear. If we mentally submit the process of human development, we see it as too "linear" (unidirectional) as a vector of development – from lower to higher, from simple to complex (etc. category).

However, at the start of mental development, from the time the child is born into the world, the axis comes at a steep angle to the time axis, so, development is "rapid, explosive", with age, the speed of psychological changes slows down and eventually comes out on a "plateau" – the moment when the

human person is formed. This point of gradually moving away along the time axis during the twentieth century, i.e., time of formation of adult personality gradually extended (perhaps up to 70-th years, when we began to talk about the generation acceleration).

For L.S. Vygotsky, the human is developing to 5-6 years. S. Freud extends this time to 14 years (puberty of human). In the first periodization of D.B. El'konin, the development ends at the age of 17 years, in the second – the border moved to 23 years (graduated a higher education). A.F. Lazursky calls the age of 25-30 years, he describes the growth way and spiritual development of each individual human being, based on the principle of active adapting of personality to the environment [10, c. 180]. D. El'konin described two motivational tendencies, which were successively replacing each other. Then, it was assumed that the reached psychological development is kept indefinitely and degradation processes will happen with a human sometime later, in old age, on reaching retirement age.

In view of humanistic psychologists, the personality growth is a result not only of positive changes in personality, but it is a special process, a special way of personality development. C. Rogers and A. Maslow considered the personality growth is a natural unfolding in the human of nature prerequisites (in contrast to the fact that the person is given by society in the process of socialization) [15, p. 161].

However, there was later revealed the presence of mental development crises in adulthood (why so?). There appears E. Erikson's epigenetic periodization, with specific periods and life tasks for each age level that cover the entire course of life human. That is, the process of identity formation does not end with getting certain indicators of personality maturity. The person keeps developing further. And if it is so, what can more to grow or to arise? The presence of mental development crises suggests

some non-linearity of it, stages of this process. It may slow down or stop the process of development, or change direction of it at the certain period of time.

L. Vygotsky wrote that in child psychology "the highest and central problem of psychology remains closed – personality problem and the development of it" [29]. The concept of personality has often been synonymous with the consciousness, the self-consciousness, the settings, the psyche in general [1, p. 29-36]. The absence of a common psychological concept of the personality could not but effect of the theory of the personality development. Currently, there is no need to prove the non-identity of the concepts of "the individual identity" and "the mentality of the individual", but when you try to describe the process of the personality development, as a rule, it is substituted by the process of "psychological development" or do not distinguish between them. As a result, the formation of personality is dissolved in the general flow of psychological development of the child as a human [24].

Since I did not have ready answers the questions, I made an attempt to examine this issue with more details. The purpose of publishing – to analyze the available information and describe the direction (vector), the dynamics and the conceptual framework of the mental development of the personality – that is, some structurally topical characteristics of that process.

The subjects of research

Definition of “the development process”

Wikipedia presents "the development as a self-movement of the object – an immanent process, the source of which is enclosed in the developing object [26]. If we emphasize the speed and nature of the changes, we speak about: - evolution as gradual quantitative changes and - revolution – rapid and dramatic changes in the quality [26].

There are noticed *the irreversibility of development*: development requires stability / constancy and *the direction of development*: - *progress* of the development in the direction of improvement, complexity, improve self-organization; and *regression* of the development in the direction of decline, degradation and decay [26]. Only time will determine the direction of development. However, the development of the object is not a function of time and is the result of vital activity of the object.

There are defined some various ways of development such as: an exogenous development – an imitation, inauthentic development, that is determined only from the outside, environment; an endogenous development – the present human development, the source of which is inside, within them who grow [26] ".

We can offer some antonyms to the concept of "the development":

- Development – destruction (*M.N. Mironova*);
- Development – decay (*L. Vygotsky, H. Werner, V. Slobodchikov, M. Mironova*);
- Development – backwardness and: to develop – to fall behind (psychological and medical dictionaries);
- Development – degradation (*N.I. Kozlov*);
- Development as a process of change, which can be: - progressive or regressive: the development – regress (*A. Maslow*), regression (*M.N. Mironova*).

You can also talk about the development of the personality as:

- Harmonic and disharmonic process (*Karl Leonhard, Valentin Y. Semke*);
- Normal and pathological development (*Gennady K. Ushakov*).

The thoughts of A.F. Lazursky (1923) – the author of the conception of personality development – do not agree with such views. A.F. Lazursky together with S. Frank (1912) introduced the concept of an endopsychics and an ekzopsychics. The endopsychics – the entire set of basic mental (psychophysical) functions or abilities and ways of interconnecting these elements – is the core of the human person, the main base of it [10, p. 181]. A content of the ekzopsychics is determined by the ratio of the individual to external objects, to the environment [10, p. 182].

"Every human in his physical and spiritual development goes sequentially a number of specific steps, with each successive stage is characterized more with the richness and intensity of psychic life than the previous" [10, p. 183]. A.F. Lazursky proposed the separation into the three successively rising levels of the psychic growth [10, p. 180].

This process of "the psychological growth" has the greatest rapidity in the first years of a child's life, as well as in the adolescence, but it gradually slows down and finally stops completely in the approach to the 25-30 years; the main core of the personality definitively determined, the psychological level of a person is more or less seen. The development processes of person go with maximum intensity in childhood. The physical, intellectual growth is slowing down with age, and, at the majority of people, it starts to go in the opposite direction since a certain age: the intelligence is reduced, memory is weakening, and the muscles gradually atrophy [14].

The higher, the marginal borders of psychological growth (psychological level of a person) are very different for different people [10, p. 183]. The concept of mental maturation assumes that biologically grown person can be on the lowest or at secondary or higher level of development.

"While the poorly gifted individuals are usually fully subject to the influences of the environment, they are restricted only with a passive adaptation to its conditions and requirements, richly gifted people are actively seeking to influence their surrounding life, adapting and rewriting it according to their needs and aspirations; they started, like the more primitive natures, with imitation and passive adaptations, then they, gradually transformed into creators and transmitters of life, according to their spiritual growth"[10, p. 180]. H. Werner (2004) also distinguishes the development as the Specialization and development as the Creations [30].

If the division on the psychic level expresses the degree of activity of the individual adaptation to the environment, so these adaptation can happen a variety of ways [10, p. 180]. These differences are caused by different levels of development of individual mental functions and abilities. Sensory organic sensations can be developed also at high psychic level, but the center of gravity of the personality, the main direction of its activity are in some more ideological interests, "otherwise any genius cannot keep themselves on his usual height, and quickly and steadily begins to fall, losing wealth and the intensity of spiritual life "[10, p. 185-186].

At the lowest level, the impact of the external environment and external circumstances prevail, which is why inclinations and abilities of the person does not comply to internalized professional skills, attitudes and ways of activity – these are not enough adapted people [10, c. 186-187]. If the psychological level is average, so the person is adapted. At the highest psychic level, a significant tension, the intensity of the psychic life makes a person to change strive environment, modify according to their own needs (bright creative process) – the personality, that adapts [10, p. 187]. However, the creative process, processing of reality according to my ideals are always accompanied by a persistent

struggle and the various hardships, which is why the representatives of the highest level are often arranged socially much worse than the ordinary, average people [10, p. 188].

At the highest levels of spiritual development, there are own perverted types, and their psychical fall is more harmful than fall of people with a primitive psychics. Therefore evaluation criterion appears a tendency to increase the level of personality, the pursuit of perfection, to realize a more complete and comprehensive development and manifestation of our spiritual powers [10, p. 188].

“The personal growth” as a development of personality

N.I. Kozlov proposes to distinguish the meaning of the "personal growth" and "development of the personality" [13]. As the growth, there is called quantitative change, despite the fact that these changes have occurred within – in this case – we speak about the process of personality growth. As a rigorous scientific construct, the "personal growth" has a difficult fate: different schools name it with a significantly different content, and psychological practice exploits it, in principle, with little concern about the exactly terminology [12]. N.I. Kozlov is skeptical of this concept: ““Personal growth” – the fashion concept, it is a question of marketing” [12]. A personal growth is a process of unfolding that is inherent in human by the nature.

The construct of personality growth, which is opposed to the development and formation of personality, originated in the tradition of humanistic psychology, and exists only in its frameworks: psychoanalysts or behavioral psychologists do not use the construct of "personal growth" [12]. The growth, according to Kozlov N.I., comes from within, from ourselves; at the same time, the development is the result of special external influences [13]. But there is no way for development,

permanently ignoring growth: development must be supported by the natural growth. Studying should alternate with life, so that the new knowledge is enriched by real experience and practice [13; 14].

Personal growth can have different scale: it can be improvements within the personality standards, and can be the going beyond its borders [2]. When personality changes happen in a person, not just physical, but mental changes also, then there is a small personality growth. By psychological constructs, we may more accurate to speak of psycho-correction here, in terms of teaching – about an education or self-education.

If a person has acquired leadership skills, learned how to work with themselves on their own, gained invulnerability by blows of life, if it is guaranteed protected from depression and alcoholism, if this have got incompatible with his way of life in principle – such features set it apart from the normative majority, are going beyond standards, it is a great personality growth [2]. As a rule, the great personality growth itself (as the growth) – does not occur, such results usually occur as a result of development of the individual (a self-cultivation, or, by O. Satov, "the personality maturation").

O. Satov suggests that "some progress on the maturity scale happens within life" [27]. The pace of development is low, as well the main driving force – are sharp clashes with the life that cause a person to rethink their deepest beliefs and settings. Therefore, no one seeks for such clashes by good faith, for a person naturally avoid such collisions. As a result, people mostly still remain at their initial step of maturity [27]. Life pushes a person to the subsequent maturation, it is the natural or passive personality growth. But the baby turns into a mature human only when they gets the bringing up influence of human culture – so that, it is not only the growth, it is the development of the human and personality [13].

Criteria of the personality development

A.F. Lazursky calls such signs of an increasing of the psychological level [10, p. 184-185]:

- The wealth of the personality (the quantity and quality of psychical manifestations, "the amount of interest" and "the level of development / differentiation of interest");
- Strength, intensity of certain prevailing psychic manifestations (considerable degree of development of some abilities);
- Consciousness / ideology of psychical manifestations of a person (a rich and intense spiritual life, the existence of principles, general outlook). The gradual strengthening of ideological and abstract processes instead of sensual – a specific characteristic of increasing psychical level;
- The increasing of coordination of psychical elements of personality.

N.I. Kozlov calls several options criteria for the development of personality [8]: – The *first version* includes:

- Disclosure of personal potential;
- The ability to apply this knowledge in practice;
- Consolidation of skills to successfully meet life's challenges.

Consequently, an ability to apply their knowledge, which was getting in the course of self-development, to the different areas of their lives, is a sign of the development of personality.

The *second option* proposes to evaluate the level of personality development with specific objectives and concrete results that can be evaluated. With some time limits for certain life tasks (even not toughly), a person is able to monitor its development.

The *third option* evaluates the personality growth by the internal and external criteria of development. The former include the personality wholeness, understanding and acceptance of self,

openness and dynamism. The second group includes the acceptance and understanding of others, the level of socialization and adapting. The obvious disadvantage of this method of personality growth measurement is that few people are able to objectively evaluate themselves based on specified criteria, and therefore need a psychologist to assess the level of development of the personality [8].

The criteria of personality maturity by different authors:

Alfred W. Adler calls such criteria of personality maturity as: constructive the pursuit of the superiority; the strong social interest; cooperation. As criteria of personality development, *Kurt Z. Lewin* calls that: increase of width of life space; the rising differentiation of every level of living space; the rising organization of life space; the changing of total mobility of life space [6].

According to *Gordon W. Allport* (1961), seven aspects of proprium appear on the successive stages of formation of the person: bodily sense, self-identity, self-esteem, extension of self, self-image, rational self and propiate strivings. G. Allport creates the theory of functional autonomy, which describes the motives of adult people. *Erik H. Erikson* tells us about that: the hope, will, intention, competence, faithfulness, love, care, wisdom can be formed consecutively in a person's life, providing them personality growth. *Women's theory*, that are "centered on the relationship", called such manifestations of mental development, as: proximity – against feelings of gloom; confidence in dealing with other people; to be ready for new knowledge about themselves and partner; the value and importance of communion; the desire to establish new contacts.

Carl R. Rogers gives us many criteria of personality maturity, such as the intrapersonal and the interpersonal criteria. So, as *the intrapersonal criteria*, he calls these: acceptance of self, openness to inner experience of the feelings, self-

understanding, the responsible freedom, wholeness and dynamism. *The interpersonal criteria* of personal development are: acceptance and understanding of others, socialization and creative adaptability. The purpose of personal development is "to be sooner by a process of emerging opportunities, than to turn into some sort of a frozen target". According to *Abraham H. Maslow*, evidence of personality growth is jump from the deficiency motivation to the motivation of being [6].

N.I. Kozlov offers its own version, since all these methods are not exhaustive and universal. Since everything is relative, then you need to pick out the point of reference for assess of personality growth – let it be today. It is proposed to create a table in which you can evaluate in details the status of various areas of your personality and life. Six months later, you can re-evaluate the personality growth and compare the results. In the first column you include all the criteria, which important for the certain person; because there is no book that knows what parameters of personality development you attaches more importance to [8].

The main criterion of the level of personality development is to advance of the author's position, a person's ability to determine their own lives, to live independently and be stronger than circumstances. That is determined by the power of the personality core and to advance of the personality periphery. Specific indicators of the level of personality development are the development of intelligence, the knowledge of emotion sphere and ability to self-control, the development of initiative and responsibility, the level of culture, the rise of the motives and so on [11].

Discussion

The direction of personality development

Main characteristics of personal development are its stages (age stages), direction, activity, levels and scale. There is an

orientation of the personality, and there is a direction of personality development: these are different things. The orientation of personality growth is the direction of human development according to its natural inclinations. Since it is always difficult to distinguish what in human development happens by his proper nature, and that is formed as a result of social influences, in most cases it is more correct to speak not about a direction of personal growth narrowly, and about the direction of personality growth and development more broadly.

There are a lot of questions here [11]: is the direction of growth and development of the personality always the same, or can they go in different directions? Is it only the orientation in the growth and development of personality, or are they have peaks of development (e.g., enlightenment) too? If, in case, there are peaks, how many are them?

Despite the diversity of directions of the personality development, people are concerned about the main direction, and perhaps the topping of the personality development. What should be the main subject to all sorts of development? [19] There is no single answer to the question about the main direction of personality development of the individual so far. Different psychological schools give a different answer to this question.

We can divide the known to us concepts of personality development by the declared direction of this development in them, so:

- the first – the movement inside, in the middle of personality, to the center of their own innate intentions (development vector is directed downward);
- the second – the movement outward, into the world, to other people (vector seeks horizontal);

- and the third – the upward movement, stage-wise development of the person according to the disclosure of personal potential inherent logic (see a chart 1).

Chart 1.
Direction of personality development by different conceptions

The movement inside	The movement outward	The upward movement
Yoga, the Indian tradition	Zen, the Buddhist tradition	Sufism, Islamic tradition
Sigmund Freud (1919)	A. W. Adler (1928)	William James (1899)
Carl Gustav Jung (1928)	Wilhelm Reich (1961)	Roberto Assagioli (1971)
	K. Z. Lewin (1935)	G. W. Allport (1961)
	Women's theory (1970 th):	George A. Kelly (1955)
	Carol Gilligan (1982),	E. H. Erikson (1968)
	Irene Pierce Stiver (1990)	C. R. Rogers (1959)
		A. H. Maslow (1968)
		B. S. Bratus' (1988)
		V.I. Slobodchikov (1996)

[The chart is constructed by us on the basis of [6]]

We see that, not all scientists considered only one direction of human development is true. There was offered some absolutely different directions of it.

M.N. Mironova connects the concept of semantic levels of consciousness by B.S. Bratus' and stages of personality development by V.I. Slobodchikov [17, p. 32]. These three

authors offer the stadial development model (5 levels include in it) [3; 17; 28].

The purpose of personality development is the possibility of full development and growth of human. Possible final instance is the correct direction of movement by the "ladder-scale" of development [17, p. 29]. The development as the upward movement is ideal of it.

The direction of personal growth, by tradition of humanistic psychology. The direction of personal growth is the orientation of human development, in accordance with his natural instincts, is an expression of his original nature. The direction of human personal growth goes to adulthood (maturity?). There is possibility only to contribute to the personality growth, by implementing support and creating favorable conditions, but it is cannot be controlled from the outside by its direction. Each of us has our own nature, our image of body and our gender. The positive direction to the health and development of the individual is a natural and innate force in human [6].

The direction of personal growth is a move towards greater openness to experience: "If the human becomes better able to understand to what is going on inside him, is more sensitive to his reactions to the situation, if he is more accurate in the perception of the world – as a world of reality, and the world of relationships as well..." [6]. Then, it will be something to happen with him – it is the most important thing – he will be all the time "in the process". For the individual, it is not a goal but a process of growing closer to himself. He will become realistic in a good sense, both in terms of what is happening inside him, and in relation to the world, and he will become more social, just because one of the elements that he can actualize in himself – it is a need and desire for closer relations.

There are people who are interested in developing themselves. Such an orientation of the personality to the

maximum development of their abilities is called self-actualization. "Self-actualization (by A. Maslow) – is the continuous realization of the potential abilities and talents, as the fulfillment of their mission, or vocation, destiny and the like, as a better knowledge and acceptance of one's own original nature, as the relentless pursuit of unity, of integration and inner personality synergy" [15].

Self-actualizing people can have fun and at the same time feel the responsibility and self-control. If an individual is committed to meeting the needs of high-level, it is an indication of his mental health. Therefore, the activity of self-actualization includes the ability to choose a worthy goal that requires creative efforts. Self-actualizing individuals are attracted to the most difficult and interesting problems that require dedication and ingenuity. They are not afraid of difficulties and uncertainties, do not seek easy solutions [6].

Conditions of development – it is a social and cultural environment that helps to development or disturbs it. A village boy develops at the village, an Eton graduate develops at Eton. The direction of the personality is formed on the basis of this, including the internal vision with respect to development, the propensity and ability of the personality to develop or not, and if it is developed, in what direction [16]. Child development depends not only on his body, child development determined by the adults who are next to him.

- *Internal conditions and resources* – personal health, that is providing passive personality growth, and inner desire to develop themselves (in particular the need for self-actualization), which is expressed in an active personality growth.

- *External conditions and resources* – support (maternal love model) and demands (paternal love model). And the reality is interesting in that these sources are not always high quality and often in conflict with each other.

The quality of the environment is different, and often, at some point, the same social environment (e.g., dysfunctional family, bad school, stupid friends) no longer contribute to the development, and even begin to hinder directly. "The forces affecting the individual have not one but two directions. There are forces pushing the human in health side, but there is also a *regressive impact*, entailing the individual in the opposite direction – to disease and weakness" [15, p. 164].

Thus, the ordinary representation of mass culture and tired, confused, short-sighted and frightened parents are not the best conditions for the development of the personality. In comparison with such sources of external influence, spontaneous child, a teenager, who looks closely, and a young man, who believes in himself, they coming from themselves, critically perceive outside influence, – they are the sources of freedom and development [16]: "When the stupid is near you – think with yourself!", "When the clever is near you, and your own head does not work reliably – listen to smart people, and they will teach you to include head and think for themselves".

"Teacher or culture is not creating human beings. They cannot instill in him a sense of love, do not make them curious, do not force them to philosophize, to create symbols or be creative. They allow, favor, encourage or help to become a real and effective them, that is in its infancy» [Maslow, p. 161].

If a person develops on the positive motivation, the personality growth and the development are not followed by negative feelings and neurotic reactions. If a person develops on negative motivation and is prone to the negative perception of the worldview, the personality development is almost always begins to accompanied by mental illnesses, and a personal crisis, that began, develops into a psychological crisis [16].

Development usually occurs by waves, spiral, but may follow by other lines and forms: to go in straight lines or in

waves, continuously or with delays, and cyclically or to the degradation [11]. The paradigm of honeycombs gives greater variability, but blurs the psychology construct of development: how to understand – the rotation is the continued of development, the perversion or degradation? Usually this is achieved in that one approved peak is recognized to which you can come in different ways. If the person did not reach to certain peak, its development is considered to be not quite a full-fledged [9].

Degradation as a direction of the personality development

A person can grow, build themselves both, develop, and disintegrate, and degrade. As a rule, a person's personality develops as it is developed (by family, school, work), and begins to fall apart when he or the others do not support their personality for now. Somewhere since 30 years, writes N.I. Kozlov, the development and growth of personality are stopping for a large proportion of the population, in followed 10 years – there are starting points of degradation [9]. M.N. Mironova echoed him: "There is the opportunity to enter on the "plateau" of everyday functioning and even age regression" [17, p. 27]. Age regression – return movement (along the stairs of development). Deviation from the norm may be slight, temporary; "It can be sustained, significant, that is leading to a complete reversal of the vector, and consequently there is a degeneration of the development process into *decay*" [28].

By B.S. Bratus', normal development is presented as an attempt of *the vertical change*, toward the higher (by agreement with five levels of semantic sphere, toward: before-personal, egocentric, group-centric, humanistic and spiritual levels) [3]. But, by M.N. Mironova, "at any time, a person can make a wrong move, to fall" [17, p. 41]. Unlike Carl Rogers, who was convinced that it is always inherent in the pursuit of development

to human by their nature, Maslow wrote that two opposite trends are fighting by people – like the desire for growth and development, and the desire to escape against life and its difficulties.

Each person has its own hierarchy of meaning levels, and the main meaning is not the highest (Timur Gagin, as an example, claims that "everyone is stupid, lazy, cowardly, lustful, greedy or boastful"; and Zen tradition calls greed, hatred and delusion as an obstacle to personality growth). The motivation for personal growth has not such a basic nature, as the satisfaction of physiological needs. Self-actualization is the weakest need. Many people do not seek self-knowledge, they are afraid of change in usual level of self-respect and image self-esteem (through self-knowledge) [6]. Therefore, the opposite development is often true (in religion say: the carnal gain power over the spiritual) [17, p. 31].

A. Maslow writes, "We have to recognize that many people prefer the bad to the good that the personality growth, often being a painful process, frightens human that we do not necessarily like the best that nature has bestowed us; often we just afraid it; we have to admit that most of us experience an ambivalent feeling for values such as truth, beauty, goodness, admiring them, and, at the same time, avoiding their manifestations". And further: "Although, in principle, self-actualization is easy, it is rarely the case in practice (self-actualizing less than 1% of the adult population)" [15, p. 204].

According to N.I. Kozlov, we should not forget that in human there are other peculiar, regressive trends too – e.g., a tendency to fear, to self-abasement [19]. According B.S. Bratus', disruption of right way of development of semantic structures leads to *anomalies of the personality* [3]. The development is not has the character of "auto", it may "bypass" some steps and levels of development. In general, the processes of development and

regression are the same. "Development has the key to the understanding of the collapse, and disintegration has the key to the understanding of development" [29, p. 275].

Degradation of the individual is more common with the advent of the age, but there are pretty much older people, which did not meet the personality degradation. Degradation often visits people that are living alone and those who experienced a sudden loss of loved ones. Many people destroy their identity and kill themselves, carrying out the revenging to life, if life is cruel and unfair to them, in their view. Other causes of degradation and disintegration of personality, by carried out so a quiet mode suicide, such as: a sense of guilt, feeling of unnecessary by oneself and after experience a series of setbacks, when people lose faith in themselves.

C. Rogers calls, as interference in the development, of bad to the customer "*demands of recognition of merit*" and "*development of a false image of "I"*", which enhance the imbalance of personality [6]. A. Maslow calls "*Jonah complex*" – the unwillingness of the individual to realize their natural abilities, and as an example shows the patterns of behavior of students and women [15]. People, which surrounded by the similar degrading people, are often into process of degradation. At the same time, people with an active lifestyle, living in mission mode, are needed to others; they are involved in the desired favorite and creative activity and almost never faced with the degradation of the personality [5].

The main values are the personal freedom, the pursuit of development, to self-fulfillment of internal potential and own "I want!". In a study of O.I. Motkov, most interesting and paradoxical thing was that were discovered phenomena of personal disharmony for students with a high level of self-actualization [18]. Four basic drivers are divided into – *the initially adaptive drivers*:

I – to the preservation and continuation of life or – self-destructive, death;

II – to the power of the personality (the sureness and high self-esteem) or – a weak personality (the uncertainty, lower self-assessment);

– *the second adaptive drivers:*

III – to freedom, the relying on ourselves or – lack of freedom, relying on others;

IV – to development, self-realization, self-actualization; or – to the usual, stereotypical functioning.

Abraham Maslow calls the following stages of the progression of **human degradation**:

- Formation of psychology "pawn". A human have got a feeling that it is entirely dependent on some other forces. This phenomenon is called the phenomenon of "learned helplessness."

- The appearance of the deficit of the main benefits. The primary needs for food and survival become a priority.

- Creation of a "clean" environment. The whole society is divided into good and bad people, "us" and "them." Often, a person manifests a sense of shame and guilt for themself.

- The emergence of the cult of "self-criticism". Human is able to confess even committing those acts to which it is irrelevant.

- Protection of the "sacred foundations". Personality categorically does not want to think of the main prerequisites for an ideology. Such people have no doubt in their "sacred basics" and are not able to look at them skeptically.

Can be stopped the regression process? Would it always possible to return to the path of the development? When exactly regression can get sustained character of movement in the opposite direction – to the collapse? In practical psychology there are "regression techniques", which operate according to the formula: "regression for the sake of progress". According to M.

Mironova, regression techniques violate the integrity of the mental functions, which can lead to deterioration of functioning of the personality [17, p. 40].

With a little time of reducing, the violation of semantic structures will not make much difference; the defect can be corrected by the rehabilitation activities, in result of them the canceled senses "will be assigned" again. At a more intensive reduce, a significant violation will be occur for whole psychic value; the process of "disintegration" starts. Some mental functions continue to operate, but without being subject to the personality [17, p. 40]. According to H. Werner, "each decay bears the traces of a higher level, from which there happens to regress» [30, pp. 26, 34].

In reality, every human being, moving the ladder of development, allows reducing many times, retreated to the side – went to the plateau of the everyday functioning, which is not associated with the development – so distorted the way of development with respect to ideal. In the case of the regression, a real vector is the sum of the regression and the vector of "the plateau of ordinary functioning". Therefore, as a result of regression, you can never return to the same point from which began the development, as "you cannot enter the same river twice" [17, p. 41]. So a temporary regression is impossible completely without any consequences for the development, in principle. And, when using regression techniques, there is need to rehabilitate the meanings of the higher levels. But the actual practice is far from such an approach (e.g., Gestalt therapy, existential psychotherapy).

As an adequate alternative I can think of psychosynthesis approach by R. Assagioli. In psychosynthesis, the client is not offered a kind of ideal external goal of human development. The true or correct development goal is not seek to determine by somebody. With trust in human nature, the client is invited to

state the purpose of its own development, and then steadily move toward this goal. However, a person will not follow the "foreign, alien" goal in the course of its development, but will only realize himself, his true aspiration, because he cannot to realize other strange potentials.

The processes of integration and differentiation in personality development

According to the principle of the Goethe-Spencer-Werner, "wherever there is development, it goes from a state of relative globality and lack of differentiation to the states greater differentiation, articulation, and hierarchical integration» [Werner]. Organic growth is always the gradually increasing differentiation, hierarchical integration and centralization inside the genetic whole. According to H. Werner, reducing of the reached level of differentiation and integration of the system means its regression, degradation [4; 30]; although a different pattern was obtained in my previous research: the processes of integration and differentiation were successively replacing each other during the growth [20].

According to N.I. Chuprikova, "orthogenetic law" reflects the idea of the universal right direction of development [4, p. 57]. This law describes the development of any wholes – organisms, individuals, social communities. However, scientist discusses the ratio of measures of integration and measures of differentiation: can the growth of differentiation be accompanied by a reduction of integration. According to S.D. Pyankova (2005), the cognitive integration and differentiation are "communicating vessels": the increase of integration is associated with a simultaneous decrease of differentiation [25].

H. Werner (1940) examines the integration and differentiation like a given unidirectional changing of the same type: either simultaneous growth of differentiation and

integration (maturation) or simultaneous decrease both of them (in the case of pathology), and he have seen a lack in the diffuseness of psychical formations [30]. However, this link in a H. Werner's systematic methodology can be seen as an attribute of the system with low plasticity and differentiation (and not flexible differentiated system).

A.N. Poddiakov (2006) examines the relationship between differentiation and integration as that is dynamically changing: "different systems move within significantly different trajectories in the space of "integrity - differentiation - maturity"" [23, p. 49]. In the English language edition, author uses the notion of "adaptation» [22, p. 357]. That is, A.N. Poddiakov sets the personality development according to the three (!) vectors from which the "maturity" is one from three equal size vectors.

A. Poddiakov makes the strange conclusion: "if the differentiation dominates in system, this increases the value of the higher levels, which control the new lower layers", and "predominance of the processes of integration leads to emergence of new higher levels, which are "taking over the coordination and restructuring of the functioning of lower levels" [23, p. 50]. Surprisingly, paradoxically, the author was able to describe two different processes as *the same* process. A. Poddiakov describes integration-differentiation processes as the "high levels" and "low levels", with diminished role of "low levels" at the expense of governing high levels. Is this the substitution of concepts, or "Trojan's" system of training?

Then the author concludes that "the reaching of maturity of the real system is always relative": when new high-level is bearing "system loses its maturity", and it matures, acquires the maturity with "the formation of the lower level" [23, p. 51]. What is it – "development in reverse", that coming back? The "maturity" of the system is ascertained only at the expense of differentiation of the lower level with the absence of formation of

new higher levels (that is, in fact – the lack of progress, development, growth).

Hence, the concept of "development" and "maturity" are not synonymous, they are in inverse proportion to one another. That is, maturity means ossification of the system, the lack of processes of development, changes, and the preservation of the status quo. The development is the movement forward, the acquisition of new properties, the uncertainty of the results of its movement, the lack of any sustainable value, its certain criteria. Apparently, the concept of maturity becomes irrelevant. Thus, A. Poddiakov describes the development as a process on the contrary, not from lower to higher, not from simple to complex, but the complexity at the lowest levels, while maintaining the highest simple levels. Is this a logical mistake?

In my dissertation, I studied the development of volitional sphere. According to the hypothesis of the study, the personality's volitional sphere development proceeds not steadily, but seems as jump; and the structure of volitional qualities changed not only quantitatively but also qualitatively. Therefore, the development is subject to two processes that follow each other – the integration and differentiation of the volitional qualities structure. Moreover, the integration process is related with stable living conditions, and the process of differentiation characterizes the unstable crisis stages of person's life [20].

George A. Kelly (1955) described the creative cycle of changes in the structures system of person. The cycle starts with a supple structure and ends with the fixed confirmed structure. This pliable structure allows to the flexible interpretation. Therefore, the creative person must be able to move from the pliable to the fixity. "Creativity fills every human development; Through this process people can liberate themselves from the

hard, narrow way of constructing and open new horizons and forms of being in the world" [6, p. 413].

According to K. Levin, "differentiation of personality space" can be a criterion of personality development: so more the differentiation, that a person is at a higher stage of development. Differentiation is characterized by breadth and degree. Conversely, any fixation of a sufficiently large part of the whole as unchanged leads to regression. "Everything that increases the centrality accelerates saturation. We should expect regression, if the strength of boundary decreases "[6, p. 361].

F. Heylighen (1999) considers the integration as a growth in the number and strength of connections of different indexes, therefore the falling or reducing of the number of correlations is a decrease, not an increase of the integration [7] (by H. Werner, vice versa). "The provisions of W.R. Ashby, D.R. Hofstadter, F. Heylighen relate to the structure of systems and do not deal with their development" [23, p. 54]; therefore, the vision of the leading process in the development of the system as the differentiation or integration depends on the researcher's settings.

A.V. Petrovsky (1982) indicates the development of the personality in the context of groups and collectives, in which the personality is included; therefore he highlights the prosocial or antisocial nature of this development. By V.A. Petrovsky (1992), the person is characterized by the need to be a personality. The development of the personality can be represented as the process of joining the new social environment and integration therein. Two development models have been proposed: the first is designed for a relatively stable social environment where a personality development is integrated into the internal psychological logic; the second involves the formation of personality in the changing environment [24].

Mutual transformation of a personality and group happens anyway. If the contradiction between the individual and the

group is unresolved, there appears the disintegration, which has the consequence of either the actual isolation of the personality in the community (it is leading to the consolidation of characteristics of egocentric individualization) or its return to an earlier phase of a development. If the person cannot completely overcome the difficulties of the adaptation period in the steady significant for him social environment (the case of a deindividualization), they will develop the quality of conformity, dependence, lack of initiative, shyness, lack of confidence in themselves and in their abilities, which leads to a serious personality distortion.

If human delivers own "otherness", while they is in the phase of individualization, among members of meaningful for them community, they shows them their individual differences, which are rejected as unfit to the needs of community, this contributes to the development in the human such personality characteristics as negativism, aggressiveness, jealousy, inflated self-esteem. If person passes the phase of integration in a highly prosocial community, they is formed a developed self-identity, in-group identity, responsibility, and so on [24].

As we can see, a tendency to idealize the processes of social development remains from domestic psychologists – it is the consequences of the Soviet ideological psychology in a totalitarian society, which was declaring collectivism and "mutual responsibility". We are often silent witnesses of how the "pressure of group and social promotion may limit the personality development of human: by forcing to substitute their own judgment and taste to conventional standards» [6; 15]. According to E. Erikson, "the majority of young people do not have the possibility to devote themselves to large-scale positive goals in very negative social conditions (as in Nazi Germany). If a teenager is not able to choose the positive role, he chooses negative» [6].

In human, the growth and development supports each other and follows each other, stage by stage. This is reminiscent of the alternation of horizontal and vertical movement: there is an accumulation of knowledge and skills (this is a horizontal growth), later happens a sudden jump, the transition to the next level (the development, the jump happened up), followed by the development of this level (the growth as the horizontal movement) [14].

G.V. Ivanchenko (1999) described the 50-year periodicity of the dominance shifts for analytical and synthetic types in culture (for example, in architecture, music, painting, literature). I identified the existence of 25-year cycles of emergence of psychological schools for 20-th century in our previous study [21].

A.N. Poddiakov concludes that "mankind will never know the possible directions of its [cognitive] development exactly", since it is essentially unpredictable [23, p. 59]. And when we talk about the personality development, then is it predictable? Is this so in our unpredictable world?

Conclusions

We tend to think of the concept of personal growth as synonymous with the development of personality. So, we do not consider personal growth as a natural process. Especially, we do not tend to think of it as passive. It "could happen" with the person in some "favorable" conditions, which are only "promoting" development, rather than substituting for it (facilitation instead of formation, education, learning). At the same time, the internal activity of the individual plays the decisive role, its focus on self-development rather than the avoiding it by all possible means.

The true personal growth comes through crises, reevaluation of values, breaking the previous ideas about

themselves and life. However, the crisis periods should be followed by periods of life satisfaction, the pleasure of the personal growth process. Otherwise, permanent existence in the crisis (of psychological, social, economic, political, both in present-day Ukraine) produces only damaging effect. Eventually, this will lead to the degradation processes of the individual and society.

So, I can conclude that the "personal growth" of human is only declared as the highest social value. In practice, the society is doing everything to stifle this natural human desire, often using "Trojan Technologies". Therefore, we get the totally opposite result: society authorizes the degradation of person instead of the its personality development. And society, which consists of degraded personalities, is a society, which degrades.

According to O. Satov, "different people are born with different initial levels of maturity" – according to the division of society into classes, strata, caste. This is not a relationship between the birth and the initial level of maturity of consciousness (like conclusions of Fr. Galton), but "the very fact of a certain innate difference" [27]. "We can be nothing and nobody else, than we are now; we can be only ourselves", so "we cannot live by other way of life". It is our "own way" [27].

References:

1. Bogdanov V. A. *Sistemologicheskoye modelirovaniye lichnosti v sotsial'noy psikhologii: Monografiya* (Systemological modeling of personality in social psychology: Monograph) / Vitaliy A. Bogdanov. – L.: Izd-vo Leningr. un-ta, 1987. – 143 p.
2. Bol'shoy i malyy lichnostnyy rost (Large and small personal growth) // http://www.psychologos.ru/articles/view/bolshoy_i_malyy_li chnostnyy_rost

3. Bratus' B. S. *Anomalii lichnosti* (Anomalies of the personality) / Boris S. Bratus'. – M.: Mysl', 1988. – 301 p.
4. Chuprikova N. I. *Umstvennoye razvitiye: printsip differentsiatsii* (Mental development: the principle of differentiation) / Natal'ya I. Chuprikova. – SPb.: Piter, 2007. – 448 p.
5. Degradatsiya lichnosti (Degradation of the personality) // http://www.psychologos.ru/articles/view/degradaciya_lichnosti
6. Frager R., Fadiman J. *Personality and Personal Growth* / Fadiman, James, and Robert Frager. – Upper Saddle River, N.J: Prentice Hall, 2002. – 480 p.
7. Heylighen F. The growth of structural and functional complexity during evolution // Heylighen F., D.Aerts (eds.) *The evolution of complexity*. – Dordrecht, The Netherlands: Kluwer Academic, 1999. – Pp. 17-44.
8. Kak izmeryat' lichnostnyy rost i razvitiye (How to measure personality growth and development) // http://www.psychologos.ru/articles/view/kak_izmeryat_lichnostnyy_rost_i_razvitie
9. Konfiguratsiya protsessa razvitiya (The configuration of the development process) // http://www.psychologos.ru/articles/view/konfiguraciya_processa_razvitiya
10. Lazurskiy A. F. *Klassifikatsiya lichnostey* (Classification of personalities) / Aleksandr Fodorovich Lazurskiy // *Psikhologiya individual'nykh razlichiy. Teksty*. – M.: Izd-vo Mosk un-ta, 1982. – Pp. 179-188.
11. Lichnostnoye razvitiye (The personality development) // http://www.psychologos.ru/articles/view/lichnostnoe_razvitie
12. Lichnostnyy rost (Personality Growth) // http://www.psychologos.ru/articles/view/lichnostnyy_rost

13. Lichnostnyy rost ili razvitiye lichnosti (Personality growth or development of personality) // http://www.psychologos.ru/articles/view/lichnostnyy_rost_ili_razvitiye_lichnosti
14. Lichnostnyy rost i razvitiye lichnosti – vzaimodeystviye i dinamika (Personal growth and personal development – interaction and dynamics) // http://www.psychologos.ru/articles/view/lichnostnyy_rost_i_razvitiye_lichnosti_-_vzaimodeystvie_i_dinamika
15. Maslow A. *Motivatsiya i lichnost'* / Abrakham Maslou. – SPb.: Piter, 2008. – 352 c. *Or:* Maslow A. *Motivation and Personality* / Maslow, Abraham Harold. – N.Y.: Harper, 1954. – 411 p.
16. Mekhanizmy, usloviya i istochniki razvitiya lichnosti (Mechanisms, conditions and sources of development of personality) // http://www.psychologos.ru/articles/view/mehanizmyzpt_usloviya_i_istochniki_razvitiya_lichnosti
17. Mironova M. N. Postroyeniye lestnitsy razvitiya/regressii v khristianski oriyentirovannoy psikhologii (Building of a ladder of development / regression in Christian oriented psychology) / Marina N. Mironova // *Moskovskiy psikhoterapevticheskiy zhurnal*, 2003. – № 3. – Pp. 26-73.
18. Motkov O. I. O paradoksakh protsessa samoaktualizatsii lichnosti (On the paradoxes of the process of self-actualization of personality) / Oleg I. Motkov // *Magistr*. – 1995, № 6. – Pp. 84–95.
19. Napravlennost' rosta i razvitiya lichnosti (The direction of growth and development of the personality) // http://www.psychologos.ru/articles/view/napravlennost_rosta_i_razvitiya_lichnosti
20. Pasnichenko A. E. *Otsenka individual'no-voznrastnykh osobennostey razvitiya volevykh kachestv lichnosti*

(Evaluation of individual and age features of development of strong-willed qualities of the personality / Dissertation of PhD). Diss. ... kand. psikhol. nauk / Pasnichenko Anzhela. – M.: MGU, 1996. – 262 p.

21. Pasnichenko A. E. Problema predmetu ta metodu u suchasnykh psikhologii (The problem of subject and method in modern psychology) / Pasnichenko Anzhela E. // Visnik Chernivets'kogo oblasnogo filiosofskogo tovaristva. Naukovo-teoretichnyi zhurnal. – 2006, № 2. – Pp. 105-121.
22. Poddiakov A. Developmental Comparative Psychology and Development of Comparisons: Review essay / Alexander Poddiakov // Culture and psychology. – September, 2006. – Vol. 12, № 3. – Pp. 352-377.
23. Podd'yakov A. N. Zrelost' i nezrelost' v kontekste ontogeneticheskogo zakona razvitiya // (Maturity and immaturity in the context of the ontogenetic law of the development) // Fenomen i kategoriya zrelosti v psikhologii / Podd'yakov Aleksandr Nikolayevich. – M.: Institut psikhologii RAN, 2007. – Pp. 47-60.
24. Psikhicheskoye razvitiye lichnosti (Psychological development of personality) // <http://psyera.ru/2447/psihicheskoe-razvitiye-lichnosti> <28.03.2016>.
25. P'yankova S. D. Dinamika kognitivnoy integrirovannosti v protsesse intellektual'nogo ontogeneza (Dynamics of cognitive integration in the process of intellectual ontogeny) / Svetlana D. P'yankova // Psikhologiya sposobnostey: sovremennoye sostoyaniye i perspektivy issledovaniy. – M.: In-t psikhologii RAN, 2005. – Pp. 323-326.
26. Razvitiye (Development) // <https://ru.wikipedia.org/wiki/> <28.03.2016>.
27. Satov O. Chto takoye zreloya lichnost' i urovni (ne)ponimaniya (What is the mature personality and levels of

(not) understanding) / Oleg Satov // <http://verhosvet.org/2016/01/chto-takoe-zrelaya-lichnost-i-urovni-neponimaniya/>.

28. Slobodchikov V. I., Tsukerman G. A. Integral'naya periodizatsiya obshchego psikhicheskogo razvitiya (Integral periodization of general psychological development) / Viktor I. Slobodchikov, Galina A. Tsukerman // *Voprosy psikhologii*, 1996. – № 5. – Pp. 38-50.
29. Vygotskiy L. S. *Sobr. soch. (Collected works) v 6 t. / Lev S. Vygotskiy.* – M.: Prosveshcheniye, 1985. – T. 5. – 368 p.
30. Werner H. *Comparative psychology of mental development / Heinz Werner.* – N.Y.: International Universities Press, 1948. *Or:* Werner, H. *Comparative psychology of mental development (Foundations of psychology).* – Clifton Corners, N.Y.: Percheron Press / Eliot Werner Publications, 2004.

Психологія саморозвитку особистості: збірник наукових праць. Чернівці – Київ, 2016.

ОСОБИСТІСНИЙ САМОРОЗВИТОК В ПРОЦЕСІ СОЦІАЛІЗАЦІЇ

Постановка наукової проблеми. В різних ситуаціях, які виникають в результаті взаємодії безлічі обставин, відбувається соціалізація людини. В результаті сукупного впливу цих обставин від людини вимагається демонстрування відповідної поведінки та активності. Чинниками соціалізації і стають такі обставини, при яких створюються умови для перебігу цього процесу.

Людина розвивається у тій мірі, в якій вона «привласнює людську дійсність», в якій вона опановує накопичений досвід. Саморозвиток як форма розвитку, при якій особистість займає активно-творчу позицію по відношенню до своїх змін, стає в даний час провідним способом становлення особистості, позначаючи перед психологічною наукою завдання осягнення його сутності, механізмів, умов, засобів здійснення.

Аналіз досліджень із зазначеної проблеми. Здатність людини до саморозвитку і самовдосконалення розглядається в працях М. Бахтіна, В. Біблера, М. Бердяєва, І. Донцова, І. Канта, С. Рубінштейна, Г. Тульчинського та ін. Самовдосконалення як чинник розвитку особистості в своїх працях висвітлюють такі науковці, як Ш. Амонашвілі, Г. Балл, І. Бех, О. Бодальов, С. Гончаренко, М. Євтух, В. Лозова, О. Савченко, А. Сущенко, А. Троцько, Л. Хомич та ін.

Взаємозв'язок процесів розвитку та саморозвитку з процесом соціалізації особистості досліджували такі вчені: Л. Виготський, М. Варій, А. Капська, С. Рубінштейн, Г. Цукерман та ін. Вивченню психологічних чинників, які впливають на процес соціалізації особистості присвячені праці Я. Коломинського, І. Кона, М. Лісіної, А. Мудрика, С. Рубінштейна, Л. Лепіхової, А. Реана, В. Століна, Л. Столяренко, В. Татенка, Т. Титаренко, Г. Цукерман та ін. Процеси гуманізації та гуманітаризації освіти, суб'єктні якості особистості досліджували О. Асмолов, Л. Божович, О. Бондаренко, А. Деркач, О. Завгородня, З. Карпенко, Е. Сайко, О. Сергієнко, В. Слободчиков, В. Татенко, Т. Титаренко, О. Старовойтенко, І. Якиманська та ін.

Проблема соціалізації відображена в численних напрацюваннях представників різних психологічних шкіл: Л. Виготського, Л. Колберга, Г. Костюка, О. Леонтєва, Т. Парсонса, Ж. Піаже, П. Чамати та інших. Питання соціально-психологічних особливостей входження в соціальне середовище розглядалися в різному науковому контексті. Це роботи, присвячені життєвому шляху особистості, її життєстійкості та стилю життя (К. Абульханова-Славська, О. Бандура, В. Моляко, Т. Титаренко), міжсуб'єктним стосункам (М. Каган), соціально-психологічним проблемам виховання (Г. Андрєєва, І. Бех, А. Мудрик, Л. Новікова, В. Шепель), а також питанням взаємодії соціального середовища і особистості (Г. Балл, В. Москаленко), впливу соціального середовища на особистість (Л. Буєва), здійснення процесу соціалізації через розвиток самосвідомості (І. Кон), єдності тілесного і духовного в процесі соціалізації (М. Пірен) тощо.

Метою статті стає розгляд сутності саморозвитку особистості в контексті проблеми соціалізації.

Виклад основного матеріалу. Самовдосконалення розглядається як можливість особистісного росту людини та її самостійне прагнення наблизитися до певного ідеалу з метою набуття рис і якостей особистості, оволодіння тими видами діяльності, якими вона поки що не володіє. Тому самовдосконалення має особливу роль у становленні особистості, оскільки впливає на здатність пізнання власного «Я», а відповідно до рефлексії над собою. Усвідомлюючи свої досягнення і недоліки, особистість виявляє прагнення до самовдосконалення, до самоосвіти і самовиховання. Створюючи нові цінності, вона сама особистісно зростає, стає суб'єктом власного розвитку [25].

Інтуїтивне зіставлення вроджених здібностей і зовнішніх вимог відбувається на підсвідомому рівні. Якщо дії цього оцінювального механізму «дають позитивний сигнал», то виникає потреба в самоактуалізації, і тоді мотивація самовдосконалення починає працювати на повну силу: особистість завжди виявляє більшу активність в тому, до чого вона відчуває себе професійно здатною, до чого у неї є природні задатки. Якщо ж вимоги до особистості, висунуті зовнішнім оточенням чи нею самою, не відповідають її природним можливостям, то самовиховання не дає бажаного результату [14].

А. Деркач зазначає, що саморозвиток особистості – це «свідомий процес самовдосконалення з метою ефективної самореалізації на основі внутрішніх значущих прагнень і зовнішніх впливів» [7, с. 31]. Розвиток особистості розглядався як дія зовнішніх сил, а й як результат діяльності самої людини, яка, перетворюючи дійсність, є активним суб'єктом, творцем світу і самої себе, тобто саморозвиток.

Саморозвиток розглядається як самозміна суб'єкта у напрямі свого Я-ідеального, яке виникає під впливом зовнішніх і внутрішніх причин. Саморозвиток переважно є

індивідуальним процесом, що розгортається у внутрішньому плані особистості. Водночас він є процесом об'єктивним, що здійснюється під впливом значущих інших [5]

Г. Селевко тлумачить саморозвиток як внутрішній, так і зовнішній організований процес. Спрямованість та інтенсивність саморозвитку і самовдосконалення значною мірою визначаються соціальним середовищем та використаними педагогічними засобами. Саморозвиток є вищою духовною потребою, яка включає потреби пізнання, самоствердження, самовираження, безпеки, самовизначення, самоактуалізації, є прагненням людини до розвитку та самовдосконалення [22].

Саморозвиток – це усвідомлений і керований особистістю процес, в результаті якого відбувається удосконалення фізичних, розумових і моральних потенцій людини, розгортання її індивідуальності. Найважливішим чинником саморозвитку особистості можна вважати самопізнання, на основі якого людина має можливість самовизначатися у своїй діяльності, займатися власним самовдосконаленням та реалізувати на практиці свої особистісні можливості [25, с. 224].

У психології та педагогіці проблема саморозвитку розглядається в рамках «Я-концепції» (Р. Бернс, Е. Еріксон), проблеми людського «Я» і самосвідомості особистості (В. Дубровіна, І. Кон, К. Роджерс, В. Столін та ін.), саморегуляції діяльності (М. Боришевський, О. Конопкін, Ю. Миславський), самовизначення особистості (Є. Климов, І. Чечель та ін.), самовиховання особистості (О. Кочетов, Л. Рувинський та ін.).

З погляду дослідників (В. Асеев, Б. Ананьев, Л. Божовіч, М. Лісіної, В. Мясищева, В. Петровського, Д. Узнадзе) управління особистістю своїм розвитком здійснюється за допомогою регуляції самовиховання.

Діяльність самовиховання формується в результаті самопізнання й усвідомлення розбіжності реального «Я» та ідеального образу себе в майбутньому. Коли інтереси самовиховання та індивідуальні можливості саморегулювання не відповідають зовнішнім виховним цілям і образам, особиста саморегуляція стає деформованою і дифузною. При гармонійному самовихованні ця зовнішня мета формується як особистісна. До механізмів особистісної саморегуляції представники даного підходу відносили динаміку розуміння суті «Я», усвідомлення спрямованості в процесі вирішення значущих завдань. У психологічному предметі самовиховання і саморозвитку дослідники виділяють: особисте новоутворення, перебудову стереотипів, звичок, психологічних особливостей, підтримку цілісності, стабільності образу «Я», якісне перетворення і розуміння своєї суті, внутрішні бар'єри унаслідок невдач самовиховання і саморозвитку [1; 8; 18].

Розвиток і саморозвиток людини можна розглядати як діалектичне поєднання двох протилежних процесів [6]:

а) процесу формування соціальних ролей (соціалізація), де відбувається еволюція від індивіду до особистості;

б) процес відчуження соціальних ролей (індивідуалізація), де відбувається перехід від особистості до індивідуальності.

Тут індивідуалізація може розглядатися як синонім поняття «самоактуалізація». Ці процеси тісно переплетені між собою і не завжди послідовні, хоч другий можна розглядати як вищу форму і водночас діалектичне заперечення першого.

Індивідуалізація вважається «фундаментальним феноменом суспільного розвитку людини. Одна з його ознак (і показників) полягає в тому, що у кожної особи формується

її власний (і унікальний) спосіб життя і власний внутрішній світ» [13, с. 308.]. В основу індивідуалізації ставлять принцип інтеріоризації-екстеріоризації. Процес інтеріоризації виступає основним механізмом внутрішньої індивідуалізації – засвоєння особою соціального культурно-історичного досвіду й переведення його в індивідуально-суб'єктивну форму існування (індивідуальні соціально-психологічні властивості і якості). Процес екстеріоризації визначає зовнішню індивідуалізацію особи [26].

Процеси індивідуалізації і соціалізації досить ґрунтовно описані в психологічних школах символічного інтеракціонізму (або теорії ролей) та гуманістичної психології. Для інтеракціонізму сформована людина – це соціалізована особистість, яка засвоїла соціальні ролі тих груп, членом яких вона є, і її поведінка – це результат врахування групових експектацій [6, с. 20]. Для гуманістичної психології розвинута людина – це самоактуалізована особистість, яка максимально реалізувала свої внутрішні потенції та потребу в саморозвитку.

Виходячи із проблеми стадійності розвитку людини, соціалізація розглядається як процес, який починається з народження людини і продовжується все життя. Це означає, що одні періоди розвитку послідовно змінюються іншими, до того ж ця послідовність носить незворотний і водночас непередбачуваний характер. Новий стан готується попереднім і змінюється наступним. Кожен із цих станів, періодів триває певний час, протягом якого відбуваються якісні й кількісні зміни, і, водночас, у кожному періоді зберігаються відносно стійкі, характерні саме для нього якості, що відрізняють його від інших. У зв'язку із цим в процесі соціалізації виокремлюють такі періоди: первинної соціалізації дитини; маргінальної соціалізації підлітка; стійкої (концептуальної) соціалізації юнацтва.

Е. Еріксон у своїй теорії епігенезу ідентичності виділяє вісім стадій, які охоплюють життя людини як єдиний часовий простір соціалізації. При цьому кожен етап автор наділяє своєю психосоціальною кризою [28, с. 115]. Соціальна ідентифікація вважається важливим критерієм соціалізованості.

Ведучи мову про незбіжності психічного й соціального розвитку людини у процесі соціалізації [23], або про вплив соціальної спадковості на розвиток індивіда як соціальної істоти, науковці, найімовірніше, мають на увазі процес входження до соціальних груп. У такому контексті соціалізація виглядає дещо звуженим поняттям у порівнянні з розвитком, який може виходити за межі цих груп. Тут труднощі соціалізації можуть виникати або через недостатність розвитку, або через те, що індивід стоїть «вище» від конкретної групи. Тому соціалізація може розглядатися як один з аспектів розвитку взагалі. Науковці також зауважують, що «обмеження процесу соціалізації певним віковим періодом наближує його до поняття «зростання»» [16].

А.В. Петровський зазначає, що розвиток особи можна представити як процес входження в соціум, як постійну зміну різних спільнот, до яких вона входить. При цьому кожне таке входження являє собою етап на шляху подальшого розвитку. Тут автор виокремлює універсальні стадії входження до спільнот, які розглядає поза залежністю від типу і рівня розвитку останніх: адаптація / дезадаптація; індивідуалізація / деіндивідуалізація; інтеграція / дезінтеграція [19]. Таким чином, соціалізацію пропонують розглядати через послідовність цих стадій.

У зв'язку з цим визначають критерії її успішності на кожному з них:

- на першому етапі соціалізації (адаптації) цими критеріями є впевненість людини у собі, рішучість;
- на другому (індивідуалізації) – рівень самооцінки та рівень домагань, рівень агресивності, довіра до оточуючих (або рівень підозрливості);
- на третьому (інтеграції) – здатність до формування соціальних зв'язків у групі [21].

Соціалізацію характеризують і як процес, якому властиві: розширення впливу сукупності умов, в яких живе і розвивається людина (насамперед, у результаті навчання і виховання); розширення сфери діяльності і спілкування індивіда; становлення особистості (як якості) індивіда, включаючи самосвідомість і активну життєву позицію [25, с. 9].

При розгляді особистості як продукту цілої системи впливів вважається, що «складна взаємодія біологічних, психологічних і соціальних детермінант розвитку, їхня відносна автономність і взаємовплив задають траєкторію її життєвого шляху» [14, с. 211]. Життєвий шлях людини пропонується розуміти не лише однобічно, як біологічне дозрівання і розвиток, а й з іншого боку – не тільки як соціально-історичний процес, а як процес її соціалізації. «Життєвий шлях – це унікальна і своєрідна драма буття особистості, кожен акт якої – результат зіткнення безлічі індивідуально-неповторних характеристик і життєвих обставин, соціальних і природних умов існування» [15, с. 11]. «Тут специфіка співвідношення біологічного і соціального в онтогенезі полягає в тому, що природні можливості людини можуть бути реалізовані тільки в соціальних умовах. Єдність біологічного і соціального має багатозначний і водночас рухливий, динамічний характер, який змінюється з віком, про що свідчить численність ефектів соціалізації. В

посиленні соціальної орієнтації індивідної організації відіграють роль ті якості, які формуються у процесі становлення людини як особистості та як суб'єкта діяльності» [18, с. 33].

Джерелами оцінних суджень індивіда про себе самого є: соціально-культурні стандарти та норми соціального оточення; соціальні реакції інших людей на індивіда (їх суб'єктивна інтерпретація); індивідуальні критерії та стандарти, що засвоєні індивідом у житті. Вважається, що при цьому індивід реалізує два процеси самооцінки: порівняння реального «Я» з ідеальним «Я»; порівняння реального «Я» з соціальним «Я». Найбільш розповсюджений підхід до структури «Я-концепції» виражений у схемі, яка включає в «Я» три компоненти: пізнавальний (знання себе), емоційний (оцінка себе), поведінковий (ставлення до себе) [9, с. 118]. Найголовніший факт, який підкреслюється при вивченні самосвідомості, полягає в тому, що вона не може бути представлена як простий перелік характеристик, а має розглядатися як розуміння особою себе як певної особистісної цілісності, як визначення власної ідентичності. Лише всередині цієї цілісності можна говорити про наявність її структурних елементів. Інша властивість самосвідомості полягає в тому, що її розвиток – це процес контрольований, визначений постійним надбанням соціального досвіду в умовах розширення діапазону діяльності і спілкування [2]. При цьому «стабілізація основних психічних структур, ціннісних орієнтацій і рівня домагань супроводжується підвищенням стабільності і внутрішньої послідовності «образу Я». Однак, вважається, що «співвідношення і ступінь значущості його компонентів залежать насамперед від ціннісної ієрархії діяльностей, в яких індивід вбачає переважаючу сферу самореалізації (праця, сімейне життя, громадська діяльність і т.д.), і

специфічних критеріїв, якими він вимірює свої життєві успіхи і поразки» [10, с. 207].

О. Бандура важливою умовою успішної інтеграції людини в суспільство вважає розвиток внутрішньо та зовнішньо узгодженої системи соціально-психологічних засобів організації власного життя (стилю життя). Автор зазначає, що одним із механізмів переплавляння індивідуальних якостей на інтегровану систему саморегуляції постає процес самоактуалізації, тобто актуалізації людиною власних потенцій та використання їх як засобів реалізації сенсу життя. «Актуалізація цих потенцій визначається як усвідомлення та прийняття (інтеграція до «Я-концепції») раніше неусвідомлених власних можливостей та психічних змістів (думок, почуттів, моделей поведінки, властивостей, здібностей, як суб'єктивно приємних, так і суб'єктивно неприємних, як соціально схвалюваних, так і соціально не схвалюваних). Тією мірою, якою ці змісти актуалізуються, вони стають психологічними ресурсами, доступними свідомому вольовому контролю та використанню суб'єктом. Процес самоактуалізації тісно переплітається з процесом життєтворчості, виступаючи часом передумовою, а часом – результатом останньої. У цьому контексті самоактуалізація починає діяти як механізм саморегуляції соціальної поведінки» [3, с. 101–104].

Існують погляди, згідно з якими питання формування соціального типу особистості пов'язане з проблемою соціальної зрілості індивіда. Психологи відзначають вікові періоди, які знаменують досягнення соціальної зрілості (15–16 років), і стверджують при цьому, що дослідження проблеми критеріїв соціальної зрілості особистості повинно йти шляхом аналізу спрямованості й характеру її діяльності. Ведучи мову про зрілість особистості, мають на увазі не вік людини і не конгломерат різних соціальних рис, а

«соціальність індивіда як особливу систему, яка виражає не тільки конкретно-історичний зміст, але характеризується певною спрямованістю. Соціальна зрілість – це поняття, яке дозволяє виявити типове в особистості. Відповідно, у визначенні критерію соціальної зрілості особистості повинні враховуватися її інтереси, головним чином у плані співвідношення її особистих інтересів з суспільними. Вони повинні розроблятися, спираючись на модель соціально-історичного типу особистості та її ідеалу» [15, с. 171–172].

Таким чином, людина розглядається як суб'єкт своєї діяльності. Вона не просто реагує на вимоги соціуму, а структурує ці вимоги і вкладає в них особистісний смисл. Розвиток особистості відбувається не лише під дією зовнішніх сил, а й як результат діяльності людини [23]. Така діяльність повинна:

- 1) спонукати до активності, виявлення ініціативи та творчості;
- 2) включати в ситуацію, що нашоухує на пошук, ставить перед необхідністю вирішення складних педагогічних завдань;
- 3) сприяти задоволенню суспільно зумовлених потреб особистості;
- 4) дозволяти досягнути бажаного результату [3].

Таким чином, гармонічна індивідуальність – це така людина, яка не тільки засвоїла найважливіші соціальні ролі на рівні рольових переживань, але й виробила здатність бути автономною від ролі, від соціального контролю, відстоювати своє «Я». Така людина не буде залежною від нав'язаних їй ролей, за якими губиться її індивідуальність. Навпаки, арсенал ролей, що ними володіє людина, залежить від неї, виступає засобом підсилення особистості, робить її компетентною в різних ситуаціях взаємодії з іншими людьми [5].

Єдність процесів адаптації, інтеграції і самореалізації забезпечує оптимальний розвиток особистості в її взаємодії з середовищем, що оточує, а їх перетин і є суттю соціалізації. У процесі соціалізації людина повинна пройти шлях від зовнішнього до внутрішнього контролю (самоконтроль, самоуправління і т. д.) [11].

Соціалізація – це безперервний процес, що триває протягом усього життя. Він розпадається на етапи, кожен з яких "спеціалізується" на рішенні певних завдань, без опрацювання яких наступний етап може не настати, може бути спотворений або загальмований. Стадії соціалізації можуть бути співвіднесені з періодами соціального розвитку особистості, які не обов'язково збігаються з періодами психічного розвитку людини.

Потенціал особистісного саморозвитку закладений у кожній людині [21]. Людина як діяч, творець, будівельник, режисер, актор власного життя, здатна змінювати свої погляди, переконання, переосмислювати свої дії, вчинки й, разом з цим, здатна змінити оточення, обернути його на користь собі [10].

Висновки. Отже, процес соціалізації передбачає створення суспільством умов для розвитку потенційних можливостей особистості, і служить набуттю її соціального досвіду [7]. Головне завдання практики – допомогти людині, яка з тих чи інших причин стикається з труднощами соціалізації. Це стає на заваді її повноцінної комунікації та інтеграції в суспільстві, а з часом може заважати їй у виконанні тих чи інших суспільних функцій.

Список використаних джерел

1. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни / К.А. Абульханова-Славская. – М. : Мысль, 1991. – 299 с.

2. Андреева Г. М. Социальная психология / Г. М. Андреева. – М. : Аспект Пресс, 2001. – 378 с.
3. Бандура О. Самоактуалізація як механізм формування інтегрованого стилю життя особистості / О. Бандура // Кроки до компетентності та інтеграції в суспільство : [наук.-метод. зб.] / [ред. кол.: Н. Софій (голова), І. Єрмаков (керівник авторського колективу і науковий редактор) та ін.]. – К. : Контекст, 2000. – 336 с.
4. Беляева Н. А. О роли субъективного фактора в формировании интереса к профессии учителя / Н. А. Беляева // Формирование духовных потребностей учащейся молодежи / Вопросы формирования духовной культуры студентов пединститутов // Сборник статей. – Новосибирск, 1976. – С. 8-65.
5. Бех І. Д. Психологічні джерела виховної майстерності / І. Д. Бех. – К. : Академвидав. – 248 с.
6. Горностай П. П. Соціалізація як формування життєвих ролей особистості / П. П. Горностай // Соціалізація особистості як проблема національної освіти. – ч. 2. – Ніжин, 1994. – С. 19-22.
7. Деркач А. А. Акмеологическая культура личности [Текст]: содержание, закономерности, механизмы развития / А. А. Деркач, Е. В. Селезнева. – М.: изд-во Моск. психол.-соц. ин-та ; Воронеж : МОДЭК, 2006. – 496 с. – (Серия «Библиотека психолога»).
8. Капська А. Й. Актуальні проблеми соціально-педагогічної роботи (модульний курс дистанційного навчання) / А. Й. Капська, О. В. Безпалько, Р. Х. Вайнола; загальна редакція А. Й. Капської. – К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, Державний центр соціальних служб для молоді, 2002. – 164 с.

9. Козляковський П. А. Соціальна психологія : курс лекцій / П. А. Козляковський. – Миколаїв : Вид-во МФ НаУКМА, 2002. – 220 с.
10. Кон И. С. В поисках себя : Личность и ее самосознание / И. С. Кон. – М. : Политиздат, 1984. – 335 с.
11. Куликова Л. Н. Проблема саморазвития личности / Л.Н. Куликова. –Хабаровск: Изд. ХГПУ, 1997. – 313 с.
12. Курпатов А. В. Развитие личности. Психология и психотерапія / А. В. Курпатов, А. Н. Алехин. – М. : ЗАО "ОЛМА Медиа Групп", 2007. – 448 с.
13. Ломов Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии / Б. Ф. Ломов; [отв. ред. Ю. М. Забродин, Е. В. Шорохова]. – М. : Наука, 1984. – 485 с.
14. Маслоу А. Психология бытия / А. Маслоу. – М.: Педагогика, 1997. – 304 с.
15. Москаленко В. В. Соціальна психологія : підручник / В. В. Москаленко. – К. : Центр навчальної літератури, 2005. – 624 с.
16. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія : підручник : [у 2 кн]. / Л. Е. Орбан-Лембрик. Кн. 1 : Соціальна психологія особистості і спілкування. –Чернівці : Книги – XXI, 2010. – 464 с.
17. Панок В. Г. Психологія життєвого шляху особистості : монографія / В. Г. Панок, Г. В. Рудь. – К. : Ніка-Центр, 2006. – 280 с.
18. Пантилеев С. Р. Методика исследования самоотношения / С. Р. Пантилеев. – М., 1995. – 80 с.
19. Петровский А. В. Проблема развития личности с позиции социальной психологии // Вопросы психологии. – 1984. – № 4. – С. 15–29.
20. Рыбников Н. А. К вопросу о возрастной психологии / Н. А. Рыбников // Психология, педагогика и психотехника. – 1928. – [т. 1]. – [вып. 1]. – С. 29-42.

21. Сакаль Л. Особливості соціалізації спортсменів-підлітків / Л. Сакаль, Т. Петровська // Вісник технологічного університету Поділля. – 2002. – № 5. — [Ч. 3]. – С. 211-214.
  22. Селевко Г. К. Технологии развивающего образования / Г. К. Селевко. – М.: НИИ школьных технологий, 2005. – 192 с.
  23. Социология молодежи в контексте социальной работы / В. Н. Ярская, Л.С. Яковлев, А.Ю. Слепухин и др. – Саратов, 2004. – 281 с.
  24. Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості : у межах і за межами буденності / Т. М. Титаренко. – К. : Либідь, 2003. – 376 с.
  25. Уйсімбаєва Н. Особистісне самовдосконалення як форма усвідомленого саморозвитку майбутнього вчителя / Н. Уйсімбаєва // Наукові записки [Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка]. – Сер. : Педагогічні науки. – 2014. – Вип. 132. – С. 222-226.
  26. Чепиков В. Т. Формирование и развитие личности : сущность, источники, механизмы / Чепиков Виктор Тимофеевич // Вестник Полоцкого государственного университета. – 2005. – № 5. – С. 15-20. – (Серия Е: «Педагогические науки»).
  27. Щетинина А. М. Социализация и индивидуализация в детском возрасте : [учеб. пособие] / А. М. Щетинина. – Великий Новгород : НовГУ им. Ярослава Мудрого, 2004. – 132 с.
  28. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис ; [пер. с англ]. / Э. Х. Эриксон; [под общ. ред. А. В. Толстых] – М. : Прогресс, 1996. – 344 с.
- Психологія саморозвитку особистості: збірник наукових праць. Чернівці – Київ, 2016.

Зарецька О.О.
Інститут психології імені Г.С.Костюка НАПН
України, м.Київ

ОСОБИСТІСНИЙ РОЗВИТОК ЧЕРЕЗ САМОПРОЕКТУВАННЯ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ON–LINE ІНТЕРВ'Ю)

Мета роботи полягає в обґрунтуванні тези про можливість розгляду самопроєктування як одного з шляхів і технологій здійснення особистісного розвитку. Цей висновок базується на порівняльному зіставленні й аналізі двох глибоко індивідуальних, суб'єктно орієнтованих і глибинно пов'язаних між собою процесів – особистісного розвитку і самопроєктування – на підставі матеріалів, отриманих у двох окремих і незалежних емпіричних дослідженнях: on–line анкетуванні щодо уявлень опитуваних відносно особистісного розвитку та анкетуванні щодо їх уявлень відносно самопроєктування ([2], [4] – [6], [8]).

Актуальність дослідження визначається значущістю проблематики особистісного розвитку і зростання людини взагалі і проблеми самопроєктування зокрема, а також тими можливостями, які надає використання сучасних методів дослідження, зокрема, методів психологічної герменевтики і наративної психології, для глибокого занурення у багатство індивідуального досвіду конкретної людини ([1], [6], [9] – [16]). Незважаючи на інтерес сучасних дослідників до всього спектру проблем особистісного розвитку, уявлення дорослих з цього приводу, наскільки нам відомо, ніколи не аналізувалися. Рефлексію дорослою людиною свого особистісного зростання і власного самопроєктування як

певний аспект усвідомлення себе і можливість екстеріоризації цього процесу можна вважати одним з найменш досліджених аспектів проблеми особистісного розвитку: дослідження складного, за природою наближеного до міфу, психічного утворення – уявлення людини про свою власну особистісну динаміку, що і досі не має загальноприйнятої шкали оцінки, – є значною мірою проблематичним. Щоб це завдання могло стати вирішуваним, принциповим ми вважаємо використання психогерменевтичного підходу, один з принципів якого можна, за Н.В.Чепелевою, сформулювати так: виразити і дати можливість зрозуміти невимразиме, неперекладне можна, якщо розкласти, розгорнути це неперекладне у наратив [13, с. 128].

Психогерменевтичний ракурс виконання роботи диктує певні *методологічні обмеження*: (1) в першу чергу, цікаві *уявлення* суб'єкта про власне особистісне зростання та обставини цього, а не більш–менш «об'єктивні», зовнішньо явлені чи оцінені зміни, які можна за тими чи іншими критеріями характеризувати як ознаки особистісного зростання у даного суб'єкта; (2) людина живе переважно в світі текстів (це можна показати); життєві контексти особистісного зростання – це передусім *текстові контексти*. Тому можна вважати однією з передумов особистісного зростання оволодіння технологіями оперування текстами і породження текстів, тобто оволодіння наративними технологіями; (3) психологічна герменевтика завжди має справу з тлумаченням особистого індивідуального досвіду, тому в методологічному ракурсі головне питання – яке місце займає *процес інтерпретації* суб'єктом свого індивідуального досвіду у його (суб'єкта) особистісному зростанні ([7], [9]).

Поняття «розвиток особистості» – одне з визначальних у психології, воно не втрачає актуальності протягом багатьох років, на нього підсвідомо зорієнтовано більшість досліджень. Розвиток особистості безумовно пов'язаний з тим, що Л.С. Виготський називав «вершинним» у людині. Ним визначаються і на ньому базуються проблеми життя людини серед людей, моральної поведінки, виховання дітей, пошуку смислу життя, духовного розвитку тощо. Тези про те, що зростання і зміна, природна креативність, автентичність, унікальність, неповторність, невичерпний, закладений від природи потенціал особистісного зростання є найбільш значимими особистісними особливостями, а розвиток є базисним модусом існування особистості, обґрунтовуються у концепції вершинної психології (Фромм, Оллпорт, Роджерс, Маслоу, Мей, Келлі, Франкл, Роше та інші), але так само вони є базовими у більшості психологічних теорій. При проведенні on–line опитування щодо особистісного зростання акцент було зроблено на з'ясуванні уявлень дорослих про можливість і сутність змін особистості протягом життя людини; на розумінні ними поняття «особистісне зростання» і їхніх уявленнях про те, які життєві обставини цьому сприяють.

Відповідно до цього висновку опитування проводилося переважно у письмовій формі (через інтернет-листування) у групі дорослих людей «інтелігентних» професій різного віку. Відповіді надіслали близько 100 дорослих, більше половини з них – жінки. Обставини набуття особистісного досвіду, що стали рушійною силою для особистісного зростання, виявлялися самим суб'єктом під час ініційованої інтерв'юером рефлексії, наративізувалися і в такому вигляді ставали об'єктом аналізу дослідником. Основним методичним засобом було поступове нарощування і відтворення «розірваного»

нарративу опитуваних за матеріалами неодноразових усних та письмових бесід з кожним опитуваним (поняття «розірваного нарративу» було введено нами раніше [3]). Якісний аналіз та інтерпретація отриманих в експерименті нарративів здійснювалися з використанням контент-аналізу, методики визначення смислового обсягу нарративу, розподілу виявлених смислів на теоретичні, рефлексивні і фактографічні, тощо. Проведений аналіз дозволив визначити: рівень відповідності суб'єктивного уявлення про особистісне зростання змісту цього поняття у науковому дискурсі; особливості нарративів особистісного зростання у групах опитуваних, сформованих за різними критеріями; особливості отриманих текстів відповідно до вікового і гендерного складу групи опитуваних, а також відмінності текстів за обсягом, ступенем нарративності, ступенем рефлексивності, ступенем формальності, ступенем емоційності, за ознаками, спричиненими статусно-соціальними відмінностями, тощо ([2] [4], [5], [8]). Для цілей аналізу було виявлено та упорядковано множину смислів, з яких у сукупності складаються поняття «особистісний розвиток» і «особистісне зростання» у сучасній психології – як «базу» для проведення аналізу розуміння особистісного розвитку і зростання опитуваними. Виявилось, що «накладення» цих двох множин достатньо суттєве ([10]). Це означає, що «змістовне», концептуальне наповнення індивідуальних дискурсів особистісного розвитку і зростання суттєво сформоване і орієнтоване на прийняте у соціумі розуміння цих понять. А відсутність прив'язки й апеляції до свого індивідуального досвіду тільки підтверджує його «віртуальний» характер.

Різні аспекти проведеного дослідження аналізувалися у ряді наших публікацій ([2] [4], [5], [8] та ін.). Постановка такого завдання перед опитуваними спонукала більшість з

них замислитися і висловитися з теми, яка, можливо, більшістю з них ніколи не обговорювалася, – особистісне зростання людини. Спілкування на настільки «піднесену» тему задає ніби інший «жанр» для нарації опитуваного – примушує «підняти погляд у небо» (за образним висловом С.Б. Кримського), переводить обговорення до екзистенціальної площини.

При проведенні аналізу у певній частині наративів було зафіксовано наявність ознак самопроектування. Можна висунути припущення, що самопроектування, на відміну від особистісного зростання, має більше «зовнішніх» проявів, за якими можна судити про його наявність, і сам факт наявності у досвіді особистості самопроектування не буде таким прихованим (в тому числі, і від самої особистості): у самопроектування сильний і значимий для особистості мотив (за Ю.М.Швалбом, «Я так хочу», «Я тут центральна фігура», – у проектних свідомості і мисленні самозміна завжди усвідомлюється). Самопроектування втілюється у цілеспрямованій діяльності особистості, певних життєвих успіхах, видимих змінах у житті, тощо. Особистісний проект сприяє досягненню цілей, глибинно пріоритетних для суб'єкта. Саме в аксіологічній площині пролягає зв'язок з темою особистісного зростання – в аспекті цінностей. Наприклад, самопроекти «реалізуватися», «здійснитися» або «знайти смисл життя» є суто особистісними і не віддільними від процесу особистісного зростання: сама постановка таких питань і висунення таких проблем свідчить про розвинену особистість, про перехід на екзистенціальний спосіб існування.

Під час проведення опитування відносно уявлень людини про особистісне зростання ми звернули увагу на те, що, крім самого змісту питань, і деякі засоби проведення опитування сприяли «пробудженню» рефлексії глибоко

особистісних, зокрема, ціннісних аспектів самосвідомості опитуваних, в тому числі й усвідомленню процесів саморозвитку і самопроекування. Виникла гіпотеза, що такими чинниками є *письмова форма* опитування (через електронне листування) і *продовгований у часі діалог* з опитуваним, що сприяють породженню наративу специфічного типу, який ми назвали *керованим продовгованим розірваним наративом*. Фактично при проведенні діалогічного опитування було реалізоване *породження наративного дослідницького дискурсу* з активним включенням у нього опитуваного ([3], [7], [9]).

Психологічні особливості дискурсивних практик самопроекування дорослих ми досліджували у наступному емпіричному дослідженні, яке теж проводилося у формі опитування. Дослідження мало вирішити наступні *завдання*: з'ясувати ступінь і психологічні особливості рефлексії дорослими власного самопроекування та їхні уявлення щодо самопроекування взагалі – тобто сформованість індивідуального дискурсу самопроекування; виявити і проаналізувати складові дискурсу самопроекування у дорослих; виявити психологічні механізми дії окремих самопроектів дорослих.

Аналіз матеріалів проведеного емпіричного дослідження дозволяє припустити, що віртуальний простір письмового спілкування, письмових практик, який було створено під час проведення опитування, породив для учасників опитування умови для активної практики осмислення, інтерпретації і розуміння, які, за Н.В.Чепелевою, є, як правило – а в нашому випадку так воно і є – дискурсивними. Опитування, таким чином, виконало роль середовища для виникнення або актуалізації в опитуваних дискурсу особистісного розвитку і самопроекування.

Ми вважали оптимальною для емпіричного дослідження самопроєктування запропоновану нами методику змішаного (усно–письмового), “розірваного”, поступового, гнучкого, почасти прихованого, триваючого інтерв’ю, в результаті якого отримали керований діалогічний пролонгований розірваний наратив, який і став об’єктом подальшого аналізу. Особливості досліджуваного об’єкту дають підставу схарактеризувати індивідуальний дискурс самопроєктування у дорослих як переважно неусвідомлений, нерефлексований і не артикульований. Виникає гіпотеза, що і самопроєкти, причому як розповсюджені життєві, так і рідкісні суб’єктивно–особистісні, навіть екзистенційної спрямованості, можуть і реалізуватися, і відобразитися в людині не усвідомлено і не артикульовано і відчуваються автором на рівні хіба що довготривалих настановлень певного типу. Під час опитування ми спостерігали феномени формування і поглиблення рефлексії власного самопроєктування учасниками опитування як реакції на спеціально спланований пролонгований опитувальний діалог (ми назвали це реактивною рефлексією). Осмислення цього феномену дозволило зробити висновок про позитивний вплив дослідницької дискурсивної практики, в якій опинився опитуваний, на його здатність до самопроєктування і, відповідно, про можливість використання принципів опитувального діалогу у якості тренінгу з самопроєктування.

Використана методика допомогла окреслити загальну картину щодо складових індивідуальних дискурсів самопроєктування у дорослих. Аналіз матеріалів дослідження – сукупності отриманих при опитуванні наративів – дозволив висунути гіпотезу, згідно з якою *самопроєктування можна розглядати як одну з провідних стратегій дорослої зрілої особистості, що веде до її розвитку і зростання*. Життєве самопроєктування виступає

при цьому як діяльнісний контекст особистісного розвитку і свого роду тренінг особистості. Дослідження такого типу допомагає особі через створення автонаративів у дискурсивному просторі дослідницького спілкування зрозуміти саму себе, свій «власний закон» (Н.В.Чепелева), актуалізувати для себе свій смисловий простір і екзистенціальний досвід – і опанувати його, породити чи розширити свій наративний простір, тим самим сприяючи подальшому опануванню власного життя через авторство і відповідальність за нього, подальше самопроектування його, – тобто стати, як формулює Н.В.Чепелева, творцем самої себе.

Проектування має місце, коли є технологія досягнення мети. Діяльність, причому цілеспрямована, взагалі є базовою складовою будь-якого проектування, інакше ми маємо справу з планами, мріями, фантазіями. Можна припустити, що саме цілеспрямована діяльність при здійсненні життєвого самопроектування і є основним чинником, що запускає процес розвитку особистості. Особистісне самопроектування характеризується, на наш погляд, принциповою «нескінченністю»: це процес, який, якщо вже запущений, далі сам мотивує своє продовження.

Перспективним здається дослідження відрефлексованих опитуваними звітів про *неуспішне життєве самопроектування* – «хотів, але не зміг», особливо в ракурсі самоаналізу того, *що завадило*. Відомо, що помилки і невдачі дають часом сильний поштовх до зростання. Якщо людина не боїться усвідомити, що певні її особистісні якості перешкодили здійсненню бажаного (неможливість перебороти свої страхи, позбавитися від небажаних і несумісних з метою життєвого проекту звичок, перебудувати спосіб життя і т.п.), можна думати, що навіть неуспіх життєвого самопроекту не стане перешкодою на

шляху розвитку особистості. Головним чинником тут ми бачимо саме усвідомлення, готовність прийняти нове і, можливо, неприємне про себе.

Можна припустити, що в певних випадках може мати місце і захист від усвідомлення, якщо усвідомлення «б'є» по особистісному міфу, загрожує вибудованій системі пріоритетів, які називають «принципами». Здається, що самопроекування глибинно пов'язане з індивідуальною міфотворчістю – саме в ньому може перебувати коріння мотивів самопроекування [1]. Саме зцементованість і непохитність особистісного міфу іноді надихають людину стійко переносити неуспіх життєвого проекту. Можна припустити, що самопроект може бути навіть породженням, ще одним проявом особистісного міфу, раціоналізованою і технологізованою гілкою індивідуальної міфотворчості. Емпіричний матеріал – наративи опитуваних, монологи клієнтів психологічних консультацій або телефонів довіри – дають зразки таких міфологічних самопроектів. Найбільше їх породжує творча фантазія письменників, які моделюють свідомість героя з усіма його особливостями (безліч прикладів у художній літературі). Саме ці тексти істотно формують дискурс самопроекування в суспільстві.

Прояв чи хоча б сліди особистісного міфу можна бачити і у негативному настановленні частини опитуваних до самого поняття «самопроекування». Ці опитувані пов'язують наявність самопроекту з такими традиційно забарвленими негативно у масовій свідомості якостями особистості, як кар'єризм, егоїзм, або виправдовують відсутність проєктів у власному житті особистісними рисами: відсутністю «сильного характеру», тощо.

Висновки. В результаті порівняльного аналізу можна зробити висновок про те, що спеціально організоване

опитування з особистісного зростання і самопроекування, яке ініціює певний вид нарративної практики у дорослих особистостей різного віку, виступає дієвою технологією самоусвідомлення особистості, а також відіграє роль нарративного тренінгу.

Здається слушним спробувати залучити уроки цього дослідження до вироблення методик «пробудження» процесу осмислення екзистенційного плану свого буття учасниками освітнього процесу. Опитування, наближене до проєктивних методик і за змістом орієнтоване на осмислення опитуваними свого досвіду, може стати тим стимульним матеріалом, яке викличе бажані процеси в опитуваних. Впровадження методики такого типу у виховний і навчальний процеси може сприяти розвитку здатності до переосмислення власного досвіду і подальшого самопроекування; зосередженню уваги на ціннісних аспектах свідомості людини; розвитку здатності до рефлексії себе як особистості; розвитку цілеспрямованості і структурованості поведінки; розвитку критичного ставлення до себе і оточуючих; привнесенню позитивних смислів самопроекування у свідомість тих учасників навчального процесу, які не мали його у своєму активі до початку застосування методики; розвитку нарративної компетентності особистості; розвитку здатності до самопроекування; (опосередковано) розвитку тих мисленневих і особистісних якостей, які сприяють вивченню і засвоєнню шкільних знань, зокрема, з гуманітарних дисциплін. Сама форма здається особливо перспективною для використання у дистанційному навчанні. Таким чином, можна вважати, що «проходження» опитуваного через інтерв'ю такого плану може виконати роль певного тренінгу, в результаті якого «запускаються» процеси самовідстеження свого досвіду і моніторинг «фільтра» при отриманні нового.

Список використаних джерел

1. Гуцол С.Ю. Мифопорождение как объект психологической рефлексии / С.Ю. Гуцол. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014. – 340 с.
2. Зарецкая О.А. Осмысление человеком своего личностного роста (по материалам эмпирического исследования) / О.А.Зарецкая // Личность и ее жизненный мир: Материалы Всероссийской научно–практической конференции с международным участием, посвященной 20–летию факультета психологии ОмГУ им. Ф.М. Достоевского (Омск, 3–4 октября 2013 г.) / под ред. Л.И. Дементий. – Омск : Изд-во Ом. Гос. Ун-та, 2013. – С. 65–71.
3. Зарецька О.О. Деякі методологічні зауваження щодо «розірваного наративу» у психогерменевтичних дослідженнях / О.О. Зарецька // Мова і культура (науковий журнал). – К.: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2009. – Вип. 12. – Т. 10 (135). – С. 57–64.
4. Зарецька О.О. Життєві контексти особистісного зростання дорослих / О.О.Зарецька // Розуміння та інтерпретація життєвого досвіду як чинник розвитку особистості: монографія / за ред. Н.В.Чепелевої. – Кіровоград: Імекс–ЛТД, 2013. – С. 141–170.
5. Зарецька О.О. Наративні практики особистісного зростання / О.О.Зарецька // Наукові студії із соціальної та політичної психології; [редакційна рада: М.М.Слюсаревський (голова), В.Г.Кремень, С.Д.Максименко та ін.]. – К.: Міленіум, 2012. – Вип. 31 (34). – С. 81–93.
6. Зарецька О.О. Особистісний розвиток у вимірі самопроекування: методологічні проблеми /

- О.О.Зарецька // III Всеукраїнський психологічний конгрес з міжнародною участю «Особистість у сучасному світі». – К.: ДП «Інформаційно–аналітичне агентство», 2015. – Ч.2. – С. 114–117.
7. Зарецька О.О. Особливості використання методів інтерв'ювання для дослідження самопроекування особистості / О.О.Зарецька // Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України. – 2015. – Том II: Психологічна герменевтика. – Випуск 9. – С. 72 – 84.
  8. Зарецька О.О. Порівняльний аналіз уявлень дорослих різного віку про особистісне зростання / О.О.Зарецька // Технології розвитку інтелекту. – Т.1. – № 7 (2014).
  9. Зарецька О.О. Потенціал методів письмового інтерв'ювання для дослідження ціннісних аспектів свідомості / О.О.Зарецька // Психологічний часопис. – № 2. – С. 44 – 49. (2015).
  10. Зарецька О.О. Ціннісні пріоритети в уявленнях людини про особистісне зростання / О.О.Зарецька // Технології розвитку інтелекту. – Том 1, № 6 (2014). – Режим доступу:
http://psytir.org.ua/upload/journals/6/authors/2014/Zaretska_Olga_Oleksandrivna_Tsinnisni_%20priorytety_v%20uyavlenнях_lyudyny.pdf
  11. Наративні психотехнології / [Чепелева Н.В., Смульсон М.Л., Шиловська О.М., Гуцол С.Ю.]. – К.: Главник, 2007. – 144 с. – (Серія «Психол. інструментарій»).
  12. Проблеми психологічної герменевтики: монографія / [Чепелева Н.В., Титаренко Т.М., Смульсон М.Л. та ін.]. – К.: Міленіум, 2004. – 276 с.
  13. Проблемы психологической герменевтики / [Чепелева Н.В., Титаренко Т.М., Смульсон М.Л. и др.]. – К.: Изд-во

- Национального педагогического университета им. Н.П.Драгоманова, 2009. – 382 с.
14. Соціально–психологічні чинники розуміння та інтерпретації особистого досвіду / [Чепелева Н.В., Титаренко Т.М., Смульсон М.Л. та ін.]. – К. : Педагогічна думка, 2008.
  15. Чепелева Н.В. Общая характеристика нарративной психологии / Н.В. Чепелева // Проблемы психологической герменевтики. Под ред. Н.В.Чепелевой. – К.: Издательство Национального педагогического университета им. Н.П. Драгоманова, 2009. – С. 127 – 134.
  16. Чепелева Н.В. Самопроектирование личности в дискурсивном пространстве / Н.В.Чепелева // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей / НАПН України, Ін–т соціальної та політичної психології ; [ред. рада: М.М.Слюсаревський (голова), В.Г.Кремень, С.Д.Максименко та ін.]. – К.: Міленіум, 2012. – Вип. 31 (34). – С. 12–20.

Психологія саморозвитку особистості: збірник наукових праць. Чернівці – Київ, 2016.

Шиловська О.М.
*Інститут психології імені Г.С.Костюка НАПН
України, м.Київ*

РОЗИТОК У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ЗДАТНОСТІ ДО САМОПРОЕКТУВАННЯ

Психологічні зміни, що відбуваються в період молодшого шкільного віку, свідчать про широкі можливості розвитку дитини на даному віковому етапі. Протягом цього періоду на якісно новому рівні реалізується потенціал розвитку дитини як активного суб'єкта, що пізнає оточуючий світ і самого себе, особистості, яка набуває власний досвід проживання, переживання, усвідомлення життєвих подій. Саме в даному віковому періоді інтенсивно розвивається самосвідомість. Молодший школяр починає розуміти, що він є індивідуальністю, яка піддається соціальним впливам, тому зобов'язаний вчитися і в процесі учіння змінювати себе. Дитина засвоює знання, ідеї, які існують у суспільстві, систему ціннісних орієнтацій і одночасно систему очікувань соціуму стосовно її поведінки. Разом з тим дитина переживає свою унікальність і прагне ствердитися серед дорослих та однолітків. Як зауважує Р.В.Павленків [1], в молодшому шкільному віці свобода дошкільного дитинства змінюється стосунками залежності і підпорядкування новим правилам життя. Однак саме характер адаптації до цих нових умов правил життя, ставлення до дитини з боку сім'ї, вчителів, однолітків визначають стан і розвиток її особистості.

Однією із визнаних особливостей дорослості є спроможність до індивідуальної осмисленої самопобудови, що передбачає самопроекування, планування, саморозвиток, вміння визначати мету не лише певного виду діяльності, але й життєвих етапів в цілому тощо. Внутрішні передумови перерахованих процесів, на наш погляд, закладаються в молодшому шкільному віці, коли дитина під впливом соціокультурного середовища вчиться усвідомлювати не лише власне «Я», але й події, що відбуваються в її житті.

Актуальність дослідження зумовлена новим підходом до вивчення психологічних особливостей молодшого шкільного віку, в основі якого лежить погляд на особистість як автора власного життя, здатного до саморозвитку в рамках соціокультурного контексту.

Зародження у молодшого школяра стратегій вирішення життєвих ситуацій

Здатність особистості до самопроекування найбільшою мірою проявляється в складних або кризових життєвих ситуаціях, коли, людина, як правило, стоїть перед певним вибором. Ми запропонували дітям четвертого класу описати найскладнішу подію в своєму житті і те, яким чином було знайдено вихід із неї.

Ще раз звернемо увагу на те, що стосовно дітей молодшого шкільного віку зарано говорити про самопроекування, як усвідомлений та спрямований процес. Зарано, на наш погляд, говорити і про авторство, що передбачає створення проекту «Я». Якщо за допомогою дорослого можлива інтерпретація певних життєвих подій, то реінтерпретація можлива в окремих дітей, як правило, з високим рівнем інтелектуального розвитку і лише за умови систематичної розвивальної роботи, побудованої за принципами наративної психології.

Оскільки особистісний проект може втілюватися в різних дискурсивних формах, ми вирішили використати в своїй роботі притчі, як тексти, що створені культурою і в яких зафіксовано соціокультурні норми, різні варіанти особистісного розвитку, схвалені та прийняті суспільством.

Використання притчі було також зумовлено тим, що вони, виконуючи функцію моделювання ситуації, допомагають вчитися за допомогою моделі і дають можливість по-різному інтерпретувати зміст історії, події, що описуються в притчі, та зіставляти цей зміст з власною життєвою ситуацією.

Для роботи ми використовували притчу *«Наберися сміливості – зроби спробу»*.

Якось цар вирішив піддати випробуванню всіх своїх придворних, щоб взнати, хто з них здатний зайняти у його царстві важливу державну посаду. Безліч владних і мудрих чоловіків оточило його.

«О, мудреці, - звернувся до них цар, - маю для вас важке завдання, і мені б хотілося знати, хто може розв'язати його». Він підвів присутніх до таких величезних дверей, яких ще ніхто й ніколи не бачив. «Це найбільші й найважчі двері, які коли-небудь були у моєму царстві. Хто з вас зможе відчинити їх?»- запитав цар.

Одні придворні лише негативно хитали головами. Інші, які вважалися мудрими, розглядали двері ближче, але зізналися, що не можуть їх відкрити. Якщо вже мудрі зізналися у цьому, то й інші погодилися, що це завдання занадто важке. Лише візир підійшов до дверей... [2]

На цьому етапі дітям пропонувалися закінчити притчу. В процесі інтерпретації дитячих розповідей, було виокремлено кілька стратегій розв'язання складних життєвих ситуацій.

Використання маніпулятивних тактик для досягнення мети.

Лише одна людина підійшла до дверей і сказала:

- Треба подумати.

Він думав, думав, думав і нарешті придумав. Він зробив так, щоб двері пахли м'ясом. Багато тварин і людей прибігли туди, разом навалилися на двері, відчуваючи запах м'яса, і відчинили їх. І тепер ця людина стала помічником короля. (дівчинка, 4 клас, 10 років)

Вирішення складних життєвих ситуацій із сторонньою допомогою.

Візір підійшов до дверей і почав розглядати їх. Потім він скликав всіх людей і всі разом вони відкрили ці двері. Цар дав йому обіцяну посаду. (хлопець, 4 клас, 10 років)

При вирішенні життєвих ситуацій переважають дії, а не роздуми.

Візір не роздумував. Він штовхнув двері і вони відчинилися. (хлопець, 4 клас, 10 років)

Пасивність при вирішенні життєвих ситуацій (вирішиться сама по собі)

Він сів біля дверей, посидів, а потім заснув. Через 20 років він прокинувся і двері були відчинені. (хлопець, 4 клас, 9 років)

Необхідність власних зусиль при вирішенні життєвих ситуацій (не все дається відразу).

Лише одна людина підняла руку і сказала: «Я спробую відкрити ці двері.» Він підійшов до дверей, взяв ся за ручку і напружився. Двері почали потроху відчинятися. Спочатку на сантиметр, два, три... І все, двері відчинені. (дівчинка, 4 клас, 10 років)

Він підійшов до дверей і спробував їх відкрити. Відкрив чоловік їх дуже легко, бо це було випробування на сміливість. Його призначили головнокомандуючим. (хлопець, 4 клас, 10 років)

Вирішення життєвих ситуацій в надії отримати схвалення та підтримку з боку оточуючих.

Він почав штовхати двері, але в нього не вийшло. Він узяв драбину та заліз на неї. Взяв інструмент та почав відкривати двері. Це у нього вийшло. Але всі, хто був присутній, не погодилися з ним і сказали, що вони також могли так відкрити. Але цар не послухав їх і сказав: « Ти зрозумів завдання і виконав його! Я призначаю тебе генералом армії.» (хлопець, 4 клас, 10 років)

Вирішення ситуації не зважаючи на перешкоди.

Лише одна людина підійшла до дверей і почала вперто штовхати їх. І коли вона вже зовсім розчарувалася, штовхнула один – останній раз – і... двері відчинилися. Король сказав:

- Навіть я їх ніколи не відчиняв.

- *Це не сила допомогла, я не знаю, як їх відчинив. (дівчинка, 4 клас, 10 років)*

На наступному етапі дослідження, ми поставили за мету дослідити, чи переносить дитина шаблони вирішення життєвих ситуацій, які вона засвоює у соціумі, на розв'язання своїх реальних життєвих проблем. Ми запропонували дітям описати найскладнішу ситуацію, яка трапилася у їхньому житті і те, яким чином дана ситуація була вирішена.

В мене була найкраща подруга. Ми гарно дружили, поки не сталася ця ситуація. Одного вечора мені подзвонила інша подруга і сказала, що в Інтернеті з'явилася моя фотографія і під нею написано, що я «брехуха і зрадниця». Я не повірила у це, але це була правда... Наступного дня я запитала, навіщо вона це зробила, Вона відповіла: як ти вчинила, так і я. Ти ж не запросила мене на свій день народження. Після цього я сказала, що ми більше не дружимо. Вона почала намовляти проти мене

однокласників. Та я продовжувала вести себе так, як завжди, ніби нічого не трапилося. Спокійно спілкувалася з усіма. Однокласники мене підтримали, а з нею почали спілкуватися лише кілька чоловік. (Необхідність власних зусиль при вирішенні життєвих ситуацій (не все дається відразу).

Найскладнішою для мене була ситуація, коли моя улюблена собака померла. Мені було дуже важко. Допоміг тато. Він був поряд зі мною, а через кілька днів приніс мені маленького песика. Я став піклуватися про нього. І взагалі мені багато у чому допомагає тато. Він навчив мене кататися на велосипеді, на роликах, часто допомагає робити уроки. (Вирішення складних життєвих ситуацій із сторонньою допомогою.)

Найскладнішою була ситуація, коли розлучалися мої батьки. Вони багато сварилися. Тато запитував, чи хочу я після розлучення з ним жити, я не міг відповісти. А мама просто мовчала і плакала. Мені було дуже шкода її. Врешті все вирішилося без мене і я живу з мамою і іноді зустрічаюся з татом. (Пасивність при вирішенні життєвих ситуацій (вирішиться сама по собі)

Я дружила з двома подружками. З однією дружу більше, ніж з другою. Одну звати Сабіна, іншу – Каріна. І Каріна завжди хотіла, щоб я з нею дружила більше. Я не могла, бо Сабіна була кращою, вона ніколи не брехала. Сабіну любили і слухали у класі, а Каріну не діже любили. Тому я стала більше дружити з Сабіною. (Вирішення життєвих ситуацій в надії отримати схвалення та підтримку з боку оточуючих.)

У мене була така ситуація. У бабусі в селі за мною зналася велика собака. Ситуація вирішилася так: я перестрибнув через тин і втік. (При вирішенні життєвих ситуацій переважають дії, а не роздуми.)

Рік тому я посварився з найкращим другом. Він дав мені диск з грою, я його віддав, а він сказав, що я його не віддавав. Через місяць він знайшов диск, але навіть не вибачився. Мені це неприємно, але я спілкуюся з ним, тому що думаю, що він міг просто забути про той диск. З ким не буває. Я також буває про щось забуває, не виконую те, що пообіцяв. (Вирішення життєвої ситуації, як прояв власних рис.)

Цікавим виявилось те, що для опису діти обирали ту ситуацію, яка найчастіше відповідала стратегій вирішення життєвих ситуацій, описаних ними у закінченнях притчі. На наш погляд, серед виокремлених стратегій лише дві: «вирішення ситуації, не зважаючи на перешкоди» та «необхідність власних зусиль при вирішенні життєвих ситуацій (не все дається відразу)» можуть зумовлювати розвиток здатності молодшого школяра до самопроектування, адже саме в цих стратегіях відображається певна незалежність дитини від впливу соціуму і розрахунок на власні сили.

Розвиток здатності брати на себе відповідальність за прийняття рішень

Особистість, здатна до самопроектування, це, насамперед, людина, яка здатна брати відповідальність за своє життя на себе. Вона може бути відкритою по відношенню до людей, але в потрібні моменти вона здатна приймати світ як гру, як театр, і успішно виконує різні соціальні ролі – вміє приймати ролі різні за статусом і змістом, але не приймає патологічних ролей, не дозволяє маніпулювати собою.

Багаторічний досвід роботи з дітьми молодшого шкільного віку доводить, що одним з ефективних методів роботи з дитиною даного віку є метод розповідання історій, зокрема, робота з притчею. Зауважимо, що в процесі роботи

з притчами психолог отримує діагностичний матеріал, що часто не можна отримати традиційними методами. Зокрема, рівень залежності дитини від соціального оточення досить складно дослідити виключно традиційними методами. В процесі дослідження ми запропонували дітям закінчити притчу, яка передбачала можливість звільнитися від того, що обмежує, відкрити щось нове у житті, прийняти рішення самостійно.

Нижче ми приводимо текст, який був зачитаний дітям.

«В одного чоловіка у клітці жила пташка. Він доглядав за нею, годував, слухав її спів. Одного разу, вийшовши з дому, він забув закрити дверцята клітки...»

Отримані в процесі дослідження відповіді ми розділили за кількома критеріями: пташка використала можливість і полетіла (відповідь, яку дали 62% опитуваних); пташка полетіла, але потім повернулася до свого господаря (24% дітей), пташка не вилетіла з клітки (14% молодших школярів).

Можна припустити, що діти, пташка яких повернулася до господаря або ж зовсім не вилетіла з клітки, великою мірою залежать від оточення, і радше за все, від сім'ї. І оскільки лише соціальне оточення повністю забезпечує їм почуття безпеки, впевненості та комфорту, у будь-яких своїх планах вони, насамперед, спираються на думку значимих дорослих.

Однак не менше нас зацікавила категорія дітей, пташка яких все ж полетіла. 8% сказали про те, що пташка вилетіла з клітки, однак всі вікна в будинку були зачинені і вона повернулася назад. У даному випадку ми можемо припустити, що у дитини може бути підвищений рівень тривожності, страх перед невідомим і знову ж таки залежність від найближчого оточення, яке, можливо, певним

чином нівелює дитячі страхи. Однак дане припущення потребує подальшого дослідження.

28% дитячих відповідей знову ж таки відображали наявність певних страхів та тривог. Зокрема, діти даної групи говорили про те, що *«пташці було дуже складно, тому що вона до цього ніколи не літала. Однак літати її навчили інші птахи.»* Ми знову ж таки повертаємося до того, що дитина молодшого шкільного віку повністю залежить від соціуму. Щось нове, невідоме у житті пов'язано зі складністю, яку можна здолати за допомогою інших.

Підтвердження нашої думки ми знаходимо і у тому, що 11% опитуваних написали закінчення, в якому відображено повернення пташки до господаря, що пояснювалося різними причинами: *«стало холодно і не було чого їсти»*, *«подумала, що господар дуже сумував за нею»*, *«знайшла собі іншого господаря»* тощо. 6% дітей описували небезпеку, яка чекала на пташку, що насмілилася вилетіти із гнізда.

33% дітей сказали про те, що, вилетівши, пташка знайшла собі нових друзів і була з ними щаслива. Як правило, такі закінчення властиві опитуваним, що досягнули десятирічного віку. Зважаючи на те, що це початок раннього підліткового віку, можна говорити про те, що на зміну значимим дорослим, які багато в чому зумовлюють вибір дитини, приходять однолітки та референтні групи. Таким чином, з однієї залежності від соціального оточення дитина поступово переходить до іншої.

Лише у 15% дітей пташка вилетіла на волю і була щаслива, отримавши свободу і насолоджуючись оточуючою природою. Чи можна припустити, що саме ця категорія дітей є найбільш сензитивною для розвитку здатності до самопроекування? Висновки робити зарано, оскільки на наш погляд, здатність особистості до самопроекування

найбільшою мірою проявляється в складних або кризових життєвих ситуаціях, коли, людина, як правило, стоїть перед певним вибором.

Оскільки розвиток здатності до самопроекування у молодших школярів, на наш погляд, тісно пов'язаний з розвитком здатності брати на себе відповідальність за прийняття рішень, то аналізуючи закінчення дитячих розповідей, ми виокремили кілька рівнів готовності дитини до прийняття рішень:

- неготовність молодшого школяра до самостійного прийняття рішень;
- прийняття рішення виключно за допомогою дорослих;
- прийняття будь-якого рішення пов'язано з уявними труднощами, які дитина малює в своїй уяві;
- прийняття рішення можливе за підтримки друзів;
- прагнення дитини самостійно приймати рішення.

Зрозуміло, що лише прагнення дитини самостійно приймати рішення забезпечує успішний розвиток у молодшого школяра здатності до самопроекування.

Стійкість дитини молодшого шкільного віку до життєвих ситуацій стресового характеру

Ще одним суттєвим чинником, який, на нашу думку, впливає на розвиток здатності дитини до самопроекування є стійкість молодшого школяра до стресу, тобто здатність переборювати стресові ситуації та життєві труднощі.

Щоб дослідити можливі особливості проявів дітей у кризових ситуаціях, ми запропонували закінчити притчу «Рибалка і вогонь» [2]

«Одного разу рибалка із синами відправився ловити рибу. Улов був дуже хороший і до полудня вони збиралися повернутися додому. Але коли вони почали витягати сіть, налетів буревій і берегова лінія зникла з очей.

Тим часом їхній будинок зайнявся і вогонь спалив ущент їхнє житло та все майно.

Коли рибалка із синами вибрався на берег його чекала заплакана дружина, котра відразу розповіла чоловікові і дітям про нещастя. Проте рибалка навіть бровою не повів. Дружина обурилася: «Чоловіче, ми втратили все, що у нас було, а тобі байдуже?!»

Тоді чоловік відповів: ...»

Отримані дитячі відповіді ми розділили за наступними темами: фатальність того, що трапилося; покарання за те, що ловив багато риби; є вихід: продати рибу і заробити на новий дім; головне, що всі живі і ніхто не постраждав; знайдеться людина, яка прихистить нас з дітьми; поживемо у бабусі та дідуся; збудуємо нове житло; головне, що ми всі разом; головне, що в нас є сіть, будемо жити біля моря (в лісі); ми ж багаті, купимо собі ще житло.

Отримані теми ми спробували узагальнити і виокремити стилі реагування дітей на стресові або кризові ситуації:

- кризова ситуація є наслідком певної провини, тому змінити нічого не можливо;
- фатальність кризової ситуації, змінювати яку немає сенсу;
- сподівання в кризовій ситуації на допомогу від сторонньої особи;
- активні перспективні дії, спрямовані на вихід із кризової ситуації;
- пасивні дії в кризовій ситуації, що допомагають вижити;
- суб'єкт знаходиться над кризовою ситуацією, головне – життєві цінності;

- кризова ситуація вирішиться за допомогою матеріального забезпечення.

Враховуючи те, що здатність до самопроекування найбільш проявляється саме у кризові моменти життя людини, можна сказати, що сприйняття таких ситуацій як «фатальних», «покарання за провину», таких «що вирішуються за допомогою фінансів чи чистієї допомоги» закриває простір для самопроекування особистості.

Таким чином, серед особистих чинників, які зумовлюють розвиток здатності молодшого школяра до самопроекування, ми виокремили наступні:

- готовність до прийняття рішень;
- стійкість дитини до стресових ситуацій;
- вирішення проблемних життєвих ситуацій власними силами.

Наостанок зауважимо, що не більше 15 % дітей молодшого шкільного віку потенційно готові до розвитку здатності до самопроекування. Цей факт зумовлює необхідність розроблення психологічно обґрунтованих технологій, спрямованих на розвиток у молодших школярів здатності до проектування власного життя та власної особистості.

Список використаних джерел

1. Павелків Р.В. Розвиток моральної свідомості та самосвідомості у дитячому віці : моногр. / Р. В. Павелків. - Рівне : Волин. береги, 2004. - 247 с.
2. Притчи. Библейские. Христианские. Еврейские /Под ред. Н.Е.Фомина. – Харьков: Фолио, 2010.-221с.

Психологія саморозвитку особистості: збірник наукових праць. Чернівці – Київ, 2016.

*Зазимко О.В.
Інститут психології імені Г.С.Костюка НАПН
України, м.Київ*

САМОПРОЕКТУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ

Період юнацького віку – це період самовизначення. Самовизначення – особистісне, соціальне, професійне, морально-ціннісне – є основним завданням цього вікового періоду. Самовизначення – тривалий творчий процес осмислення, перегляду, реконструкції життєвих цінностей і смислів; формування внутрішньої позиції стосовно себе та інших людей, що актуалізує самопроективну діяльність особистості.

Нариси життєвих та особистісних проєктів з'являються ще у дитячі роки. Значний вплив на їх формування має найближче оточення дитини, яке транслює дитині свій життєвий досвід у різних розповідях та оцінках певних епізодів свого життя, історій інших людей та особливостей становлення норм цивілізації людства. Індивідуальне сприймання переломлює сприйнятті розповіді і, на цьому фреймі, вирисовує антиципований образ себе та свого життя у майбутньому.

Залежно від засвоєного у дитинстві досвіду, проєкти особистості юнацького віку можуть бути соціально або особистісно орієнтованими. Спрямованість юнацтва на пошук себе і свого місця у світі, інтелектуальна готовність до осмислення мінливості власної особистості, що є умовою породження творчого проєкту людини на основі її самодетермінації, поряд з іще обмеженими можливостями

розуміння й інтерпретації власного життєвого досвіду, ще не забезпечують творення унікального проекту своєї особистості. У психологічно зрілому віці людини, завдяки виробленню стійких чи переоцінці наявних цінностей і смислів життя, ставлень до оточення, світоглядних уявлень тощо, з'являється можливість побудови альтернативного проекту особистості.

Втім, передумови формування альтернативно-творчого особистісного проекту можна констатувати вже в юнацькому віці. Вони об'єктивуються у процесі збагачення семантичного простору досвіду людини. Чинниками формування здатності до самопроекування в юнацькому віці є: розширення контекстуальності проекту особистості, осягнення смислів самовизначення та етики відповідальності, перспективної орієнтованості індивідуального досвіду та особливості збагачення його просторово-часової розмірності. У сукупності та взаємодії ці чинники впливають на формування життєвого досвіду людини, включаючись та розгортаючись на всіх етапах розвитку. Одночасно з цим, вони мають і певну послідовність у своєму завершеному формуванні: формування наступного чинника забезпечує сформованість попереднього. Визначені п'ять чинників мають відмінний психологічний зміст у проектах різної орієнтованості.

Наведемо описи психологічних особливостей виділених у юнацькому віці видів проектів особистості. З'ясування особливостей особистого самопроекування юнаків та дівчат базується на розумінні Н.В.Чепелевою (2014) самопроекування особистості у контексті постнекласичної психології та емпіричному дослідженні дискурсивних практик самопроекування особистості студентів, яким охоплено близько 200 осіб віком від 17 до 21 року. Результати емпіричного дослідження піддані

семіотичному якісному аналізу та дескриптивному і кореляційному аналізам.

Опитані студенти виконали завдання, в яких передбачено поетапний опис власного життя (прожитого та передбачуваного) за основними подіями, які вплинули/вплинуть на становлення особистості. Досліджувані окремо проаналізували життєві ситуації, в яких вони прикладали зусиль, щоб щось змінити у своїй особистості, та надали опис бажаного проекту з передбаченням шляхів його здійснення.

Отримані письмові оповіді та результати проведеної за необхідності бесіди оброблено з допомогою семіотичного аналізу. У семантичному вимірі аналізу визначались знакові події, ступінь їх деталізованості та зафіксованості, значення і смисли для досліджуваного, повторюваність, іконологічність. У прагматичному вимірі визначались основні мотиви розвитку особистості та шляхи його досягнення. У синтаксичному вимірі фіксувались зміни особистості та чинники, що їм сприяють.

У результаті здійсненого аналізу, базуючись на виділених чинниках розвитку здатності до самопроекування, визначено орієнтованість особистісних проектів опитаних. Слід зазначити, що існуючі в психології методи дослідження особистості не дозволяють визначити рівень самодермінованості особистості у наданих нею текстах, тобто досить складно однозначно стверджувати чи є описані досліджуваними проекти власної особистості результатом індивідуальних смислопороджень, чи вони є наслідком прийняття певних пропагованих їхнім соціокультурним оточенням передбачень себе у майбутньому. Тому, всі отримані в опитуванні проекти особистості були класифіковані за видом орієнтованості без врахування рівня самостійності автора в їх створенні.

В опитаній вибірці виявлено до 6 % робіт, які містять узагальнений опис розвитку особистості до теперішнього часу та не включають передбачень її у майбутньому. У процесі бесіди щодо уточнення виконання цієї частини завдання зустрічались категоричні відмови від передбачень бажаного образу Я, які обґрунтовувались певними поглядами, що криють у собі захисні механізми, або наводився узагальнений образ ідеальної особистості без співвіднесення її із своїми можливостями та потребами. Тому, цю виділену групу осіб класифіковано як «нездатні до здійснення самопроектування особистості».

У цілому на досліджуваній вибірці констатується наступне співвідношення видів особистих проєктів: 34 % соціально орієнтованих проєктів; 23 % соціально-особистісних; 24 % особистісно-соціальних; 8 % особистісних; 5 % особистісно-альтернативних та 6 % осіб, які є «нездатними до самопроектування особистості».

Виділені види проєктів мають рангову послідовність щодо емансипування особистості від соціокультурних норм у передбаченні себе бажаною. Це дає змогу присвоїти їм порядкові коди від «1» до «5» та здійснити кореляційний аналіз з тими виділеними категоріями письмових оповідей, які можуть повторюватись у тексті, тобто також мають порядкову шкалу обчислення. У результаті здійсненого аналізу встановлено лише 6 взаємозв'язків, які дозволили зробити наступні висновки.

Унікальність проєкту особистості забезпечується усвідомленим відтворенням більшої кількості «переломних життєвих подій» ($p = 0,05$), серед яких переважають ті, що спрямовані на вирішення завдань особистісного розвитку ($p = 0,01$). Тобто, самостійність та унікальність особистого проєкту можлива лише тоді, коли свідомість встигає відрефлексувати «моменти інтенсивності», які виринають із

життєвого досвіду особистості, і, саме в яких, породжуються нові смисли щодо власного розвитку.

Суб'єктна детермінація автопроекту відстежується при усвідомленні процесів мінливості особистості як у минулому ($p = 0,001$), так і у передбачуваному майбутньому ($p = 0,01$). Таке усвідомлення потребує певних психологічних компетенцій, оскільки у більшості описів вказується, що зміни особистості відбуваються завдячуючи впливам значущих інших чи певним власним особистісним якостям. Слід зазначити, що дана характеристика (рівень унікальності проекту особистості) перебуває в оберненому зв'язку з визнанням залежності особливостей передбачуваної власної особистості від очікуваних взаємодій з оточенням у професійній, дружній чи сімейній сферах ($p = 0,05$).

Ще одна категорія, що перебуває у позитивному зв'язку з рівнем унікальності проекту юнаків, – це кількість поставлених особистісних завдань розвитку ($p = 0,01$). Розвиваючись, особистість вирішує завдання, які пов'язані із соціальними ситуаціями розвитку та індивідуальні завдання, які не є обов'язковими для соціалізації особистості. Звісно, самопроектування вимагає постановки та вирішення останніх, що й підтверджено проведеним дослідженням.

Здійснимо спробу описати психологічні особливості різних видів проектів особистості юнаків та дівчат.

Соціально орієнтований проект, який характерний для третини досліджуваних, основним сюжетом має входження у певні соціальні структури та сфери життя, чому сприяють вікові зміни. У ньому відображається передбачення успішної адаптації особистості у межах її оточення та прийняття суспільних цінностей без помітної їх переоцінки.

Особи, які проектують власну особистість за соціальними стандартами, значну увагу приділяють уже сформованим якостям своєї особистості, відзначаючи роль близьких людей і соціальних груп у їх розвитку. Образ власного «Я» переважно їх влаштовує, вони відчують його унікальність, тому у майбутньому вони не бажають кардинально змінювати свою особистість. Передбачувані проектом зміни особистості стосуються в основному сфери взаємостосунків з іншими та тісно пов'язуються з реалізацією тих чи інших життєвих завдань. Саморозвиток, в їхніх розповідях, забезпечується позитивними впливами середовища, результатами усвідомлення особливостей та закономірностей різних взаємовідносин у соціумі та власними здатностями до адаптивних змін. Реалізація соціально орієнтованого проекту сприяє змінам особистості у структурі її рис, вмінь, навичках, за допомогою яких людина пристосовується до середовища. Соціально орієнтований проект особистості юнацького віку є досить чутливим до соціокультурних впливів і спрямований на реалізацію та подальше вдосконалення набутих особистісних рис у реальних умовах життєдіяльності.

Особи, які будують соціально орієнтований проект, здійснюють як соціальне, при якому засвоєні смисли стають чинниками регуляції діяльності, а життєвий план розглядається як система певних цілей, так й особистісне (ціннісно-сміслове) самовизначення приблизно порівну.

Основними завданнями на шляху оволодіння самопроективною діяльністю є: оволодіння та засвоєння (на основі вибору і привласнення) певних соціокультурних дискурсів; формування соціально орієнтованої відповідальності; досягнення вікових завдань з подальшим періодичним їх відновленням протягом життя. Проектуючи себе, особистість прагне до таких якостей, які суспільною

мораллю визначаються як позитивні: пунктуальність, слухняність, чесність, справедливість, принциповість тощо.

Вибір цього виду проекту полегшує людині постановку життєвих цілей та особистих завдань, побудову плану розвитку, оскільки ґрунтується на виборі власної траєкторії розвитку з арсеналу загальноприйнятих соціокультурних стандартів та зразків поведінки та привласненні певних дискурсів. З іншого боку, соціальна орієнтованість особистого проекту при його реалізації може зробити особистість заручником поставлених до себе вимог, що не сприяють розгортанню її індивідуальних потенцій.

Соціально-особистісний проект, який буде майже четверта частина вибірки, на першому плані містить передбачувані історії з вирішенням завдань соціалізації і адаптації до очікуваних життєвих умов.

Основна відмінність цього виду проекту від попереднього у тому, що їх автори перевагу надають особистісному самовизначенню, яке, хоча і незначно, але домінує над соціальним (75 % та 40 % відповідно). Особистісне самовизначення базується на дихотомічних моральних оцінках інших, себе та світу в цілому, що інколи зумовлює протиставлення особистості нормам суспільства, їх неприйняття на фоні здійсненої невдалої адаптації.

Саморозвиток особистості відбувається як наближення індивідуальних можливостей до реальних умов життєдіяльності.

Проект особистісно-соціальної спрямованості також буде майже четверта частина вибірки. У його сюжеті домінують історії розвитку особистості у межах засвоєних юнаками і дівчатами культурних норм і зразків поведінки. Особистісне самовизначення має більшу домінантність над соціальним, ніж у попередньому виді проекту (80 % та 35 % відповідно).

Розробляючи такий вид проекту, людина визначає себе відповідно до вироблених у суспільстві та прийнятих нею у процесі усвідомлення і вибору критеріїв становлення особистості й можливостей реалізація себе на основі цих критеріїв. Сприймання культурних цінностей є дещо ширшим за дихотомічне, що дозволяє знаходити місце для своїх переконань. Самовизначення щодо соціокультурних цінностей, виділення і обґрунтування для себе ціннісно-сміслових підстав власної життєвої концепції є тим самим і визначення унікального сенсу свого існування.

Особистісно орієнтований проект зображує дещо менше десятої частини вибірки. Провідними історіями таких проектів є унікальні особистісні трансформації. Побудова цього виду проекту передбачає прийняття норм того середовища, на яке людина орієнтується, і, яке не обмежується безпосередніми її взаєминами. Особистісна орієнтованість самопроекту є відбитком смислової адаптивної емансипації, як і виділені вище види проектів, але у більш широкому контексті життя людини та з акцентом на унікальні особистісні трансформації.

Будуючи особистісно орієнтований проект, юнаки та дівчата майже не враховують вплив найближчого оточення, а спираються на свої можливості, здатності та бажання. Проект їхньої особистості в основному базується на тих змінах, які відбулися за останні кілька років, що забезпечує розвиток особистості за принципом «від реального до можливого». Минулі зміни піддаються реінтерпретуванню, рефлексуванню; не рідко констатуються негативні особистісні зміни, яких автори проекту намагаються усунути. Значна кількість особистісно орієнтованих проектів представлено у вигляді плану з послідовними чи одночасними завданнями.

Особистісно орієнтований проект забезпечується трансцендентним розумінням смислів свого життя та власних особливостей, прагненням до себе можливого, чому сприяє встановлення діалогу з Я-іншим. В осіб з особистісно орієнтованим проектом значно переважає особистісне самовизначення, майже повністю затьмарюючи соціальне, яке притаманне цьому віковому періоду. На відміну від описаних вище видів проектів, означені проекти акцентуються на вирішенні внутрішніх протиріч шляхом актуалізації особистих потенцій майже без врахування зовнішніх обставин.

Вироблені особистістю смисли утворюють і виходять із власної життєвої концепції, стають складовою структури особистості та зумовлюють наявність особистісно орієнтованої відповідальності за власний розвиток, яка у текстах проектів передається через відчуття здатності до самостійних дій і саморегуляції та постійне занурення в екзистенційні роздуми.

Слід зазначити, що серед особистісно орієнтованих проектів зустрічаються проекти, які спрямовані на подолання уже наявних певних негативних з погляду автора особистих рис. На відміну від соціально орієнтованих проектів, в яких базисом також є зміни особистості в минулому, у проектах особистісної орієнтованості ці зміни не приймаються, а спонукають до подальшого самовдосконалення з їх усунення. На нашу думку, така спрямованість самовдосконалення досить рідко призводить до особистісного зростання, вона частіше замикається на циклічному «самокопанні», боротьбі із усталеними особистісними страхами та комплексами, що позбавляє особистість постановки нових цілей саморозвитку.

Особистісно-альтернативний проект констатується у двадцятій частини (5 %) досліджуваних. Зображення

особистості у такому виді проекту вирізняється більш високою її лабільністю у світі випадковостей при виборі бажаних стратегій розвитку. Такий вид проекту вирішується при прийнятті норм передбачуваного світу майбутнього, який здатний до змін, спонукаючи особистість до самоздійснення, яке стає для неї екзистенційною необхідністю. Відмінною рисою таких проектів є врахування та передбачення перспектив розвитку за наявних особистісних якостей, більшість з яких складно однозначно проінтерпретувати як позитивні у контексті соціальних стандартів: егоїстичність, лінь, амбіційність, гордість, впертість тощо. Цьому виду проектів не притаманне визначення конкретного плану чи схеми розвитку особистості, але в них окреслюються певні шляхи подальшої роботи із самовдосконалення, серед яких значне місце присвячено збагаченню семантичного простору власного життєвого досвіду (читання літератури за різною тематикою та прийняття поглядів Інших). Описи проектів себе містять розвиток бажаних скомпільованих особистісних рис та прагнення до ідеалу, якого, як зазначають автори проектів, не існує.

Особистісно-альтернативний проект, здебільшого у порівнянні з попередніми, передбачає самодетермінацію особистості. Проектуючи себе як альтернативу існуючим зразкам соціокультурних дискурсів, юнаки і дівчата намагаються зрозуміти і прийняти цінності й смисли як незбагненні й неунормовані категорії буття.

Особистість, яка проектується за власними ідеальними шляхами розвитку, є більш чутливою до подій власного життя, які зумовлюють її особистісне самовизначення та перевизначення. Тому, на відміну від особистостей, що проектують себе за особистісно орієнтованим проектом, досліджувані з особистісно-альтернативним проектом хоч і

демонструють перевагу особистісного самовизначення, але відводять йому 75 % поставлених цілей саморозвитку. Щодо соціального самовизначення, яке має 25 % поставлених завдань, то його смисли є дещо ширшими у порівнянні зі смислами у соціально орієнтованих проектах.

Альтернативний проект особистості стає можливим при набутті інтенційно-сислової емансипації та прийняття антиципованих норм світу майбутнього, до чого призводить діалогічність з різними контекстами вірогідностей та прийняття можливого як суб'єктивної реальності, на що ще не спроможний юнацький вік.

Не всі отримані у дослідженні проекти особистості будуть реалізовані юнаками та дівчатами у повній мірі чи, навіть, частково, тобто не всі особисті проекти сприятимуть подальшому зростанню особистості. Визначення ефективності дискурсивних технологій самопроекування особистості потребує подальшого дослідження.

Список використаних джерел

1. Чепелева Н. В. Розуміння та інтерпретація життєвого досвіду як чинник самопроекування особистості / Н. В. Чепелева // Наука і освіта. - 2014. - № 9. - С. 22-26. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NiO_2014_9_5
2. Чепелева Н.В. Дискурсивні засоби самопроекування особистості. /Н.В. Чепелева // Наукові записки. Серія « Психологія і педагогіка». Тематичний випуск «Актуальні проблеми когнітивної психології». – Острог: Вид-во Національний університет «Острозька академія», 2013. – Вип.24. – с.7-11. \

Психологія саморозвитку особистості: збірник наукових праць. Чернівці – Київ, 2016.

ПСИХОЛОГО-АКМЕОЛОГІЧНІ ОСНОВИ СТАНОВЛЕННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ЗРІЛОСТІ

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку вітчизняної освіти виконання соціального замовлення суспільства та підвищення якості професійної діяльності можливе лише творчими особистостями з високим рівнем професіоналізму, духовності, індивідуального стилю мислення, мотивації й здатності до інноваційної діяльності, з потребами у творчій самореалізації.

У створенні прогресивних систем професійної підготовки, які орієнтуються на інтелектуальний і креативний рівень розвитку особистості, значну роль відіграють процеси проектування та реалізації інтегрованих освітніх програм та педагогічних технологій, що ґрунтуються на наукових ідеях та універсальних методологічних підходах до організації становлення особистості. Таким універсальним методологічним орієнтиром, який забезпечує цілеспрямованість і результативність цієї діяльності виступає психолого-акмеологічний підхід.

Психолого-акмеологічний підхід щодо вивчення закономірностей досягнення вершин професіоналізму та творчості є одним із прогресивних і перспективних для сучасної системи освіти. Саме психолого-акмеологічний підхід й акмеологічні технології сприяють розвитку внутрішнього потенціалу, високого професіоналізму та

творчої майстерності фахівця, що складають основу його професійного іміджу й життєвого досвіду.

Аналіз досліджень і публікацій. В основі феномену професійної зрілості особистості лежать проблеми росту, розвитку, самовдосконалення людини. Поняття зрілості ґрунтовно та різнобічно розглядається з позиції акмеології, що дозволяє описати нове розуміння потенціалу особистості. Провідні вершинні характеристики «акме» дослідники (Н. Кузьміна, О. Бодальов, В. Бранський, Ю. Гагін, А. Деркач, С. Пальчевський, С. Пожарський, П. Флоренський та інші) розглядають у вигляді сутності, яка розуміється як внутрішнє, загальне, відносно стійке пізнаване мисленням підґрунтя явищ, і характеризується основною вершинною ознакою, що проявляється в наступних властивостях, які розкривають сутність визначення «акме»: вищий ступінь будь-чого; вищий ступінь розвитку; вершина, квітуча сила, досконалість; вершина як зрілість усього; вершина досконалості у людині; вершина, розквіт здібностей людини; вершина як фізична, особистісна та суб'єктивна зрілість людини; вершина в обраній професійній діяльності; вершина як результат діяльності; вершина як реалізація творчих здібностей; вершина досконалості та могутності.

Для розвитку професійної зрілості фахівців значущими є прагнення особистості до зростання та відповідні умови під час праці й в позапрофесійний час. Розвиток професійно значущих характеристик професійної зрілості можливий при створенні певних умов під час їх підготовки та реалізації як професіонала. Оптимальним буде поєднання розвивальних зовнішніх факторів із внутрішнім прагненням до професійного зростання. Займаючи активну позицію щодо самовдосконалення, особистість зможе оптимізувати процес розвитку його професійної зрілості.

Особливості професійної підготовки вивчали О.О. Бодальов, О.Ф. Бондаренко, Ж.П. Вірна, П.П. Горностай, Р.С. Немов, В.Г. Панок, Н.І. Пов'якель, Н.В. Чепелева, Т.С. Яценко та ін. Вони звертають увагу на важливість особистісного зростання майбутніх професіоналів. Разом із тим, психологічні засоби розвитку професійно значущих характеристик зрілості майбутніх професіоналів вивчено недостатньо. Це стало **основною метою** даної статті – проаналізувати психолого-акмеологічні основи та засоби розвитку професійно значущих характеристик особистісної зрілості.

Виклад основного матеріалу. Професійне становлення особистості як процес формування професійної спрямованості, компетентності, соціально значущих і професійно важливих якостей та їх інтеграція, продовжується протягом всього професійного життя людини. Але закладаються основи цього процесу на перших етапах професійного становлення особистості, в процесі навчання в учбовому закладі. Провідна роль у вирішенні завдань професійного зростання на етапі професійного становлення особистості належить, на наш погляд, саме організаційній культурі ВНЗ. Саме в період навчання у вишах, у межах певних організаційних культур вищих навчальних закладів, формується не тільки певний рівень професійних знань, умінь і навичок (операційна сфера), а й мотиваційно-сміслова сфера майбутнього професіонала.

Варто відзначити, що в сучасну систему ВНЗ залучаються абітурієнти, різноманітні за своїми соціальними і моральними позиціями й установками. Розглядаючи низку цінностей людини з боку культурно-експертної оцінки зрілості особистості, визначаючи базові цінності особистості, сучасна психологічна наука розглядає їх як ментальну матрицю особистісного розвитку, яка може бути

розширена, уточнена, конкретизована в реальних процесах формування, навчання й самоосвіти. Стрижневою складовою процесу становлення майбутнього професіонала як особистості виступає його система ціннісних орієнтацій, а стадіальні зміни в цій системі – найважливіший показник якості зрілості розвитку особистості (Л. Десфонтейнес, А. Петровський, В. Ядов та інші).

На сучасному етапі суспільство переживає кризу цінностей, яка далеко не сприяє успішному особистісному становленню навіть в умовах навчання в елітному ВНЗ. У постіндустріальних умовах розвитку матеріальної культури й домінування штучного середовища суттєво змінюються зміст, структура ціннісних орієнтацій, соціальні установки при одночасному зниженні інтересу молодих людей до процесів саморозвитку й самовиховання (О. Асмолов, Є. Головаха, П. Гуревич, І. Зимня й інші).

Отже, сучасні умови становлення професіонала вимагає від науковців аналізу принципово нової соціальної ситуації розвитку майбутнього фахівця, його цінностей та ціннісних орієнтацій. Саме цінності, базові переконання і норми організаційної культури ВНЗ інтерналізуються студентами як основні, вихідні у процесах професійного самовизначення, як такі, що формують їх професійну, і впливають на особистісну ідентичність, та, відповідно, задають основні орієнтири і напрями розвитку випускників на майбутнє. Однак практичне вирішення та осмислення проблем становлення професійної зрілості майбутнього фахівця, тим більше в інноваційних умовах навчання, суттєво ускладнюється через відсутність практико орієнтованих методик й освітніх технологій, що забезпечують це становлення.

Психолого-акмеологічні дослідження проголошують методологічний принцип, що набув свого значного

поширення у професійній педагогіці, згідно з яким необхідно вивчати два рівноцінні об'єкти – людину та діяльність. Іншими словами, не можна вивчати людину у відриві від її діяльності та діяльність без врахування суб'єкта праці. Реалізація даного принципу здійснюється в розкритті змісту найважливішої категорії – «професіоналізм». Тому ізольоване вивчення професіоналізму діяльності або професіоналізму особистості методологічно невірне. Але даний принцип не обмежується питаннями професіоналізму, надто якщо розглядати самовдосконалення як особливу діяльність.

Спрямованість і масштабність прояву «акме» у різних людей істотно відрізняється. Це природно, оскільки люди від народження не однакові за своїми задатками та здібностями, у них різні можливості розвитку, проте серед цієї великої різноманітності можна виділити як мінімум чотири магістральні шляхи розвитку, які відповідають відомому методологічному принципу вивчення людини (Б.Г. Ананьев, В.М. Мясіщев, О.О. Бодальов):

- «пік» у прогресивному розвитку людини як індивіда;
- найвищі досягнення в особистісному розвитку;
- видатні результати в праці (тобто пов'язані з розвитком людини як суб'єкта діяльності);
- досягнення вершин у розвитку людини як індивідуальності [2].

Ефективність саморозвитку як чинника досягнення «акме» і самореалізації, зумовлена формуванням і розвитком такої особистісної якості, яка в той самий час є інтегральним показником саморозвитку, як її акмеологічна культура. Високий рівень акмеологічної культури дозволяє людині осмислювати процес саморозвитку як життєву цінність, створювати умови для самовдосконалення і самореалізації в ході життєдіяльності, пізнавати, актуалізувати, творчо

проявляти свою індивідуальність. Так, група дослідників (В.Г. Зазикін, В.М. Дьячков, О.О. Міроєдов) на чолі з А.О. Деркачем продемонстрували, що професіоналізм має системну організацію. Вони в особливу категорію виділяють поняття психолого-акмеологічної моделі особистісно-професійного розвитку, яка має дві підструктури:

1) «розвиток професіоналізму особистості», куди входять засвоєння нових технологій та алгоритмів вирішення професійних завдань (аналізу, прогнозу та прийняття управлінських рішень), вдосконалення стилю керівництва, формування акмеологічних інваріантів професіоналізму, розвиток деяких особистісно-ділових якостей (ініціативності, відповідальності, організованості), розкриття потенціалу особистості, зміна системи мотивів і цінностей;

2) «розвиток професіоналізму діяльності», в яку включено підвищення професійної компетентності (розширення системи професійних знань, підвищення диференційно – авто- та соціально-психологічної компетентності), вдосконалення системи професійних умінь (освоєння нових технічних засобів діяльності, нових видів діловодства, комп'ютерних та інформаційних технологій, розвиток комунікативних умінь) [3].

У психолого-акмеологічних дослідженнях професіоналізму завжди підкреслювалась важлива роль таких особистісно-професійних властивостей, як професійна компетентність і компетенція. Отож, робиться переважна орієнтація на розвиток загальних і особливих інваріантів властивостей професіоналізму, що дозволяє вважати, що існують тісніші зв'язки між професійно-кваліфікаційним (компетентність) і професійно-посадовим (компетенція) розвитком, які у багатьох випадках зумовлюють взаємоперехід від другого поняття до першого. По суті

компетентність є центральною ланкою, головною складовою частиною професіоналізму, адже без високого рівня компетентності неможливо стати професіоналом. В акмеології професійна компетентність позиціонується як складна особистісно-професійна властивість суб'єкта діяльності, що не зводиться до професійної ерудиції або кваліфікації, а виявляється в сфері визнаного й авторитетного професійного відання. Поняття «відання» близьке за змістом до поняття компетенція, як сфера прикладання загальної системи відповідних професійних знань, умінь, професійного статусу, сфері їх виявлення [4]. Іншими словами, сутністю компетенції є загальновизнана сфера професійної діяльності, що має певні межі, на відміну від розвитку компетентності, що повинна бути спрямована на досягнення вищих стандартів, а не тільки суспільно-прийнятого рівня компетентності, а отже, мати прогресивний характер.

Особлива характеристика розробки проблеми професіоналізму на нинішньому етапі в тому, що об'єктами дослідження все частіше стають суб'єкти, які виконують складні багатофункціональні види професійної діяльності. Це державні службовці, суб'єкти управління, суб'єкти соціальної сфери послуг та ін. [7]. Виконувані ними складні види професійної діяльності характеризуються наявністю різних рівноцінних за своїм змістом напрямків або функцій, значимість яких може динамічно змінюватися в залежності від професійних ситуацій.

У нашому дослідженні ми опираємося на модель професіональних якостей, яка була виділена на основі аналізу професійних моделей компетенцій і апробована в роботах В.Н.Софьїної [1]. Дана модель підходить всім спеціальностям і використовується у різних організаціях, на

її основі була виділена структура професійної компетентності, яка містить такі компетенції:

- відповідальність;
- орієнтація на результат;
- орієнтація на якість;
- гнучкість поведінки, адаптивність;
- готовність до змін;
- сумлінність, старанність;
- міжособистісне спілкування;
- лояльність, толерантність;
- володіння інформаційними технологіями;
- саморозвиток, постійне навчання;
- аналітичні здібності;
- ефективні усні комунікації;
- ефективні письмові комунікації;
- системний підхід до вирішення професійних

проблем [7].

Іноді в системі професійно-важливих якостей виділяють спеціальну групу так званих особистісно-ділових або особистісно-професійних якостей. До них відносять, головним чином: організованість, відповідальність, дисциплінованість, ініціативність, уважність. Цілеспрямоване формування професіоналізму, майстерності та компетентності є віддзеркаленням вирішення одного із завдань психолого-акмеологічної теорії і практики – «перешкоджати випадковому, стихійному «використанню» людиною своїх психічних ресурсів, відкрити шлях і мотивацію повноцінної самореалізації» [6, с. 44].

Розкриття потенціалу особистості, творча самореалізація в професійній діяльності є важливою умовою зростання її професіоналізму. Наголошуємо, що креативність особистості обов'язково реалізується в професійній діяльності, творчому пошуку нових,

ефективніших способів вирішення професійних завдань, нетривіальних висновків. Методів розвитку креативності особистості існує немало: одні з них пов'язані з підвищенням культури рефлексії, другі – із стимулюванням особливого психічного стану творчої активності – натхнення, треті – із застосуванням методів активізації пошуку ідей, четверті – з розвитком здібностей, п'яті – з пошуком внутрішніх спонукальних причин активізації творчої активності. Важливо відзначити, що всі вони сприяють творчій самореалізації і зростанню професіоналізму особистості та можуть без обмеження застосовуватися на практиці.

Професіоналізм діяльності треба розглядати як якісну характеристику суб'єкта праці, яка виявляється в наступних властивостях:

- високому рівні професіональної компетентності та професіональної кваліфікації;
- різноманітності ефективних професійних навичок і вмій, у тому числі заснованих на творчих рішеннях, притаманних професіональній компетентності;
- досконалому володінні сучасними алгоритмами та способами вирішення різноманітних професійних завдань, відповідних компетенцій;
- високою стабільною результативністю діяльності;
- стійкою тенденцією підвищення результативності.

Науковцями відзначені властивості, що підлягають подальшому розвитку:

- високому рівні розвитку професійно важливих та особистісно-ділових якостей, притаманних професіональній компетентності;
- високому рівні розвитку акмеологічних інваріантів (незмінних характеристик) професіоналізму;
- креативності особистості та її діяльності;

- високому усвідомленому рівні професійних і особистісних домагань;

- характеристиках мотиваційної сфери та ціннісних орієнтацій, спрямованих на прогресивний особистісний і професійний розвиток;

- високому рівні нормативності регуляції діяльності та відносин.

Перелічені властивості підлягають подальшому розвитку в тих, хто спрямований на досягнення вершини професіоналізму [5].

Отже, професіоналізм в акмеологічному розумінні – це не тільки розвиток професіоналізму «вглиб» (підвищення рівня спеціальної компетентності, спеціальних навичок і вмій, розвитку найважливіших особистісно-професійних якостей, креативності та ін.), але й розширення простору професіоналізму, яке пов'язане із засвоєнням нових компетенцій і їхнім вдосконаленням та припускає їхнє інтегрування в єдину систему полікомпетентності – важливої складової частини професіоналізму. Таке розширення простору схоже на акмеологічний феномен розвитку суб'єктності, тобто розширенням суб'єктного простору.

Психолого-акмеологічний підхід щодо професійної зрілості наголошує на пріоритеті прогресивного саморозвитку, самоорганізації та відповідно професійного самовдосконалення. Застосування цього підходу полягає в наступному:

- *створення особистісно-гармонійного професійного іміджу та «Я-концепції»*, тобто активізація професійно-особистісних якостей, які сприяють самоствердженню, відокремлення власних поведінкових моделей, ціннісних установок, адекватне виділення себе із соціального й професійного середовища, оволодіння системою засобів,

методів, механізмів саморегуляції, що сприятимуть самовдосконаленню та самореалізації себе як особистості;

- *організація особливого акмеологічного середовища*, у якому розвиток професіоналізму є цінністю, традицією, вимогою, реальністю та ідеалом. Для такого середовища характерним є міжособистісне співробітництво, під час якого відтворюються сутнісні сили особистості як суб'єкта професійної діяльності;

- *утвердження акмеологічної позиції фахівця*, тобто орієнтація на досягнення високих результатів у власній професійній діяльності за умови дотримання морально-правових норм поведінки й духовно-моральних цінностей;

- *розвиток інноваційного творчого потенціалу* під час праці, так і в позапрофесійний час. Інноваційність як потужний професійний потенціал особистості полягає в готовності започаткувати нові технології та підходи до вирішення професійних завдань, створювати авторські розробки, узагальнювати та розповсюджувати передовий досвід;

- *самоосвітня діяльність фахівця* як важливий показник якості освіти, готовності до самонавчання та самооцінки, важливий критерій життєтворчості;

- *створення плану самовдосконалення фахівця*: вивчення передового досвіду колег, підвищення власної кваліфікації, можливість стажування;

- *самореалізація творчого потенціалу фахівця*, яка відображає шанс в повній мірі презентувати свої можливості та застосовувати їх у процесі продуктивної діяльності;

- *поповнення професійного арсеналу інтерактивними формами та методами професійної діяльності*;

- *залучення фахівця до науково-дослідної діяльності*, результати якої відбиваються в таких формах, як-от: науковий звіт (доповідь, виступ на семінарі чи конференції)

з проблеми дослідження; введення в практику дидактичних матеріалів; апробація новаторських ідей; створення авторської методики, технологій та опис прийомів використаних форм і методів роботи; впровадження власного досвіду в професійну діяльність інших колег;

- *розвиток корпоративної культури*, тобто участь у колективних та групових формах роботи для плідної співпраці;

- *створення плану самовиховання* – вироблення індивідуально-творчого стилю роботи;

- *розробка власної самопрезентації чи професійного портфоліо* – колекція власної бази кращих знахідок, засобів чи продуктивних технологій, що відображають зусилля, успіх і досягнення фахівця;

- *підвищення загальноосвітнього й культурного рівнів*: відвідування кінотеатрів, театрів, музеїв, виставок, читання літератури, преси; знайомство й спілкування з цікавими людьми, творчими особистостями, колегами-одномумцями; наявність хобі тощо [8].

Психолого-акмеологічний підхід є базисним узагальнюючим поняттям, що акумулює сукупність принципів, методів, прийомів, засобів організації й побудови теоретичної та практичної діяльності, орієнтованих на прогноз якісного результату в підготовці фахівця, високий рівень продуктивності й професійної зрілості. Основною сутнісною характеристикою психолого-акмеологічного підходу є прагнення до відновлення цілісності суб'єкта, який проходить ступінь зрілості, коли його індивідуальні, особистісні й суб'єктно-діяльнісні характеристики вивчаються в усіх взаємозв'язках для того, щоб сприяти досягненню вищих професійних рівнів (В. Вакуленко).

Можна зазначити, що психолого-акмеологічний підхід враховує не тільки прогресивні, потенційні можливості при

визначенні розвитку особистості, але й регресивні варіанти і виявляє (діагностує) наявний стан особистості з метою оптимізації розвитку самою особистістю (чи з допомогою фахової підтримки). Якщо розкривати суть розриву наявного та ідеального розвитку, то з допомогою критеріїв останнього вибудовується схема рівнів і наявний стан розвитку особистості, що дозволяє визначити не тільки те, які етапи, але й те, які рівні вона повинна ще пройти й які засоби здійснення цього руху згідно ієрархіїю.

Висновки. За результатами теоретичного аналізу ми дійшли до таких констатацій. Професійна зрілість характеризується як інтегральне, соціально-психологічне, когнітивне, оціночно-емоційне й поведінкове утворення особистості, що відображає ступінь інтеріоризації нею соціально-моральних цінностей у внутрішньому плані в процесі самостановлення. Динаміка становлення зрілості забезпечується резервами внутрішньої готовності особистості прийняти певні суспільні впливи й самореалізуватися в них з певним ступенем прояву власної зрілості (психічної, емоційної, інтелектуальної, соціально-рольової). Соціально-психологічна сутність зрілості в професійній діяльності полягає в ступені розвитку соціоцентричності, інтернальності, автономності, активності й відповідальності в діяльності, адекватної «Я-концепції» особистості. Метою становлення професійної зрілості є набуття особистого досвіду в професійній діяльності, формування інноваційної культури, саморозвиток суб'єктивно-особистісних, раціональних і емоційних відносин у соціумі й діяльності. Професійна зрілість майбутніх фахівців є результат практичної реалізації цілей навчання, виховання й само актуалізації на основі компетентнісного, акмеологічного, аксіологічного й особистісного орієнтованого підходів.

Список використаних джерел

1. Баласанян А.С. Анализ развития профессиональной компетентности руководителей и специалистов с использованием информационных технологий / А.С. Баласанян, В.Н. Софьина [и др.] // Вестник Костромского государственного университета имени Н.А. Некрасова: Серия психологические науки : Акмеология образования, 2009– 2010. – Т. 15. – С. 10-13.
2. Бодалев А.А. Акмеология как учебная и научная дисциплина / А.А. Бодалев. – М. : РАУ, 1993. – С. 34-36.
3. Деркач А.А. Акмеология: учеб. пособие / А.А. Деркач, В.Г. Зазыкин – СПб. : Питер, 2003. – С. 38-39.
4. Зазыкин В.Г. Психологическая компетентность руководителя / В.Г. Зазыкин, А.С. Карпенко. — М. : ИПК госслужбы, 2008 – 375 с.
5. Кузьмина Н.В. Акмеологическая концепция развития профессиональной компетентности в вузе / Н.В. Кузьмина, В.Н. Софьина. – СПб. : Издательство НУ «Центрстратегических исследований», 2012. – 200 с.
6. Михайлов Г. С. Акмеолого-методологические принципы исследования творчества // Практическая психология и психоанализ. – М., 1997. – № 1. – С. 38-50.
7. Непрерывное профессиональное образование специалистов социальной сферы: учебник [Толстов С.Н., Карасева Т.В., Тутельян В.А. и др.]; Акмеологический ун-т, ФГБОУ ВПО "Шуйский гос. пед. ун-т". – Шуя : Изд-во ШГПУ, 2012. – 149 с.
8. Овчарук О. Компетентності як ключ до оновлення змісту освіти // Стратегія реформування освіти в Україні: Рекомендації з освітньої політики / О. Овчарук. – К. : «К.І.С.», 2003. – С. 13-42.

Психологія саморозвитку особистості: збірник наукових праць. Чернівці – Київ, 2016.

САМОВИХОВАННЯ І САМОРОЗВИТОК МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ З ВИЩОЮ ОСВІТОЮ

Першопричиною негараздів у суспільстві є втрата або відсутність морально-духовних і культурних цінностей, першопричиною негараздів у житті людини є невміння або небажання розвиватися. Багаторічний досвід роботи із школярами та студентами підтверджує думку багатьох психологів та педагогів про те, що більшість молодих людей сьогодні не усвідомлює себе як різнобічно розвинутої особистості, майже не володіє знаннями про себе – про свою соціальну спрямованість, професійну придатність тощо.

Тому перспективи майбутнього соціально-економічного розвитку України багато в чому залежать від професійно побудованої технології ведення навчально-виховного процесу, спроектованих педагогічних впливів викладачів вузу, стимулювання саморозвитку студентів. Отже, головною метою діяльності вищих навчальних закладів повинна бути підготовка особистості на засадах особистісно-орієнтованого навчання і виховання, де основною цінністю постає сама особа.

Вивченням досліджуваної проблеми займалися Б. Ананьєв, Г. Балл, Е. Зеєр, Л. Мітіна, М. Пряжников, Н. Чепелєва, Т. Яценко, Г. Абрамова, І. Вачков, М. Обозов та ін.

Професійна діяльність є найважливішою сферою самореалізації людини. Задоволеність працею є головним показником соціальної адаптації, успішності та

продуктивності життя, особливо для молодого фахівця. Трансформації сучасного суспільства вимагають від нього пластичності, мобільності, неординарності у вирішенні професійних проблем, здатності швидко оволодівати новими технологіями, спорідненими спеціальностями, орієнтуватись на заснування власної справи, максимально повно розкривати свій професійно-особистісний потенціал, щоб бути конкурентоспроможним, продуктивним, впевненим у собі.

Саморозвиток спрямований на зміну самої людини. Це внутрішня духовно-практична діяльність суб'єкта, в результаті якої змінюється її внутрішній світ. Йдеться про становлення особистості як цілісної системи, яке можливе лише в єдності всіх її складових на певному етапі розвитку. Воно передбачає розвинену самосвідомість в єдності самопізнання, самооцінки, самоконтролю, саморегуляції, самоефективності та самовдосконалення. Велику роль у саморозвитку відіграє система освіти. Освіта об'єктивно має в собі потенціали активізації особистісного зростання учнів. Вона є цілеспрямованою системою забезпечення саморозвитку учасників педагогічного процесу. Для реалізації поставлених цілей освітньої системи ВНЗ необхідно вдосконалювати систему навчання в плані як розроблення ефективних методів передачі знань, так і їх саморозвитку. А це передбачає створення педагогічних умов, необхідних і для засвоєння навчального матеріалу, і для самоосвіти студентів. Самоосвіта є невід'ємною частиною систематичного навчання у ВНЗ, сприяючи поглибленню, розширенню і кращому засвоєнню знань.

Тому обов'язково потрібно згадати про психолого-педагогічний супровід, як інноваційний процес в освіті. Кожен з існуючих сьогодні підходів до розуміння сутності та змісту психологічного супроводу акцентує увагу на окремих його

аспектах. Узагальнюючи їх, відзначаємо, по-перше, що психологічний супровід є системою (або комплексом) заходів (або дій) професійного психолога, що спрямована на створення умов для успішного навчання, діяльності та розвитку особистості на різних етапах онтогенезу [3; 4; 6]; по-друге, результатом психологічного супроводу є повноцінна реалізація психологічного потенціалу особистості, формування психологічної компетентності щодо здійснення вибору та подолання труднощів особистого та професійного життя; по-третє, потреба у психологічному супроводі як специфічній технології (або напрямку діяльності практичного психолога) особливо зростає в ті вікові періоди, які пов'язані зі зміною соціальної позиції, перебудовою способу життя і діяльності, самовизначенням, а також у кризові періоди розвитку. В ці періоди технологія психологічного супроводу запускає механізми саморозвитку, активізує власні ресурси людини, розкриває перспективи особистісного зростання.

Питання психолого-педагогічного супроводу студента на шляху його професійного становлення є ключовими в сучасній педагогічній теорії й практиці роботи вищих навчальних закладів. Психолого-педагогічний супровід – це цілісна, системно організована діяльність, у процесі якої створюються соціально-психологічні й педагогічні умови для успішного навчання й розвитку кожного студента в освітньому середовищі вузу.

Завдання психолого-педагогічного супроводу – це, насамперед, актуалізація саморозвитку людини, її прагнення до особистісного й професійного росту [11].

Найефективнішою організаційною моделлю психологічного супроводу є функціонування у ВНЗ психологічної (соціально-психологічної) служби. Результатом її діяльності є підвищення психологічної компетентності науково-педагогічних працівників вишу, що сприяє

переорієнтації навчання з інформаційного на проблемно-діяльнісне, ефективне використання інноваційних технологій навчання. Це забезпечить у майбутньому перехід до технологій особистісно зорієнтованого навчання. Цілісності, системності та впорядкованості набуває в цих умовах робота психолога ВНЗ зі студентами. Одним із ключових її завдань є планування індивідуальної траєкторії розвитку майбутнього професіонала, в разі потреби, корекції і розвитку окремих компонентів особистості або професійно важливих якостей. Забезпечити це можливо за умови реалізації діагностичних, корекційних та розвивальних технологій психологічного супроводу на етапі професійного відбору абітурієнтів, первинної діагностики студентів-першокурсників.

Наступним етапом є психологічна підтримка студента-першокурсника на етапі адаптації до навчання у ВНЗ. На цьому етапі першокурсники пристосовуються до умов і змісту професійно-освітнього процесу, освоюють нову соціальну роль, налагоджують взаємини один з одним і з педагогами. Провідна діяльність – учбово-пізнавальна. Психологічний супровід полягає в наданні першокурсникам допомоги в адаптації до нових умов життєдіяльності. До технологій психологічного супроводу відносяться: діагностика готовності до учбово-професійної діяльності, мотивів навчання, ціннісних орієнтацій, соціально-психологічних установок; допомога в розвитку навчальних умінь і регуляції своєї життєдіяльності; консультування першокурсників, що розчарувалися у виборі професії; корекція професійного самовизначення при компромісному виборі професії. Психологічними критеріями успішного проходження цього етапу є адаптація до учбово-пізнавального середовища, особистісне самовизначення й вироблення нового стилю життєдіяльності. Найефективнішою технікою, на наше переконання, є адаптаційно-мотиваційний тренінг. Він не лише дозволяє встановити дружні та ділові

стосунки між однокурсниками та куратором академічної групи, але й формує навчально-пізнавальну мотивацію студентів.

На етапі інтенсифікації (другий, третій курси) відбувається розвиток загальних і спеціальних здібностей студентів, інтелекту, емоційно-вольової регуляції, відповідальності за своє становлення, самостійності. Провідна діяльність – науково-пізнавальна. Психолого-педагогічний супровід зводиться до діагностики особистісного й інтелектуального розвитку, наданню допомоги, підтримки у вирішенні проблем взаємин з однолітками й педагогами, а також сексуальних відносин. До технологій супроводу відносяться розвивальна діагностика, психологічне консультування, корекція особистісного й інтелектуального профілів. Психологічними критеріями продуктивності цього етапу є інтенсивний особистісний та інтелектуальний розвиток, соціальна ідентичність, самоосвіта, оптимістична життєва позиція.

Тому радикальні зміни, що відбуваються в сучасному суспільстві, його високий динамізм розвитку припускають зростання ролі особистісної організації професіонала, його активності, індивідуального бачення, здатності самостійно добувати інформацію, аналізувати і синтезувати її, приймати творчі рішення в різних професійних ситуаціях.

Зрозуміло, що в людині дуже багато запрограмоване мудрою природою. Тому важливо знати, зрозуміти задатки, нахили, здібності кожної особистості, щоб допомогти її самовизначенню, самореалізації. Хибна думка про можливості людини спричиняє труднощі, страждання, непорозуміння. Кожен знає, якщо людина звикла до думки про власну незвичайну роль в майбутньому, їй не завжди просто адаптуватися до ролі, виконувати яку вона повинна насправді.

Але людина здатна впливати на свої психічні особливості, вона компенсує свої недоліки, коригує їх дію в потрібному напрямку, пристосовує природні нахили до соціальних норм поведінки. Відносна свобода, незалежність людини від природи, здатність до саморегуляції якраз і є однією із найважливіших характеристик людської особистості.

Виходячи із розуміння суперечностей як рушійної сили розвитку, саморозвиток особистості визначається як процес подолання нею суперечностей, як проектування власної особистості у відповідності зі своїми потребами та вимогами суспільства. Подолання суперечностей, які знаходяться в тісному взаємозв'язку, постійно розв'язуються, відтворюються і переходять на новий рівень, відбуваються у таких системах:

- система «світ-особистість»;
- система «внутрішнє Я»;
- система «особистість-особистість».

До того ж необхідно врахувати, що особистість, яка формується, живе у постійно мінливому світі. Тому її розвиток є результатом складного переплетення траєкторій індивідуального психічного розвитку, суспільної діяльності, соціально-історичних особливостей часу і умов, за яких здійснюється життєвий та професійний шлях людини [2, с.47–48].

Але цілком зрозуміло, що значна частина майбутніх фахівців з вищою освітою, а часом навіть тих, хто давно її отримав, перебуває в стані недовершеного розвитку, не маючи необхідності, здатності або бажання рухатися уперед до найвищих рівнів самовдосконалення. Такий рух є динамікою розвитку особистості у всіх її аспектах, які в психології часто формулюються як інтелектуально-емоційно-вольовий комплекс. Процес самоформування

індивіда можливий за умови самоусвідомлення себе як особистості. Саморозвиток, самовиховання, самореалізація, як усвідомлені процеси, можливі тільки за тієї умови, коли людина має відповідні знання про себе й уміння, навички саморегулювання, самоаналізу. Особистості, яка здатна сама себе формувати, легше долати труднощі як соціального, так й особистісного характеру. Якщо б цій проблемі приділялася належна увага, нам би не доводилося говорити про згубний вплив на молодь кризових умов, оскільки кожна особистість уміла би успішно з них виходити, а більшості існуючих на сьогодні проблем і не виникало би. Загальною метою людства стала б вища моральна досконалість. Самопізнання, самоставлення, саморегуляція – головні компоненти самоформуючого процесу. Самовиховання, самовдосконалення – процес і результат, основна рушійна сила, що рухає людину до вершин досконалості, забезпечує прогрес у формуванні особистості [4, с.56].

Актуальність теми зумовлена, з одного боку, нагальною потребою суспільства у гармонійно, всебічно розвинутих особистостях, професійно підготовлених фахівцях з дійсно вищою освітою, яка передбачає оволодіння ними інструментарієм, технологіями, а головне, мотивацією до самоформування і самовдосконалення протягом усього життя. З іншого боку, у природі людини закладено величезний потенціал, прагнення самовиховання і саморозвитку, які тимчасово з певних причин є прихованими часто від неї самої, і які потрібно знайти, пробудити, розкрити, оскільки тільки успішно саморозвиваючись і самореалізуючись, людина здатна отримувати справжню радість від життя, відчувати його сенс і бути щасливою.

Але жодна найдосконаліша система впливів не досягне поставленої мети, якщо не знайде у самої

особистості підтримки, перетворюючись із зовнішніх умов у внутрішні фактори її саморозвитку.

Отже, саморозвиток грає головну роль в становленні майбутнього професіонала. Нині розробляються шляхи до виявлення суті саморозвитку, визначаються засоби підвищення ефективності особистісно-професійного саморозвитку учнів (І.Г. Григор'єва, І.Г. Єгорова, Л.Н. Куликова, Г.В. Морозова, С.Д. Поляков, А. І. Різник). Проте, незважаючи на велику кількість наукових робіт, присвячених цій темі, залишається маловивченим наступний аспект: забезпечення процесу саморозвитку студентів в сучасній системі професійного утворення психолого-педагогічного профілю [2, 46].

Тому у разі модернізації вищої освіти особливу значимість отримує проблема професійної підготовки фахівців, конкурентоспроможних ринку праці, компетентних, які вільно володіють своєю професією. Важливим чинником для цих вимог виступає націленість майбутнього фахівця на професійний саморозвиток. Для студента важливе усвідомлення, що стати успішною людиною за умов ринку зможе той, хто має хорошу професійну підготовку, володіє навичками саморозвитку як особистісного, і професійного; навичками самостійної праці та спілкування, може адаптуватися до нових умов праці, бути мобільним фахівцем.

Необхідною умовою реалізації таких нових форм праці є наявність у випускника ВНЗ цілісної позитивної «Я»-концепції. Особливу увагу психологи звертають на набуття фахівцем сенсу діяльності (власну легітимацію). Це вузловий момент для самореалізації у будь-якій діяльності. Переживання особистісного смислу «Я» як суб'єкта діяльності є функцією розвитку позитивного самоствавлення особистості. Особливо актуальним цей розвиток є для

студентства. За дослідженнями фахівців, саме в молодості відбувається трансформація об'єктного самоставлення у суб'єктне самоставлення. Особистість починає ставитись до себе як до рівноправного партнера в діяльності та спілкуванні. Самоставлення виступає новою детермінантою саморозвитку особистості. Однак соціальна ситуація розвитку студента провокує його на формування об'єктного ставлення до себе, маніпулятивних форм поведінки, інколи на сприйняття себе як «жертви». Тому, якісна підготовка сучасного конкурентноспроможного фахівця вимагає формування у нього позитивного суб'єктного самоставлення при відповідному психолого-педагогічному забезпеченні цього процесу в умовах навчання.

Дослідники проблеми професіогенезу у студентському віці переконані, що показником особистісного рівня готовності студентів до фахової діяльності є їхня рефлексія власної підготовленості, яка відбувається у процесі професійного та особистісного саморозвитку [7]. Результатом цієї рефлексії для студентів, на думку Н. Михальчук та Н. Хупавцевої, має бути формування у них певного індивідуального досвіду. Дослідники, наприклад, інтерпретують особистісний досвід психолога згідно з ідеєю К. Роджерса про «досвід учіння людини бути вільною», а саме: досвід постання самостійнішою, невимушенішою, впевненішою у собі. Це досвід бути собою, людина усвідомлює, що дедалі більше стає архітектором самої себе, стає вільнішою у прийнятті рішень і здійсненні вибору. Відчуває себе здатною через прийняття власної індивідуальності, прийняття себе такою, якою вона є, більшою мірою реалізувати власну унікальність, свій потенціал» [9, с. 57–63].

Водночас саме на студентські роки припадає проживання однієї з нормативних криз ідентичності, яка, за

Е. Еріксоном, супроводжується конфліктом «чуття інтимності-ізолюваність» (Е. Еріксон, за У. Крейн [5, с. 75–76]). В особистості формується константне ядро Я-концепції, яке містить відкритість для досвіду, раціональність, персональну відповідальність, чуття власної гідності [5, с. 95]. На думку Б. Лівехуд (за О. Хухлаєвою саме у 20–40 років людина отримує доступ до власних духовних сил, які зумовлюють її здатність саморозвиватися. Своєю чергою здатність до саморозвитку стає головним чинником формування духовно-морального типу життєвої спрямованості особистості, що свідчить про гармонійність та зрілість особистості [5, с. 81–85].

Отож, зміни Я-концепції, які відбуваються у студентському віці, зумовлюють особливості становлення особистості майбутнього фахівця, а також ефективності його подальшої професійної діяльності. Водночас неозначеними є чинники, які характеризують позитивну самозміну. На наш погляд, фактором конструктивного особистісного саморозвитку студентів є їхня психологічна ресурсність.

Професійний вибір, зроблений студентом при вступі на той або інший факультет, з одного боку, вказує на спрямованість його інтересів і намірів адаптації в одну з громадських структур, а з іншої – на той образ діяльності, спілкування, поведінки, з якою він себе ідентифікує.

Вибір професії і можливості майбутнього просування в ній, а тому і якісна підготовка в процесі професійної освіти, є в період юності центральними проблемами. Для студентів це особливо значимо, оскільки, за рідкісними виключеннями, психофізичні і соціальні, а часто й матеріальні труднощі виступають перешкодами в придбанні другої, третьої і інших професій. Оскільки робота – невід’ємна частина ідентичності, вона стає визначальною і

для формування цінностей, для вироблення життєвого стилю, для саморозвитку в цілому.

Зараз у багатьох ВНЗ країни використовується адаптивна система навчання, в умовах якої розвиток здатності до саморозвитку здійснюється за рахунок активної самостійної керованої роботи тих, що навчаються, організацію діалогу між суб'єктами освітнього процесу, створення ситуації вільного вибору, поєднання різних методів навчання з поступовим наростанням проблемно-пошукових елементів в навчанні.

З-поміж методів навчання, які створюють необхідні соціально-психологічні умови для професійного становлення особистості майбутнього фахівця, велике значення мають інтерактивні методи навчання. Вони ставлять студента в ситуацію реальних дій, змушують мислити предметно, досягати відчутного результату. Під час використання інтерактивних методів на інтелектуальну активність впливає дух змагання, протистояння, який має місце в ситуаціях, коли студенти колективно шукають істину. Всі інтерактивні методи (метод дискусії, метод “мозкового штурму”, метод “круглого столу”, метод ділової гри, тренінгу тощо) – це створення ситуації спільної творчої діяльності викладача і студентів, в якій, з-поміж усього іншого, відбувається процес взаємодії особистостей [2]. У ході викладання дисциплін професійного і практичного спрямування нам видається доцільним і можливим використання саме цієї групи методів навчання, що й забезпечуватиме психологічний супровід професійного розвитку фахівця.

На стимулювання дослідницької діяльності студентів розраховано проблемне навчання, яке реалізується за допомогою створення проблемних ситуацій, які залучають особу до активного розумового процесу з подальшим рішенням цих ситуацій. Розвиток мислення студентів в

процесі психолого-педагогічної підготовки сприяє не лише «інтелектуальному забезпеченню саморозвитку», але й особистісному розвитку, а так само сприяє формуванню здібностей самостійно орієнтуватися в теоретичних і практичних знаннях. Таким чином, інтелектуальні уміння перетворюються на надійний інструмент власної розумової діяльності, що направляє особу на саморозвиток [6].

Отже, саморозвиток особистості відбувається невідривно і взаємопов'язано із процесом навчання. Велику роль у цьому процесі відіграє самостійна робота, значення якої поки недостатньо усвідомлено студентами і слабо організовано викладачами. Самостійна робота, що тісно пов'язана з аудиторною роботою, у той же час є найважливішою і, головне, дієвим джерелом розвитку й саморозвитку особистості студента. Вона відкриває великі можливості для вдосконалення процесу навчання з погляду сучасних вимог, що висуваються до системи освіти. Для підвищення її ефективності потрібний теоретико-методологічний аналіз форм і методів організації її проведення та забезпечення викладачів і студентів дидактико-методичними матеріалами.

Однак треба пам'ятати, що особистісне знання неможливо передати від однієї людини іншій, його можна тільки «виробити», взяти з власного досвіду. Не може бути й еталона особистісного знання. Тому викладачі повинні будувати роботу зі студентами так, щоб викликати в них інтерес, бажання, прагнення до самопізнання та саморегуляції, тобто актуалізувати й активізувати їхню потребу в саморозвитку, а самого студента сприймати як суб'єкта особистісного та професійного саморозвитку.

Слід також відзначити, що психолого-педагогічний супровід професійно-особистісного становлення й розвитку фахівця-професіонала – це своєчасна вказівка можливих

професійних перспектив, а при необхідності – психологічна й педагогічна допомога та підтримка у виборі шляхів професійного й особистісного розвитку, яка може реалізовуватися як засобами психологічної служби, так і шляхом конструювання змісту навчальних дисциплін та використання сучасних методів навчання.

Список використаних джерел

1. Асмолов А.Г. Личность как предмет психологического исследования / А.Г. Асмолов. – М.: Изд-во МГУ, 1984. –104 с.
2. Балл Г.О. Гуманізація загальної та професійної освіти і суспільна активність і психолого-педагогічні орієнтири / Г.О.Балл // Неперервна професійна освіта: Проблеми, пошуки, перспективи / За ред. І.А. Зазюна – К.: Віпол, 2000 – С. 134–137.
3. Бондарь Н.Е. Представления студентов о психологической зрелости / Н.Е. Бондарь // Вісник Харківського університету. – №599. – Харків, 2003. – С. 37– 40.
4. Зеер Э.Ф. Психология профессий / Э.Ф. Зеер. – М.: Академичекий проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2003. – 336 с.
5. Коломийський Н.Л. Методологічні та методичні особливості викладання психології у технічному університеті / Н.Л. Коломийський // Вісник НТУУ "КПІ": Філософія. Психологія. Педагогіка. – 2001. – №3. – С. 97.
6. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Г.С. Костюк. – Л.: Рад. пік., 1989. – 608 с.

7. Нікітіна І.В. Психологічні особливості виховання студента у суб'єктному вимірі розвитку його особистості / І.В. Нікітіна // Психологія. Збірник наукових праць. – К.: НПУ, 2003. – № 19. – С. 244–250.
8. Основи загальної психології / За ред. Академіка АПН України, проф. С.Д. Максименка. – К.: НПЦ Перспектива, 1998. – 256 с.
9. Пантелеєв С.Р. Самоотношение как эмоционально-оценочная система / С.Р. Пантелеєв. – М.: Изд-во МГУ, 1991. – 108 с.
10. Прокоф'єва О.О. Проблема готовності до особистісного росту і реалізації потреби в саморозвитку у студентів психологічних спеціальностей / О.О. Прокоф'єва // Студентський меридіан. – Випуск 4. – Ч.2. – Мелітополь, 2006. – С.109–112.
11. Слюсарев Ю.В. Психологическое сопровождение как фактор активизации саморазвития личности: Автореф. дис. канд. психол. наук / Ю.В. Слюсарев. СПб. – 1992. – 16 с.

Психологія саморозвитку особистості: збірник наукових праць. Чернівці – Київ, 2016.

ПРОФЕСІЙНА СВІДОМІСТЬ ОСОБИСТОСТІ МАЙБУТНЬОГО ПСИХОЛОГА ЯК ЗДАТНІСТЬ ДО ЙОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ ЯК ФАХІВЦЯ

Сучасна система вищої освіти орієнтована на актуальні проблеми професійної підготовки, яка передбачає, в першу чергу, формування в особистості усвідомленого ставлення до виконання професійних завдань.

Актуальність проблеми полягає в тому, що у психологічній галузі ця проблема набуває ще більшого значення, адже психолог – фахівець, який створює умови для подолання психологічних проблем і забезпечує психічне благополуччя людини. Навчаючи людей самостійно вирішувати свої проблеми, психолог підіймає тим самим суспільну свідомість на новий рівень; він використовує свої професійні та особистісні можливості, щоб впливати на зростання самосвідомості конкретної особистості. Виконати цю місію може тільки особистісно зріла людина, внутрішньо і професійно підготовлена до вирішення завдань, які стоять перед нею.

На етапі навчання у вищому навчальному закладі провідною діяльністю студентів є навчальна діяльність, слід зазначити, що саме на її основі, з її розвитком, з'являється та починає функціонувати інша діяльність – професійна.

Вивчення професійної діяльності людини, перш за все, сприяє розширенню знань про закономірності, механізми та

основні умови розвитку її свідомості, тому що, як зазначають багато авторів, розвиток особистості здійснюється, в першу чергу через засвоєння конкретно-предметних діяльностей та відповідних їм форм свідомості [11].

Оскільки свідомість не тільки проявляється, але й формується в діяльності є безперечним той факт, що професійне навчання, а в подальшому і професійна діяльність впливають на формування індивідуальної свідомості [5]. Так, згідно думки С.Л. Рубінштейна, вищі психічні функції людини спеціалізуються залежно від різних умов, в яких відбувається мислинневий процес [13].

Свідомість будь-якої людини є унікальною, неповторною. Свідомість представників різних професійних груп також має свої неповторні особливості. Провідною характеристикою професійної психологічної свідомості є спрямованість, орієнтація особистості, яку можна представити у вигляді блоку цілей та її критеріїв. Серед критеріїв виділяються усвідомлення цінностей та відношення до них, дії щодо вибору цінностей, їх реалізація як особистих цілей діяльності [17].

У науковій літературі свідомість розглядається як буденна й професійна. Слід зазначити, що теоретичною передумовою порівняльного аналізу цих рівнів свідомості повинна бути якісна певність і рівноправна цілісність, хоча їм притаманна різна орієнтованість. Так реалії, які стоять за поняттями «буденна свідомість» і «професійна свідомість», не існують одна без одної, а їх протиставлення є коректним лише у гносеологічному аспекті дослідження. При конкретно-науковому аналізі взаємодії людини зі світом професійна і буденна свідомість повинні розглядатися як дві половинки єдиного цілого [15]. Суто психологічною стороною проблеми є пошук певних психологічних структур

та процесів, що визначають феноменологію професійної свідомості в діяльності конкретної людини. Велике теоретичне та практичне значення для вивчення цієї проблеми мають роботи К.С. Абульханової-Славської, Е.Ф. Зеєра, Є.А. Клімова, С.Д. Максименка, А.К. Маркової, Н.М. Пов'якель, Л.І. Уманець, Н.В. Чепелевої, Ю.М. Швалба та інших.

У більшості досліджень так чи інакше підкреслюється важливість, у діяльності практичного психолога, рівня особистісного розвитку, самоактуалізації його особистості. Висвітлюються різноманітні шляхи активізації цього процесу: формування особистісної позиції у процесі засвоєння знань з психологічних дисциплін (О.Л. Подоланюк, І.А. Слободянюк, О.О. Холодева); самопізнання як елемент освіти майбутніх практичних психологів у ВНЗ (В.О. Михайлова, Т.В. Скрипченко); використання активних методів навчання, вироблення практичних вмінь та навичок, участь у різноманітних тренінгах, розв'язання психологічних ситуацій, робота з інтеракційними методами (В.В. Власенко, С.В. Васьковська, Л.В. Волинська, П.П. Горностай, Т.С. Яценко, В.І. Карікаш, В.М. Федорчук та ін.); усвідомлення студентами змісту особливостей самоактуалізації особистості майбутніх практичних психологів (Ю.Г. Долинська) та ін.

Іншими словами, суто психологічною стороною проблеми є пошук певних психологічних структур та процесів, що визначають феноменологію професійної свідомості в діяльності конкретної людини. Велике теоретичне та практичне значення для вивчення цієї проблеми мають роботи К.С. Абульханової-Славської, Е.Ф. Зеєра, Є.А. Клімова, С.Д. Максименка, А.К. Маркової, Н.М. Пов'якель, Н.В. Чепелевої, Ю.М. Швалба та інших.

На думку багатьох авторів система професійної підготовки майбутніх психологів будується, спираючись на конкретний психологічний концепт чи сукупність таких концептів, які використовують психологічні знання різного рівня узагальнення – від окремих емпіричних фактів і закономірностей до цілісних концепцій. Нині значні зусилля спрямовані на те, щоб охопити найбільш загальну форму досвіду, а саме особистісний досвід і знання. Саме розкриття сутності цих феноменів, розуміння механізмів їх функціонування, а значить і розвитку, є актуальною і безумовно, складною проблемою [2].

Саме тому практичний психолог повинен реалізувати психологічну підготовку відносно себе для того, щоб у подальшому успішно допомагати людям. У цьому контексті викликає інтерес розроблена Н.В. Чепелевою та Л.І. Уманець трирівнева система особистісної підготовки психологів у ВНЗ [19], яка включає в себе наступні складові:

- світоглядну – покликана сформувати професійну свідомість майбутніх спеціалістів;

- професійну – спрямована на оволодіння студентами необхідною системою знань, технологією професійної діяльності майбутнього психолога.

- особистісну – мета якої полягає у формуванні в студентів професійно-значущих якостей та рис, гуманістичної спрямованості, «діалогічності» як центрального компонента, здатності до професійної ідентифікації.

Саме метою світоглядної складової є формування професійної свідомості майбутніх спеціалістів. З питанням наукового рівня свідомості тісно пов'язана проблема розгляду феномену професійної свідомості, яка є

індивідуальним засобом інтеграції та успішної реалізації професійного потенціалу особистості.

Складність дослідження професійної свідомості полягає, на нашу думку, у тому, що майже відсутні роботи, в яких була б представлена її структура. Лише у публікації В.В. Єрмоліна майже сорокарічної давнини була подана така структурна організація, згідно якої професійна свідомість особистості складається з двох взаємопов'язаних структур [3]:

1. внутрішньої, яка включає компоненти професійної раціональності, чутливості й волі;

2. зовнішньої, в якій свідомість розглядається як: а) знання про професію, вимоги до особистості, що працює за обраним фахом; б) оцінювання свого місця й ролі в системі виробничих відносин, оцінювання значущості професії, процесу й результату своєї роботи; в) як результат перетворення самої професійної діяльності в ідеальне явище.

В такому разі опис структури професійної свідомості В.В. Єрмоліна скоріше відображає її особливості або ознаки.

Цей процес буде успішним, коли будуть забезпечені внутрішні умови, які спонукатимуть особистість до необхідності постійного самоаналізу, усвідомлення власних дій та вчинків, самоспостереження, здатності вести безперервний внутрішній діалог тощо. Таке самоспрямування є основою професійного самовизначення, оскільки дає можливість корегувати власні недоліки, розвивати необхідні для професії здібності та якості.

Терміном «професійна свідомість» називають усі прояви свідомості особистості, які пов'язані з професійною діяльністю людини. «Професійна свідомість» визначається за наступними критеріями [6]:

– місце даної професії у професійній структурі суспільства;

– ставлення самої особистості до професії, до колег і до себе як представника професії, усвідомлення значущості професії для суспільства;

– рівень здобутих професійних знань та вмінь, здійснення самоаналізу стосовно перспектив власного професійного зростання;

– сформованість професійних ідеалів, наявність уявлень про еталон професіонала;

– рівень розвитку професійних здібностей та якостей, а також осмислення власних професійно домінуючих якостей;

– професійними досягненнями.

Отже, через рівень сформованості професійної свідомості у студентів стає можливим дослідити ефективність навчання у вищому навчальному закладі. Щодо специфіки професійного рівня свідомості, слід зазначити, що феноменологія теоретичного способу взаємодії суб'єкта зі світом характеризується розгорнутістю в часі, опосередкованістю, реалістичністю й логічністю дій, зумовленістю дії попередньою дією, а також можливістю вербального обґрунтування проміжних етапів прийняття рішення [7].

Якщо взяти до уваги той факт, що професія психолога вимагає розвитку усіх структурних компонентів особистості, то необхідно звернутися саме до внутрішньо структурних складових професійної свідомості. Єдність її структурних компонентів, які охоплюють потребово-мотиваційну, інтелектуальну, духовно-моральну та діяльнісно-практичну сфери особистості психологів, забезпечує новизну мислення та професійної діяльності та сприяє активізації неповторного професійного досвіду кожного з них [1].

Так, потребово-мотиваційна сфера професійної свідомості містить потреби, інтереси, мотиви, цінності та цілі професійної діяльності, сукупність яких утворює професійний потенціал особистості. Глибока внутрішня готовність до професійного розвитку, відкритість до формування структур професійної свідомості визначається рівнем усвідомлення особистістю власних потреб, інтересів та мотивів. Успішний розвиток професійної свідомості особистості відбувається за наявності усвідомленої установки на пізнання своєї потребово-мотиваційної сфери. Тобто цьому процесу активно сприяє рефлексія особистістю, «чого вона бажає», а також «знання власних та об'єктивних можливостей» [1].

В інтелектуальному, або, як його ще визначають, у пізнавально-смісловому аспекті, виокремлюють наступні взаємопов'язані компоненти професійної свідомості. Серед яких – пізнання власної професійної діяльності як об'єкта; пізнання себе як її суб'єкта; усвідомлення значущості професійної діяльності для суспільства; цілепокладання та прогнозування шляхів реалізації цілей, а також оцінка власних можливостей щодо їх досягнення [17].

Необхідно зазначити, що професійна свідомість як цілісна сукупність елементів розвивається за умови того, що вона стає системним новоутворенням особистості психолога, виробляється, привласнюється ним. Розвиток професійної свідомості особистості відбувається завдяки пошуку суб'єктивних смислів у професійній діяльності. Динаміка розвитку професійної свідомості забезпечується суб'єктивними змістовно-якісними характеристиками потенціалу особистості. Узагальнення особистісних смислів в інтегровану систему професійної свідомості дає можливість розробляти концепції, стратегії та моделі професійної діяльності [19].

А це означає, що професійна діяльність базується на професійному та особистісному досвіді і пов'язана із суб'єкт-об'єктними відносинами. Оволодіння професією, крім засвоєння певних когнітивних схем, вмінь, систем предметних значень, спеціальних засобів мислення, передбачає глибокі перетворення смислових структур, у структуру суб'єктивного досвіду, формування характерних для даної професії особливостей образу та картини світу [19].

Ефективність професійної діяльності психолога багато в чому залежить від стійкості до стресу та рівня захищеності особистості від стресових ситуацій, адже професія психолога вимагає високого рівня інтеграції та захисту від фруструючих обставин, за відсутності відповідного рівня яких можуть виникати професійно зумовлені кризові моменти та деформації особистості психолога як фахівця [11]. Уміння розкривати, визначати, критично мислити і в результаті усвідомлювати свої негативні стани залежить від рівня розвитку свідомості, а в даному випадку професійної свідомості.

Отже, професійна свідомість – це багаторівневе та багатокомпонентне утворення, яке містить в собі сформовану професійну картину світу, професійну культуру діяльності, а також мислинневу діяльність у режимі методологічної рефлексії (розуміння) як внутрішній план свідомості і як детерміновану властивостями інтегральної індивідуальності, тобто культуру суб'єктивного мислення.

Діяльність сучасної людини є багатоаспектною та різноманітною. Але життя людини у суспільстві характеризується наявністю «провідної діяльності, яка виконує основну роль у розвитку особистості». Як зазначає А.В. Петровський [12], розвиток особистості та її свідомості відбувається як процес інтеграції в різноманітних соціальних

групах. На кожному віковому етапі індивід включається у нову соціальну групу, яка стає для неї референтною. Спочатку це сім'я, потім – дитячий колектив, потім – шкільний клас, потім – студентська група, і, нарешті, професійне співтовариство. Для кожної такої групи характерною є своя провідна діяльність.

Такі діяльнісно-опосередковані взаємовідносини індивіда з групою впливають на формування його особистості [12]. У зв'язку з чим спостерігається залежність психіки та свідомості, зокрема, не стільки від діяльності взагалі, скільки від провідної діяльності, зокрема. Тим самим неможливо недооцінювати провідну діяльність особистості, розвиток якої зумовлює основні зміни у психічних процесах, що сприяє розвитку основних психологічних новоутворень особистості [10].

Відштовхуючись від вимог до особистості психолога зупинимося на думці про те, що якщо студент, у майбутньому, прагне досягти високого рівня професійного самовизначення, йому необхідно оволодіти наступними особистісними надбаннями: постійний самоаналіз, усвідомлення власних дій та вчинків, критичне ставлення до них, володіння рефлексією, здатність до самоспостереження, уміння вести безперервний внутрішній діалог тощо. Таке спрямування на власну особистість є основою професійного самовизначення, оскільки дає можливість коригувати власні недоліки, розвивати необхідні для професії здібності та якості.

Оволодіння практичною психологією, як зазначає В.Г. Панок, не може бути зведене до засвоєння інформації та вироблення навичок, а має водночас змінювати внутрішні психічні структури суб'єкта навчання [10]. Для цього психологічні знання повинні мати суб'єктивну значущість для того, хто навчається.

Структурно-змістовний аспект, як відомо, містить знання, вміння, навички, професійні позиції, психічні якості. Професійні знання є похідними елементами професійної свідомості особистості та цілісної технології досягнення ними вагомих результатів праці. Наприклад, важливою умовою навчання студентів вищого навчального закладу є отримання знань, розвиток умінь, формування навичок професійної діяльності. Спостерігається закономірний зв'язок між цими явищами та розвитком свідомості.

Нові знання – це у той самий час і нові ситуації, умови, на які перед усім реагує вищий рівень психіки з найбільш рухливими тимчасовими зв'язками, тобто рівень свідомості. Формування професійного знання здійснюється поступово. Нові знання зберігаються у короточасній пам'яті, потім передаються до пам'яті на інтелектуальному рівні, при більшому ж закріпленні – до довготривалої пам'яті перцептивно-стереотипного рівня психіки. Тобто інформація, яка зберігається у трьох різних рівнях пам'яті, відрізняється за ступенем стереотипності: нестереотипна інформація – у оперативній пам'яті, напівстереотипна – у проміжній пам'яті, стереотипна – у довготривалій [18].

Метою професійного становлення особистості та удосконалення за період навчання у вищому навчальному закладі є не лише становлення перцептивно-стереотипного рівня психіки. Наявність нестереотипного рівня психіки, рівня творчої активності теж є важливою [17]. Результатом сформованості саме цього психічного рівня стає уникнення інертності, застою особистості, а взагалі, – успішність становлення професійної свідомості майбутніх психологів. При цьому професійне знання розглядається як загальна складова психологічних структур, яка проявляючись в усіх сферах практичної діяльності людини, детермінує основні психологічні феномени.

Виокремлюючи продуктивно-результативну складову професіонального становлення особистості, слід зазначити, що «сходження» до вершин професіоналізму відображується у об'єктивних результатах професіоналізації – економічному становищі, суспільному статусі, соціальному визнанні [4]. Поряд з цим стає можливим також виокремити набуття особистісних якостей та рис. До них належить, зокрема, особливе самовизначення людини, що формує ступінь зрілості особистості, специфічний тип професіонала: самовизначення у професії, особистісне та життєве самовизначення тощо [8].

Дослідження, проведені Т.В. Кудрявцевим та В.Ю. Шегуровою, засвідчили, що професійне самовизначення – це невід'ємний та істотний компонент професійного становлення особистості в період фахової підготовки [9, С. 53].

На думку В.В. Овсянникової, участь у цій діяльності сприяє розвитку адекватних уявлень про професію. З іншого боку, ця участь сприяє формуванню операційної основи професійного самовизначення, тобто системи професійних знань, умінь, навичок, елементів професійного мислення і пам'яті. Розвиток операційної основи професійного самовизначення разом з мотиваційною зумовлює якісні зміни в структурі самосвідомості особистості [9, с. 54].

Якщо виходити з того, що самосвідомість характеризується тим, що пов'язана з професійною свідомістю, то очевидним є те, що структурна організація останньої, повинна відтворювати у загальному або окремому структурні компоненти свідомості, що визначені в якійсь конкретній теорії, наприклад, у двохкомпонентній теорії свідомості Л.С. Виготського або трьохкомпонентній структурі О.М. Леонтьєва, або чотирьохкомпонентній

структурі В.П. Зінченка, або ж у п'ятикомпонентній – Ф.Ю. Василюка.

Професійна свідомість розглядається у зв'язку з тим, що саме через рівень її сформованості стає можливим передбачити професійне становлення особистості майбутнього фахівця. А це в свою чергу, впливає на більш глобальну проблему – професійне самовизначення.

Професійне самовизначення – це одна з ключових проблем психології професійного становлення особистості, в якій воно розглядається як найбільш значущий компонент професійного розвитку людини та як критерій одного з етапів даного процесу [9, С. 51]. Процес професійного самовизначення полягає у постійному пошуці смислів конкретної професійної діяльності, в усвідомленні себе як суб'єкта цієї діяльності, мотиваційна готовність до якої формується протягом професійного навчання [9, С. 52-53].

Динаміку професійного самовизначення ми інтерпретуємо як сукупність поступових змін у структурних компонентах професійного самовизначення особистості на етапах її фахової підготовки. Дані зміни характеризують професійне самовизначення як динамічний процес, який зумовлюється віковими та індивідуальними особливостями особистості, а також соціальними чинниками її праці.

Професійне самовизначення характеризується усвідомленням себе як професіонала. Передую цьому процесу розвинена професійна свідомість, яка має на меті зміни в особистісних структурах та характеристиках особистості. Саме тому процес розвитку інтегральних, стійких її характеристик, які являють собою певне співвідношення значущих особистісних якостей, суттєвих для успішної професійної діяльності, і є процесом формування професійної свідомості [1].

Професійне становлення проходить у своєму розвитку певні етапи, які співвідносяться з етапами життя та соціалізації особистості: виникнення професійного інтересу, формування професійного наміру, професійне навчання, професійну адаптацію, розвиток професійних та особистісних якостей спеціаліста та реалізацію професійного потенціалу [12].

Одним з найважливіших аспектів професійного розвитку особистості, а також її самореалізації є свідоме планування свого професійного розвитку, кар'єри. На думку багатьох психологів, критеріями хорошого життя є задоволеність життєвою ситуацією (суб'єктивний критерій) та соціальний успіх (об'єктивний критерій). Тобто об'єктивна, зовнішня сторона професійного розвитку – це послідовність професійних позицій, що займає індивід, а суб'єктивна, внутрішня сторона – це те, як людина сприймає свою кар'єру, який її образ професійного життя і особистої ролі в ньому [14].

Отже, системна професійна підготовка психологів у вищому навчальному закладі має будуватися з урахуванням багатьох вимог. Але головною – є створення такого професійного простору майбутньої діяльності, де студенти могли б: успішно засвоювати необхідні теоретичні знання про особливості майбутньої професії; вперше спробувати діяти з позиції професіонала; мали змогу реалізовувати зміст фахової свідомості в конкретній діяльності. Формування професійної свідомості студена як майбутнього психолога є невід'ємною складовою його професійної самореалізації. Забезпечує подальший розвиток і формування особистості як фахівця на усіх етапах професійного життя, що значною мірою впливає на виконання завдань, які потребують успішного вирішення.

Список використаних джерел

1. Абульханова-Славская К.А. Проблемы исследования индивидуального сознания / А.К. Абульханова-Славская, М.И. Воловикова, В.А. Елисеев // Психологический журнал. – 1991. – Т. 4. – №4. – С. 27-40.
2. Долинська Ю.Г. Самоактуалізація особистості майбутнього психолога-практика / Ю.Г. Долинська // Персонал. – 2000. – №5. – С. 64-66.
3. Ермолин В.В. Предпосылки формирования профессионального призвания / В.В. Ермолин. – Ростов-на-Дону, 1974. – 165 с.
4. Забродин Ю.М. Мотивационно-смысловые связи в структуре направленности человека / Ю.М. Забродин, Б.А. Сосновский // Вопросы психологии. – 1989. – №6. – С. 100-108.
5. Зинченко В.П. Миры сознания и структура сознания / В.П. Зинченко // Вопросы психологии. – 1991. – №2. – С. 162-175.
6. Климов Е.А. Психология профессионала / Климов Е.А. – М., Воронеж: НПО МОДЕК, 1996. – 496 с.
7. Коломінський Н.Л. Методологічні засади професійної підготовки практичного психолога / Н.Л. Коломінський // Практична психологія та соціальна робота. – 2003. – №4. – С. 12-13.
8. Кондаков И.М. Методологические основания зарубежных теорий профессионального развития / И.М. Кондаков, А.В. Сухарев // Вопросы психологии. – 1989. – №5. – С. 158-164.
9. Кудрявцев Т.В., Шегурова В.Ю. Психологический анализ динамики профессионального самоопределения личности // Вопросы психологии. - 1983. № 2. – С. 54-57.
10. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность /

Леонтьев А.Н. – М.: Политиздат, 1975. – 304 с.

11. Панок В.Г. Концептуальні підходи до формування особистості практикуючого психолога / В.Г. Панок // Практична психологія та соціальна робота. – 1998. – № 4. – С.5-7, № 5. – С.4-6.
12. Петровский А.В. Проблема развития личности с позиции социальной психологии / А.В. Петровский // Вопросы психологии. – 1984. – №4. – С. 13-17.
13. Полонников А.А. Очерки методики преподавания психологии. Системно-ситуационный анализ психологического взаимодействия / Полонников А.А. – Мн.: ЕГУ, 2001. – 320 с.
14. Пряжников Н.С. Профессиональное и личностное самоопределение / Пряжников Н.С. – М., Воронеж: НПО МОДЕК, 1996. – 253 с.
15. Рабочая книга практического психолога: теория эффективной профессиональной деятельности / Под ред. А.А. Деркача. – М., 1996. – 400с.
16. Татенко В.А. Психологія у суб'єктному вимірі / Татенко В.А. – К.: Вид. Центр Просвіта, 1996. – 404 с.
17. Чебыкин А.Я. Эмоциональная регуляция учебно-познавательной деятельности / Чебыкин А.Я. – Одесса, 1992. – 208 с.
18. Чепелева Н.В., Уманец Л.И. Проблемы личностной подготовки психологов-практиков в условиях вуза / Н.В. Чепелева, Л.И. Уманец // Сборник материалов международной конференции «Актуальные проблемы психологической службы: теория и практика». – Том 2. – Одеса, 1992. – С.111-112.

Психологія саморозвитку особистості: збірник наукових праць. Чернівці – Київ, 2016.

Мазур Н.О., Проскурняк О.П.

*Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича*

СТРУКТУРА ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГОТОВНОСТІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ДО ДІЙ В ЕКСТРЕМАЛЬНИХ СИТУАЦІЯХ

Сьогодні ми спостерігаємо досить складну, нестабільну ситуацію в нашій країні, яка впливає не тільки на морально-психологічну сферу мирних жителів, але й на військовослужбовців безпосередньо. Спостерігаючи за мобілізаційними процесами в країні, необхідно наголосити на тому, що більшість із військових є психологічно неготовими до ведення бойових дій. У спеціальній літературі ще недостатньо чітко визначено зміст і структуру психологічної готовності до дій в екстремальних умовах, формування якої є одним із пріоритетних завдань впродовж професійної підготовки та подальших етапів професійного становлення військовослужбовців.

Мета статті: висвітлити підходи науковців щодо психологічної готовності військовослужбовців до дій в екстремальних умовах.

Завдання – розглянути теоретичні підходи до проблеми психологічної готовності військовослужбовців до дій в екстремальних ситуаціях.

Аналіз літератури з проблеми дослідження показав, що питання готовності людини до різних видів діяльності є вельми актуальним, однак трактується неоднозначно, оскільки досить часто поняття готовності або ототожнюється з іншими поняттями, або ж розглядається в контексті дослідження інших феноменів. Теоретико-методологічною

основою дослідження стали основні положення про готовність до діяльності у межах функціонального підходу (М.Д. Левітов, Н.О. Алаторцева, Л.С. Нерсесян, В.Н. Пушкін, М.І. Дьяченко, Л.О. Кандибович, В.О. Пономаренко, Є.П. Ільїн, В.І. Ковальов); особистісного підходу (Я.Л. Коломинський, А.П. Авдєєва, О.В. Михайлова, О.В. Шепілова); особистісно-діяльнісного підходу (Л.С. Виготський, С.Л. Рубінштейн, О.М. Леонтєв); системно-структурного підходу до розуміння особистості (К.К. Платонов); основних положень про установочні детермінанти (Д.М. Узнадзе, І.Т. Блажава). Отже, готовність немає чітко окреслених меж та визначається як властивість, як психічний стан суб'єкта, тобто як багаторівнева структура якостей, які в своїй сукупності дозволяють певному суб'єкту продуктивно здійснювати відповідну діяльність.

Дослідження психологічної готовності тісно пов'язане з вивченням таких аспектів розвитку особистості, як настанова (Д. М. Узнадзе, О. Г. Асмолов), як внутрішня позиція особистості та особистісний смисл, породжений співвідношенням мотивів і мети (О. М. Леонтєв), як система саморегуляторних утворень, які визначають специфіку діяльності суб'єкта (Н. Пов'якель), як певна здібність особистості (Б. Г. Ананьєв, С. Л. Рубінштейн), як внутрішня позиція особистості по відношенню до соціального оточення та до окремих предметів соціального оточення (Л. І. Божович). Вчені розділяють поняття “готовність” і “підготовленість”. Підготовленість можна розуміти як перший щабель, як започаткування формування психологічної готовності. А.Д. Ганюшкін доповнює дане тлумачення тим, що визначає чотири рівні психологічної готовності: стан повної готовності (висока впевненість, стійкість до перешкод); готовність, наближена до повної (недооцінка сил, надмірна самовпевненість, недостатня

стійкість до перешкод); стан неповної готовності (стійкі психологічні бар'єри); стан невідповідності [3]. Стан готовності у вирішальній мірі зумовлений стійкими психічними особливостями, притаманними даній людині. Але він не являє собою перенесення якостей і станів у нову ситуацію, просту їх актуалізацію. На стан психологічної готовності впливають і ті конкретні умови, в яких здійснюється діяльність. До числа зовнішніх і внутрішніх умов, що зумовлюють психологічну готовність, слід віднести: зміст завдань, їх складність, новизну, творчий характер; обстановку діяльності, приклад поведінки оточуючих; особливості стимулювання дій і результатів; мотивацію, прагнення до досягнення того чи іншого результату; оцінку ймовірності його досягнення; самооцінку власної підготовленості; попередній нервово-психічний стан; стан здоров'я і фізичне самопочуття; особистий досвід мобілізації сил для розв'язання завдань підвищеної складності; вміння контролювати і регулювати рівень свого стану готовності; вміння створювати оптимальні внутрішні умови для майбутньої діяльності.

У загальному вигляді психологічна готовність, як універсальний механізм перетворень, розуміється насамперед як вирішальна передумова досягнення результату суб'єктом, що передбачає його цілеспрямовану діяльність та обов'язкову регуляцію. В цілому психологічна готовність розглядається як одна з базових характеристик особистості, як її стійка особливість – як показник психологічних можливостей людини на певному етапі її розвитку, що здатний визначити зміст цього періоду.

Для розуміння суті психологічної готовності як певного самостійного психологічного явища велике значення мають дослідження М.І. Дьяченко. Вчений розглядає готовність у якості активно-дійового стану й

установки особистості на певну поведінку, яка характеризується вибірковою прогнозуючою активністю на стадії підготовки до діяльності. Він виділяє три етапи формування психологічної готовності: визначення цілей на основі усвідомлених потреб і мотивів; вироблення плану, установок загальних моделей і майбутніх дій; перехід готовності, що з'явилася, у предметні дії, які відповідають суворо визначеним засобам і способам діяльності. Однак, як вважає автор, для її розвитку необхідні певні знання, вміння, навички, налаштованість, відповідальність і бажання досягти успіху [4]. Формування готовності до діяльності починається з мотиваційної сфери – постановки мети на основі потреб та цілей або усвідомлення людиною окресленого перед нею завдання. Наступним є розробка плану, моделей, схем подальшої дії. Потім людина приступає до втілення готовності, застосовує певні засоби та прийоми діяльності, порівнює хід роботи, що виконується та проміжні отримані результати з окресленою метою, вносить корективи.

Сучасні умови, у яких працюють військовослужбовці, можна повною мірою назвати екстремальними, тому що вони супроводжуються значними психоемоційними навантаженнями: високою відповідальністю за прийняті рішення; достатньою складністю виконуваних функцій; прискореним темпом діяльності; об'єднанням неоднакових за метою дій в одній діяльності; обробкою значної за обсягом інформації; дефіцитом часу на прийняття рішення. Адже діяльність військовослужбовців супроводжується обґрунтованим ризиком для життя.

У літературі часто використовується поняття «екстремальна ситуація», яке відображає вплив на людину небезпечних і шкідливих факторів, які призвели до нещасного випадку чи надмірного негативного емоційно-психологічного впливу. Часто людина перестає правильно

сприймати оточуючу дійсність, приймати правильні рішення для виходу з даної ситуації [8]. Екстремальна ситуація – це сукупність умов й обставин, що виходять за рамки звичайних, які ускладнюють чи унеможливають життєдіяльність індивідів або соціальних груп. Екстремальні ситуації – це найбільш складні небезпечні ситуації, коли збігаються кілька несприятливих для людини умов і факторів ризику. Екстремальні ситуації, як правило, вимагають для захисту життя та здоров'я людини мобілізацію всіх її фізичних і духовних сил. Реалізацію професійного рівня підготовки в екстремальних умовах із найменшими психологічними втратами забезпечує стан психологічної готовності. Процес задіяння стану психологічної готовності до діяльності являє собою послідовність взаємопов'язаних процедур і дій: усвідомлення своїх потреб, вимог суспільства, колективу чи поставленого іншими людьми завдання; усвідомлення цілей виконання завдань, вирішення котрих призведе до задоволення потреб або виконання поставленого завдання; осмислення та оцінка умов, у яких будуть протікати майбутні події, актуалізація досвіду, пов'язаного з вирішенням завдань і виконанням вимог подібного роду; визначення на основі досвіду та оцінки майбутніх умов діяльності найбільш раціональних і можливих (допоміжних) способів вирішення завдань чи виконання вимог; прогнозування прояву своїх інтелектуальних, емоційних, мотиваційних і вольових процесів, оцінка співвідношення своїх можливостей, рівня домагань і необхідності досягнення певного результату; мобілізація сил, відповідно до умов і завдань, самонавіювання віри в успішне досягнення мети [11]. Знання військовослужбовцем своїх психологічних особливостей дозволяє йому керувати власною психікою та ефективно діяти у складних ситуаціях.

Зовнішніми ознаками психологічної готовності військовослужбовця є: відсутність метушливості чи замкнутості; чітке, безпомилкове виконання наказів і команд; нормальний фізіологічний стан.

Психологічну готовність до діяльності в екстремальних умовах доцільно поділяти на ситуативну (оперативну) та довготривалу готовність. Ситуативна готовність є динамічним, цілісним станом особистості, це внутрішнє налаштування на певну поведінку, мобілізація усіх сил на активні та доцільні дії, її виникнення й оформлення визначаються розумінням задачі, усвідомленням відповідальності, бажанням досягнути успіху в професійній діяльності. Довготривала психологічна готовність є стійкою системою професійно важливих якостей особистості, до якої відносяться позитивне ставлення до професії, організованість та уважність, самовладання, отриманий досвід, знання, вміння, навички, які необхідні для успішної професійної діяльності в різних, у тому числі, екстремальних ситуаціях.

Модель психологічної готовності особистості військовослужбовця відтворює психологічну структуру вольового акту, яка має певні структурні компоненти. Структуру зазначеної готовності складають три взаємопов'язані компоненти: 1) мотиваційна готовність (характеризується складною системою мотивів, які скеровують, посилюють та обумовлюють активність індивіда щодо зазначеної діяльності); 2) загальна професійна (характеризується рівнем розвитку професійних знань, навичок і вмінь, що необхідні молодому спеціалісту на початковому етапі професійної діяльності та сформованістю його психічних пізнавальних процесів, які сприяють результативності діяльності); 3) емоційно-вольова готовність (характеризується здатністю особистості до свідомої

регуляції своєї поведінки, дій у будь-яких ситуаціях зазначеної діяльності у відповідності до законів і вимог суспільства) [5.]. Але вона має свою специфіку, яка полягає у: характерній мотивації стимулювання – мотивації обов'язком, що забезпечує надійну підтримку активності у стресових ситуаціях; особливій значущості психологічних ресурсів особистості, які взаємопов'язані з подоланням напруженості, стресостійкістю професійної діяльності; специфічній професійній компетентності, яка дозволяє свідомо будувати план діяльності. Отже, у моделі психологічної готовності особистості виражена спрямованість на подолання професійного стресу, який виникає у військовослужбовців у екстремальних ситуаціях, особлива роль у цієї моделі належить смисловим компонентам регуляції активності, відповідальним за психологічну безпеку особистості.

У функціональну підході було включено 6 компонентів:

- мотиваційна готовність (відданість професії, переконання в її необхідності, потреба у самовдосконаленні, в успішному вирішенні професійних завдань, бажання досягти успіху й показати себе з кращого боку та ін.)

- когнітивна готовність (знання професійних обов'язків, функцій, оцінка їх суспільної значущості, знання способів, методів, засобів вирішення професійних завдань, усвідомлення своїх можливостей, здібностей, знання особливостей та ймовірних змін у службовій діяльності та ін.);

- креативна готовність (здатність генерувати ідеї, гнучкість розуму та ін.);

- орієнтаційна готовність (знання і уявлення про особливості і умови професійної діяльності, її вимоги до особистості);

- операційна готовність (наявність вмінь і навичок, необхідних для вирішення професійних завдань, володіння способами і прийомами професійної діяльності, здатність до модулювання своєї діяльності та антиципації);

- оцінювальна готовність (адекватна самооцінка своєї професійної підготовленості і відповідності результатів вирішення професійних задач визначеним вимогам).

Натомість. особистісна готовність передбачає наявність 4-х компонентів:

- моральна готовність (усвідомлення обов'язку, відповідальності, безпеки для власного життя, соціального та особистісного сенсу професійної діяльності, активна життєва позиція, самокритичність, потреба у професійному самовдосконаленні);

- вольова готовність (впевненість у собі, зібраність, організованість, сміливість, рішучість, самоконтроль, витримка, готовність до ризику);

- комунікативна готовність (наявність загальних та професійних комунікативних якостей: комунікабельності, переконливості, володіння професійною мовою, вміння віддавати чіткі команди, повага до колег, готовність до взаємодопомоги та ін.);

- загально-психологічна готовність (оптимальний рівень особистісної тривожності, високі здібності саморегуляції психічного стану; розвинуті інтелектуальні якості, розвинені здібності до планування, моделювання, програмування, оцінки результатів діяльності тощо).

Дослідженням особливостей поведінки військовослужбовців у екстремальних ситуаціях займалися зарубіжні та вітчизняні вчені. У. Томас і Ф. Знанецький, А. Незу, Т. Дзурілла, М. Голдфрід першими описали процес психологічного вирішення особистістю своїх проблем, викликаних екстремальною ситуацією, або копінг-процес

[за 2]. Л.Д. Бітехтіна, досліджуючи поведінку військовослужбовців в екстремальних ситуаціях, дійшла висновку, що вона багато у чому зумовлена їх індивідуальними особливостями. На сприйняття військовослужбовцем ситуації та оцінки ступеня її складності, екстремальності впливають такі чинники: ступінь позитивності самооцінки, впевненість у собі, рівень суб'єктивного контролю, адаптивність, наявність позитивного мислення, прояв мотивації досягнення успіху та інші. Поведінка військовослужбовця в екстремальній ситуації детермінована рівнем його стресостійкості [1]. Стієкість до стресу – важливий чинник збереження нормальної працездатності, ефективної взаємодії з оточуючими і внутрішньої гармонії людини у важких, стресових умовах. При вивченні стресостійкості насамперед необхідно визначити це поняття. Слід зазначити, що існує безліч визначень стресостійкості, в яких вона визначається, зокрема: емоційна стійкість, психологічна стійкість, стійкість особистості, психофізіологічна стійкість, моральна стійкість, морально-психологічна стійкість, емоційно-вольова стійкість. Таким чином, можна говорити про те, що до теперішнього часу категорія стресостійкості не набула однозначного трактування, незважаючи на те, що вона давно і систематично досліджується у зарубіжній і вітчизняній психології.

У контексті сучасних досліджень найбільш повним є визначення, дане М.І. Тишковою. На її думку, стресостійкість – це: 1) здатність витримувати інтенсивні або незвичайні впливи, що являють собою сигнал небезпеки і ведуть до змін у поведінці; 2) здатність витримувати надмірне збудження та емоційне напруження, що виникає під впливом стресорів; 3) здатність витримувати без перешкод для діяльності високий рівень активації [8].

Військові психологи, такі як: Ю.О.Бабаян, Л.О.Грішман, А.Г. Караян, І.В. Сиромятников розглядають бойову стресостійкість як багаторівневий процес адаптаційної активності людського організму в умовах бойової обстановки, що супроводжується напругою механізмів саморегуляції та формуванням пристосувальної поведінки; механізм комплексної мобілізації організму для дій у небезпечних умовах [7]. Дії в екстремальних ситуаціях, загроза для життя вимагають від військовослужбовця психологічної стійкості, ініціативності та дисципліни.

У військовослужбовців, недостатньо підготовлених, можуть сповільнюватися реакція, порушуватися координація та стійкість рухів і дій, послаблюватися увага та пам'ять. Це знижує й ставить під загрозу результативність їхньої діяльності [10]. Тому у ході психологічної підготовки військовослужбовців детально інформують про особливості та умови майбутньої бойової діяльності, про труднощі виконання бойового завдання та шляхи їх подолання. Під час занять і навчань моделюється зовнішня картина бойових дій і психологічна модель бойової діяльності військового з усіма умовами бойової обстановки, які, відбиваючись у свідомості, здатні викликати психічні реакції, що виникають у реальному бою. У ході багаторазового повторення вправ в умовах, що постійно ускладнюються, контроль військовослужбовця над своїм психічним станом і діями поліпшується. Поступово формується психологічний механізм боротьби з невпевненістю та страхом. Слід зазначити, що для успішного вирішення завдань психологічної підготовки недостатньо лише знання методів моделювання психологічних факторів бою та впливу на військовослужбовців. Необхідна вміла організаторська робота командирів, штабів та органів виховної роботи, які повинні активно впроваджувати обґрунтовані та перевірені

на практиці прийоми психологічної підготовки, допомагати офіцерському складу в розробці нових методів впливу на підлеглих [6].

Наше емпіричне дослідження проводилося на базі Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича та Львівської Академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного. Досліджуваними були студенти випускних курсів даних навчальних закладів. Загальна кількість вибірки становила 54 особи, з них 27 студентів, які навчаються на географічному факультеті ЧНУ, та 27 осіб, які є студентами військової академії.

В основі дослідження лежав порівняльний аналіз рівня прояву таких якостей особистості: адаптаційних можливостей, прояву вольової саморегуляції, стресостійкості, тривожності та стратегії психологічного захисту в спілкуванні.

Діагностичний комплекс включав наступні методики: “Дослідження вольової саморегуляції” А. Зверькова та Є. Ейдмана; багаторівневий особистісний опитувальник „Адаптивність” (МЛО-АМ) А.Г. Маклакова і С.В. Чермяніна; “Методика визначення стресостійкості та соціальної адаптації Холмса і Раге”; “Шкала реактивної та особистісної тривожності Спілбергера-Ханіна”; “Методика діагностики домінуючої стратегії психологічного захисту в спілкуванні В.В. Бойко”.

Серед студентів військової академії у 96,2% спостерігаються високі показники нервово-психічної стійкості. Лише 3,7% опитуваних характеризуються середніми показниками НПС і схильні в екстремальних ситуаціях до помірних порушень психічної діяльності.

Серед студентів географічного факультету в 70,4% опитуваних помітна низька ймовірність нервово-психічних

зривів, а у 29,6% сформована схильність до порушень психічної діяльності при певних видах навантажень.

За методикою "Вольова саморегуляція особистості" у 92,5% студентів військової академії високий показник. 7,5% досліджуваних відзначились низьким результатом.

З досліджуваних, що навчаються на географічному факультеті, високі показники отримали 44,4% опитуваних, а у 55,6% низькі показники вольової саморегуляції.

За методикою визначення стресостійкості та соціальної адаптації встановлено, що 74% майбутніх військових, проявили високий ступінь опірності до стресу, а 26% порогову.

14,8% студентів географічного факультету проявили високу опірність стресу, 81,4% порогову, 3,7% низьку.

Цікавим є те, що у двох групах, 74% досліджуваних проявили низьку тривожність та 26% середню. У 22,3% студентів військової академії низький рівень особистісної тривожності, 55,5% характеризуються середніми показниками і 22,2% високо тривожні.

У студентів географічного факультету у 18,5% досліджуваних низький рівень особистісної тривожності, у 70,3% – середні показники, і лише 11,2% високий рівень.

Серед студентів-географів та військовослужбовців стратегія захисту "миролюбство" при спілкуванні проявили 51,8% у військових та 29,6% у географів. "Уникнення", як стратегію захисту серед військових обрали 33,3%, тоді як серед географів 44,4%. Серед опитуваних двох груп стратегію захисту – "агресія" обрали студенти-географи – 25,9%, а військовослужбовці – 14,9%. Тобто 51,8% досліджуваних (студентів географічного факультету) властивий високий рівень розвитку комунікативних здібностей. У 48,2% помітний середній рівень комунікативних здібностей. У 100% майбутніх військових

спостерігаються здібності до неадекватної оцінки свого місця і ролі в колективі, помітне небажання дотримуватися загальноприйнятих норм поведінки. Лише 26% студентів проявляють високий рівень розвитку комунікативних здібностей. Більше відсоткове значення показали результати із середнім рівнем комунікативних здібностей – 74 %.

Висновки: У результаті теоретичного дослідження виявлено, що стан психологічної готовності особистості до діяльності розуміється як складне утворення, яке має динамічну структуру, між компонентами якої існують функціональні залежності. У межах функціонального підходу психологічна готовність трактується як певний стан психічних функцій, що забезпечує високий рівень досягнень під час виконання діяльності, він передбачає вивчення психологічної готовності як певного стану особистості. З погляду прихильників особистісного підходу психологічна готовність розглядається як результат підготовки до певної діяльності, вона є стійким, багатоаспектним, ієрархізованим утворенням особистості, яке містить низку компонентів, адекватних вимогам, змісту та умовам діяльності. Прагнучи задовольнити свої потреби, людина в практичній діяльності на основі внутрішньої активності реалізує певну мету.

Військовослужбовцям з високим рівнем сформованості психологічної готовності притаманні: моральна нормативність поведінки, висока потреба у подоланні труднощів і досягненні поставленої мети, емоційно-позитивне усвідомлене ставлення до виконання завдань, високий рівень поведінкової регуляції, високо розвинене вміння мобілізувати себе в складній ситуації, здатність зосередити сили на виконанні поставленого завдання, висока наполегливість, самовладання.

Перспективи подальших досліджень полягають у конкретизації та визначенні ступеню значущості різних

компонентів психологічної готовності військовослужбовців до дій в екстремальних ситуаціях.

Список використаних джерел

1. Битехтина Л.Д. Готовность к действиям в экстремальных ситуациях среди военных / Л.Д. Битехтина // Вопросы психологии. – 2005. – №11. – С.41-47.
2. Бодров В.А. Система психической регуляции стрессоустойчивости / В.А. Бодров, А.А. Обознов // Психологический журнал. – 2009. – Т.21. – №4.- С. 32
3. Ганюшкин А.Д. Дослідження стану психічної готовності людини до діяльності у екстремальних умовах / А.Д. Ганюшкин. – М.: Просвітництво, 2002. – 126 с.
4. Дяченко М.І. Готовність до діяльності у напружених ситуаціях / М.І. Дяченко. Мінськ: Університетське вид-во, 1985. – 195 с.
5. Платонов І.В. Структура психологічної готовності особистості до правоохоронної діяльності / І.В. Платонов // Психологія. – К.: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2000. – Вип. 11. – С. 320-326
6. Пономаренко В.А. Екстремальність і проблема відношення до професійної діяльності / В.А. Пономаренко // Світ психології. – 2010. – №4. – С. 41 - 43.
7. Сиромятников І.В. Прикладна воєнна психологія / І.В. Сиромятников. – Х.: Фенікс, 2010. – 480 с.
8. Смирнов Б.А. Психология деятельности в экстремальных ситуациях / Б.А. Смирнов. – Х.: Гуманитарный центр, 2007. – 273 с.
9. Тышкова М.И. Исследование устойчивости личности в трудных ситуациях / М.И. Тышкова // Вопросы психологии. – 1987. – №1. – С. 27-39.

10. Шевченко В.Є. Психологічний аналіз забезпечення професійної надійності і боєздатності військовослужбовців Збройних Сил України / В.Є. Шевченко, Б.В. Кравченко // Психологія. – 2011. – №1. – С. 38-43
  11. Яковенко С.І. Психічна стійкість військовослужбовців до впливу екстремальних чинників / С.І. Яковенко, Т.М. Яковенко. – К.: КВГІ, 2008. – 265 с.
- Психологія саморозвитку особистості: збірник наукових праць. Чернівці – Київ, 2016.

ВПЛИВ ІНФОРМАЦІЙНО- КОМУНІКАТИВНОГО ПРОСТОРУ НА САМОРОЗВИТОК ОСОБИСТОСТІ

Постановка проблеми. Сучасні інформаційні технології стали невід’ємною частиною нашого суспільства, визначаючи, при цьому, економічний, політичний та суспільний розвиток в цілому. Вони надають широкі можливості впливу на суспільну та індивідуальну свідомість. Інформаційна революція, що відбулася наприкінці минулого століття, спричинила кардинальні зміни в моделюванні соціальних структур за допомогою інформаційно-комунікативних технологій, які, в свою чергу, спонукають до нагального переосмислення моделей інформаційно-комунікативного простору в межах рівня його екологічності. Це призводить до кардинальних змін фундаментальних політичних, економічних, соціальних і культурних правил, норм суспільства в цілому.

В.Аксьонова зосереджує увагу на тому, що в умовах глобального інформаційно-комунікативного суспільства міжкультурна комунікація стає домінантою, яка зумовлена формуванням нового інформаційного простору – інформаціоналізму, що базується на широкому доступі до комп’ютера, Інтернету, можливостей вільного обміну інформацією [1]. Так, наприклад, на думку М.Кастельса, мережі все частіше спрямовані на виконання ролей певних соціальних інститутів, які можуть сприяти розвитку певних

сфер: економіки, що ґрунтується на інноваціях, глобалізації та децентралізованій концентрації; сфери праці з її працівниками та фірмами, що ґрунтується на гнучкості й адаптованості; сфери політики, орієнтованої на миттєве засвоєння цінностей і суспільних умонастроїв в цілому; соціальної організації, що ставить перед собою мету «завоювати» простір і «знецінити» час [6, с. 495–496]. Інформаційно-комунікативний простір є новим важелем впливу на суспільні перетворення, він може вирішувати принципово «не комунікативні» завдання. Тобто, застосування сучасних технологічних засобів соціально-психологічного впливу в інформаційному просторі на психіку людини викликано глобальними змінами у світі. Науково-технічний прогрес, інноваційні інформаційно-комунікативні технології та процес глобалізації суспільства призвели до того, що інформація стала основним важелем впливу на сучасний світ та інструментом влади. Це, в свою чергу, вказує на те, що сучасне суспільство опинилося під впливом глобального медіапростору.

Вплив інформаційно-комунікативного простору може мати конструктивний (безпечний, екологічний) і деструктивний (небезпечний, неекологічний) характер. Конструктивна інформаційна методологія соціально-психологічного впливу є ефективним засобом у вирішенні конфліктів, викриває певні маніпулятивні інваріації політики, елементи недосконалості в управлінні, виступає однією з домінант процесу розвитку особистості (наприклад в системі освіти). Використовуючи інформаційно-комунікативні технології як інструмент, можна корегувати деякі суспільні установки, наприклад, боротьба з тютюнопалінням, алкоголізмом, наркоманією тощо. Уже доведено ефективність інформаційно-комунікативних

технологій у сфері захисту прав людини, у системі громадського контролю тощо.

Але є й негативні наслідки сучасних інформаційно-комунікативних технологій. Г.Почепцов зазначає, що Інтернет трансформує мозок, люди поступово втрачають здатність читати тексти. Крім цього, втрата вміння писати теж веде до непрогнозованих наслідків, оскільки розвиток руки й мозку взаємопов'язаний [14]. Технологічний прогрес інформаційного-психологічного впливу в інформаційно-комунікативному просторі робить суспільство залежним і вразливим. Справа в тому, що інформаційний технологічний прогрес рухається дуже швидкими темпами у своєму становленні, застосовуючи не перевірені процедури та техніки інформаційно-психологічного впливу на екологічність. Крім цього, сьогодні ми можемо спостерігати ефективність інформаційно-комунікативних технологій у сфері попередження та розпалювання конфліктів, наприклад, розв'язання інформаційно-психологічних війн. Сам же інформаційно-комунікативний простір та засоби впливу на нього є ресурсом інформаційно-психологічної війни. Тобто, одні й ті ж самі технології можуть приносити як користь так і шкоду сучасному суспільству. Виникає необхідність аналізу адекватного розуміння суспільних наслідків розвитку нових інформаційно-комунікативних потоків (марафонів).

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблемам глобалізації інформаційно-комунікативного простору присвячені праці В. Андрущенко, О. Базалука, Д. Белла, З. Бжезинського, М. Кастельса тощо. Значущість проблеми взаємодії висвітлюється у працях багатьох вітчизняних (Г. Андрєєва, О. Бодальов, А. Деркач, Є. Доценко, Г. Ковальов, О. Ковальов, В. Куліков, Б. Ломов, С. Максименко, В. М'ясіщев, В. Ольшанський, К. Платонов,

В. Рибалка) і зарубіжних дослідників (Р. Бейлз, Т. Клаус, Р. Кратчфілд, Дж. Морено, Т. Парсонс тощо). Однак, не дивлячись на значний інтерес з боку дослідників до цієї проблеми і відповідні успіхи в цій сфері, проблема психологічного впливу, залишаючись однією з основних, є найменш розробленою в науковій психології. Різним аспектам проблеми впливу присвячені дослідження Є. Доценка, Г. Ковальова, І. Манохи, О. Сидоренко, В. Татенка, Ф. Зімбардо, Д. Майерса, С. Мілграма, Р. Чалдіні тощо. У сучасній соціальній психології впливу при дослідженні його особистісного аспекту увага приділяється переважно питанням лідерства (О. Великанова, Ю. Ємельянов, О. Кравченко, В. Бінгем, Е. Богардус, Р. Стогділ, Ф. Фідлер, С. Шенк тощо), тактикам впливу та маніпуляції (Д. Басс, Б. Гурін, Б. Трейсі, Д. Страттон тощо). Сучасний комплекс технологій соціально-психологічного впливу в інформаційному просторі створює лише ілюзію вільного вибору, нав'язуючи цілком певні стереотипи, стандарти та цінності, інколи дуже «сумнівні» (наприклад, створення штучних потреб і поширення далеко не бездоганних естетичних смаків).

Сучасні дослідження щодо попередження екологічної кризи розкриті в різноманітних напрямках, наприклад, таких як: соціальна екологія (К. Рульє, Л. Мечніков, В. Пустовойтов, В. Сітаров), екологічна культура, екологія культури (Т. Акімова, Н. Андрєєв, М. Голубець, Ж. Дорст, С. Коженкова, М. Кримський, В. Крисачено, Д. Кулабухов, Д. Ліхачов, Р. Логуа, В. Лучанська, В. Мангасарян, С. Масленнікова, В. Панов, В. Селедец тощо); екологічна психологія, психологія екології (І. Альтман, С. Дерябо, Дж. Голд, К. Крайк, А. Львовчкіна, Ю. Швалб, С. Шмалей та В. Ясвін тощо). Аналіз впливу інформаційно-комунікативного простору на рівень екології культури,

екологічну культуру та екологізацію суспільної свідомості розкритий у багатьох наукових працях (О. Дідков, А. Ільїна, В. Лучанська, А. Львовичкіна, І. Сафронов, І. Хилько тощо).

Мета статті проаналізувати особливості конструктивного (екологічного) впливу інформаційно-комунікативного простору на саморозвиток особистості.

Виклад основного матеріалу. Розвиток інформаційно-комунікативного простору створює нові умови для нової диференціації суспільства, з розвитком комунікацій і комунікативних засобів суспільство стикається з новими моделями соціальних структур. Складність ситуації полягає в тому, що комунікації та технології утворюються з великою швидкістю, що утруднює розуміння фундаментальної значущості інформаційно-комунікативних процесів в напрямку їх екологічності. Наслідки можливих фундаментальних зрушень не усвідомлюються в повній мірі після того, як людина починає користуватися новими технологіями, практикувати нові види взаємодії в інформаційно-комунікативному просторі. Тобто, застосування інноваційних комунікативних засобів, в більшості випадків, набагато випереджає концептуальне осмислення структури соціальної дії.

На думку О. Кочергіна, В. Когана та Ю. Шерковіна призупинення інформаційного зв'язку може викликати різноманітні психічні аномалії [7]. Це вказує на те, що суспільство вже є залежним від інформаційно-комунікативного простору. Можна собі тільки уявити який ажіотаж станеться, якщо на тиждень відключити електрику в одному з великих міст світу – це призведе до повного хаосу, або до певного виду катастрофи. На людину має великий вплив не тільки постійний інформаційний контакт з оточуючим соціальним середовищем чи його відсутність, але й кількість, об'єм, зміст і структура інформації. Це, в

свою чергу, може призвести до «перенасичення» інформацією інформаційно-комунікативного простору і використано для створення потоку (інформаційно-комунікативного марафону) реклами, пропаганди чи відволікання суспільства від певних соціальних процесів.

Вплив інформаційно-комунікативного марафону може бути непередбачуваним (конструктивним та деструктивним на рівні екологічності). Є.Волков називає застосування масованої кількості структурованої інформації та забезпечення потрібних часових меж для представлення відповідної інформації об'єкту впливу «інформаційно-комунікативним марафоном» [2]. На наш погляд, добре сплановане та продумане застосування цієї технології може діяти як «ударна хвиля» під час вибуху ядерної бомби. Є.Волков називає інформаційно-комунікативний марафон технікою, але, якщо його «посилити» сучасними процедурами та техніками соціально-психологічного впливу, то ця техніка може генеруватися в прогресивну технологію. Автор ІКМ вказує на те, що ця техніка, доповнена поведінковими техніками, здатна призводити до швидких і досить радикальних змін свідомості та поведінки індивіда (позитивних і негативних) [2]. На нашу думку, у стійких інформаційно-комунікативних марафонах можуть легко застосовуватися засоби інформаційно-психологічної зброї гібридних війн (економічних, політичних тощо) для насильницького викривлення інформаційно-психологічного простору, і спрямованих на враження індивідуальної та масової свідомості. Як зазначають багато дослідників, принципово домінантною метою інформаційно-психологічної війни виступає людський розум. Інформаційно-психологічна війна – це певна театралізована постановка, де інформаційно-комунікативний простір виступає театром, в якому відбувається дійство.

Інформаційно-психологічну зброю спрямовано на дезадаптацію, дезорганізацію, дезорієнтацію, дезінформацію об'єкта впливу, а це, в свою чергу, може призвести до кардинальних порушень психічного здоров'я, спонукати до спонтанних, немотивованих і агресивних дій, спричинити тимчасові чи незворотні зміни та самознищення, підкорити свідомість особистості та скеровувати її у певному напрямі [10].

На нашу думку, ефективним на сьогоднішній момент у протидії негативного впливу інформаційно-комунікативного простору є формування суспільної екологічної культури та створення екологічного інформаційного простору. Як зазначає Д. Кулабухов, «одним із ключових аспектів екології культури є екологія інформаційного простору, яка спрямована на проєкцію принципів етнополітичної згоди (злагодженості), культурно-антропологічних цінностей в процесі формування в просторі полікультурного та багатоконфесійного світу» [8].

Сьогодні у філософській, психологічній та педагогічній літературі науковці дослідники констатують еволюційну трансформацію екологічної культури в культуру стійкого розвитку. На думку таких науковців, як Р. Лачашвілі та О. Орлова, культура стійкого розвитку – це нова якість екологічної культури, яка досягається за допомогою розширення всіх складових екологічної культури [9,с.6]: когнітивної (змістової) – за допомогою інтеграції екологічних, економічних і соціальних знань та осмислення цілісного феномену – стійкого розвитку суспільства; аксіологічної (ціннісно-сміслової) – за допомогою зміщення шкали цінностей в напрямку екологічних цінностей, цінностей еколого-освітнього, еколого-інформаційного, відкритого, громадянського суспільства; діяльнісної (практико-орієнтованої, поведінкової) за допомогою

інтеграції різноманітних видів екологічної та освітньої діяльності, активне впровадження інформаційних технологій пошуку, зберігання, переробки та узагальнення інформації.

На нашу думку, формування екологічної культури та трансформація її в культуру стійкого розвитку є незворотній процес, але, виникає питання, скільки буде затрачено часу та зусиль для «розкачки» еколого-освітніх програм, щоб вони давали ефективний результат у досягненні своїх мети та завдань. Як зазначає В. Лучанська, екологія культури в інформаційному суспільстві є невід'ємною складовою загальнолюдської культури, включає систему соціальних стосунків, моральних цінностей, норм і способів взаємодії суспільства з природним довкіллям; виражається в здатності людей усвідомлено користуватися своїми екологічними знаннями і уміннями в практичній діяльності, передбачає формування духовно-етичних якостей людини; потребує вдосконалення основ екологічної етики. Поняття «екологія культури» виражає не лише охорону пам'яток культури, що, поза сумнівом, важливо, але і збереження самого буття культури, яке багато в чому залежить від соціально-економічних умов і етичного клімату суспільства [11]. Тобто, рівень екології суспільства залежить від рівня екологічної свідомості.

С. Дерябо, В. Ясвіна розуміють під екологічною свідомістю сукупність уявлень про взаємозв'язки у системі «людина – природа» і в самій природі, існуючого ставлення до природи, а також відповідних стратегій взаємодії з нею. Екологічна свідомість, на думку психологів-науковців, – це вищий рівень психічного відображення природного, штучного та соціального середовища та свого внутрішнього світу; рефлексія місця та ролі людини в екологічному світі, а також саморегуляція цього відображення [4].

В. Сітаров та В.Пустовойтов розкривають термін "екологічна освіта" як органічну та пріоритетну частину всієї системи освіти, що надає їй нової якості, формуючи, при цьому, інше ставлення не тільки до природи, але й до суспільства, до людини (екогуманізм). Екологізація освіти, на думку авторів, означає формування нового світорозуміння та новий підхід до діяльності, заснований на формуванні ноосферно-гуманітарних і екологічних цінностей [15]. Р.Лачашвілі та О.Орлова зосереджують увагу на тому, що екологічна освіта не повинна акцентуватися тільки на навчанні школярів екології як біологічної науки, на думку науковців, це процес формування комплексу знань, умінь, навичок і звичок, які можуть скласти основу екологічної культури [11; 12]. Автори виокремлюють можливі моделі перспективного розвитку екологічної освіти [11,с.7-8]:

- від екологічної освіти – до освіти стійкого розвитку (соціально-економічний аспект). Екологічна освіта та просвіта минулих років створили передумови для системного осмислення екологічних проблем в їх єдності із соціальними та економічними проблемами. Серед ключових понять цього напрямку повинні бути поняття, з якими людина стикається повсякчас у різних ситуативних моментах: життя, якість життя, людина, якості людини, здоров'я людини та ін.;

- від екологічної культури – через екологічну просвіту населення (еколого-культурологічний аспект). Екологічна освіта та просвіта – явище поліаспектне та багаторівневе;

- екологічна компетентність – обов'язковий компонент професійної діяльності будь-якого фахівця (управлінський аспект).

На нашу думку, перспективний рівень розвитку може бути ефективним тільки тоді, коли ці три моделі будуть

об'єднані в одне ціле. Інакше у процесі буде завжди «просвічуватися» певна фрагментарність. О. Дідков, вказує на те, що екологічна освіта розглядається сьогодні як один з найпотужніших засобів, що може забезпечити зміну ставлення людини та суспільства до навколишнього середовища з руйнівного, споживацького на дбайливе, бережливо-відновлювальне. На думку науковця, завдання екологічної освіти – допомагати формуванню поведінки, сумісної з неруйнуванням середовища існування; розширенню діапазону практичних навичок, необхідних для розробки та виконання ефективних рішень зі збереження довкілля; забезпеченню більш тісного зв'язку між процесами освіти та реальним життям шляхом міждисциплінарного підходу [5].

Ми погоджуємося з тим, що це дієвий засіб, але він не може виступати потужним доти, поки владні, політичні та економічні інститути не будуть слідувати основним завданням щодо формування екологічної суспільної свідомості. Без підтримки та тісної взаємодії з вищезазначеними інстанціями соціальні проекти екологічної освіти можуть бути ефективними тільки у підтримці того рівня екологічної культури, який існує. І тільки в тому випадку, коли вони будуть володіти потужним арсеналом ефективних концептуальних підходів. Тобто, можна ствердно констатувати той факт, що, якщо не змінити на державному рівні вимоги щодо використання методів соціально-психологічного впливу в інформаційно-комунікативному просторі (тобто заборонаю маніпулятивних технологій, розкриття їх маніпулятивних технологій), які, в кінцевому результаті, негативно впливають на становлення суспільства, то ефективність сучасних освітньо-екологічних державних програм «падає», особливо, в роботі з підростаючим поколінням. Адже

сформована особистість може протиставити соціально-психологічному впливові інформаційного простору власні сформовані погляди, смаки, моральні критерії. Тобто, людині допомагає протистояти деструктивним технологіям впливу високий рівень сформованості критичного мислення. Проте, навіть дорослим і освіченим особистостям це протистояння вдається далеко не завжди через масштабну завантаженість інформацією, яку неможливо всю проаналізувати. У таких щільних «щелепах» інформаційно-маніпулятивного впливу ефективність освітньо-екологічних програм може лише гальмувати деградацію екологічності суспільної свідомості.

В.Лучанська вказує на те, що екологізація суспільної свідомості носить процесуальний характер, в якому виокремлює певні стадії [11]: 1) прояв ставлення людини до природи у формі різних відчуттів (байдужість, заклопотаність, тривога, паніка тощо); 2) формування глибокого інтересу до екологічної проблеми (виявлення суті еволюційних змін у біосфері, детермінація її цілісності тощо); 3) перехід від осмислення та розуміння природних явищ до соціальної дії, етичного вчинку; 4) становлення стосунків людини та природи як елементів внутрішньої культури особи.

Більшість ефективних освітніх програм щодо формування екологічної свідомості ставлять собі за мету досягнення четвертої стадії. Але в сучасних умовах маніпулятивного впливу інформаційного простору (включаючи розгалуження технологій) досягти цієї мети фактично нереально. Навіть і в тому випадку, якщо та чи інша програма забезпечена для реалізації своєї мети відповідним широкомасштабним інформаційним простором і висококваліфікованими фахівцями, вона не досягне ідеального результату. На перешкоді їй завжди буде

спрацьовувати фундаментальний, звичний для сприйняття, з високотехнологічною базою інформаційно-комунікативний марафон, який побудований на основних засадах деструктивності, наприклад, «споживацького» рівня.

На нашу думку, саме в цьому полягає причина фрагментарності, слабкої концептуальності (про яку концептуальність можна вести мову, якщо «споживацький інформаційний марафон» набагато масштабніший і ефективніший на основі своїх «важелів» соціально-психологічного впливу), декларативності, а отже, неефективності освітніх програм, які спрямовані на формування екологічної свідомості підростаючого покоління. Тільки один технологічний потенціал сучасного рекламно-інформаційного простору розбиває «вщент» плідні напрацювання екологічної освіти. Технологічна база реклами своїм впливом «проникає» у всі сфери життєдіяльності людини. Навіть, якщо й припустити, що екологічна освіта дасть позитивні результати у близькому майбутньому, то виникає ряд запитань: «Чи не запізно це станеться?», «Скільки людство втратить до того часу?», «Чи взагалі ми встигнемо щось зробити із кризою?» тощо.

Висновки та перспективи подальших розвідок.

Відмовитися від сучасних технологій інформаційного простору неможливо тому, що це призведе до глибокої кризової ситуації у всіх сферах життєдіяльності суспільства. На нашу думку, іноді сучасні технології розробки та реалізації реклами чи пропаганди за хаотичністю використання технік соціально-психологічного впливу потребують «психотерапевтичного втручання хірургічними методами» з метою нагальної корекції їх рівня екології культури. Сучасна екологічна освіта вимагає термінової підтримки всіх соціальних інститутів на державному рівні. Тобто, в першу чергу, соціальні інститути (політичні,

економічні тощо) мають слідувати меті екологізації суспільної свідомості. Наприклад, еволюційна трансформація «споживацької» економіки в екологічну економіку, створення служб контролю за рівнем екологічності інформаційного простору. Тільки після таких кардинальних змін на державному рівні (побудова дієвих соціальних проєктів щодо формування екологічної культури) можливий результат щодо підвищення рівня екологічності суспільної свідомості та ефективного гармонійного саморозвитку особистості, тільки в таких умовах екологічна освіта може досягти поставленої мети та реалізації нагальних завдань перед сучасним суспільством у цьому напрямі.

Список використаних джерел

1. Аксьонова В.І. Міжкультурна комунікація як фактор формування глобального інформаційно-комунікативного простору / В.І.Аксьонова // Гуманітарний вісник ЗДІА, 2013. – № 54. – С.190–202.
2. Волков Е. Масса и время в убеждении (пятая и шестая стратагема, 45-я техника) / Аронсон Э., Пратканис Э.Р. Эпоха пропаганды: Механизмы убеждения, повседневное использование и злоупотребление / Э.Аронсон, Э.Р.Пратканис. – СПб.: прайм-ЕВРОЗНАК, 2003. – 384 с.
3. Грачёв Г. Манипулирование личностью [Электронный ресурс] / Г.Грачёв, И.Мельник. –Режим доступа: http://philosophy.ru/iphras/library/manipul.html#_edn8
4. Дерябо С. Д. Экологическая педагогика и психология [Текст] / С. Д. Дерябо, В. А. Ясвин. – Ростов н/Д : Феникс, 1996. – 480 с.; Кравченко С. М. Екологічна етика і психологія людини [Текст] / Кравченко С. М., Костицький М. В. – Львів : Світ, 1992. – 240 с.

5. Дідков О. Формування екологічної свідомості та культури засобами освіти та виховання особистості / О.Дідков. –Режим доступу: <http://www.ird.npu.edu.ua/files/didkov.pdf>
6. Кастельс М. Становление общества сетевых структур / М. Кастельс // Новая постиндустриальная волна на Западе: Антология / Под ред. В. Л. Иноземцева. – М.: Academia, 1999. – С. 494–496.
7. Кочерга О.В. Взаємозв'язок мислення, почуттів та уяви у розвитку критичності людини / Автореф. дис. канд. психол. наук: 19.00.01 / О.В. Кочерга; Ін-т психології ім. Г.С.Костюка АПН України. – К., 2003. – 16 с.
8. Кулабухов Д.А. Экология культуры: Культурно-антропологические аспекты [Электронный ресурс] / Д.А.Кулабухов – Режим доступа : http://mguine.narod.ru/ecol_kult/index.htm
9. Лачашвили Р.А. Экологическая культура и социализация подрастающего поколения [Электронный ресурс] / Р.А.Лачашвили, Е.В.Орлова. –Режим доступу: http://www.ecopolicy.ru/upload/File/B_44_1.pdf
10. Лисенко В. Застосування інформаційно-психологічних прийомів задля відстоювання інтересів держави [Електронний ресурс] В.Лисенко / <http://personal.in.ua/article.php?ida=301>
11. Лучанська В. Праксеологічний аналіз екології культури в інформаційному суспільстві [Електронний ресурс] / В.Лучанська. –Режим доступу: http://ijimv.knukim.edu.ua/zbirnyk/1/luchanska_v_v_prakseolohichnyy_analiz_ekolohiyi_kultury_v_informatsiyному_suspilstvi.pdf
12. Лучанська В.В.Методологічні підстави теоретичного аналізу екології культури в інформаційному суспільстві: Монографія /Валентина Володимирівна Лучанська –

Рівне: Рівненський державний гуманітарний університет, 2011. – 194 с.

13. Маркова Т.В. Інформаційно-комунікативне середовище як засіб підвищення майстерності педагога / Т.В.Маркова // Андрагогічний вісник: Наукове електронне періодичне видання. – Випуск 5. – 2014. – С. 191–197.
14. Почепцов Г. Інформаційно-комунікативні процеси в сучасних суспільствах [Електронний ресурс] / Г.Почепцов. – Режим доступу: http://osvita.mediasapiens.ua/ethics/manipulation/informatsiynokomunikativni_protsezi_v_suchasnikh_suspilstvakh/ .
15. Ситаров В. А., Пустовойтов В. В. Социальная экология: Учеб. Пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / В.А.Ситаров, В.В.Пустовойтов. – М.: Издательский центр «Академия», 2000. – 280 с.

Психологія саморозвитку особистості: збірник наукових праць. Чернівці – Київ, 2016.

БЛОГОСФЕРА ЯК СЕРЕДОВИЩЕ ПОДОЛАННЯ ВНУТРІШНІХ КОНФЛІКТІВ

Спробуємо в цій статті розкрити коротко тезово, в чому полягає основа/поштовх для переосмислення свого соціокультурного життєвого простору в Блогосфері, їх шляхи та напрямки вирішення:

1. Блогосфера є одним із чинників залучення людини до переосмислення та самопроекування, оскільки перебування в Інтернеті є по суті нашим дозвіллям і нашим вільним часом. Також у мережі соціальне середовище облаштоване так, що дозволяє людині отримувати миттєво статус «безпосереднього члена суспільства» без проміжних ланок у вигляді груп, ідеологій, символічних культурних систем (свій серед своїх) [2].

2. Люди, які відштовхуються від чужих життєвих смислів для створення своїх життєвих сенсів та проектів в Інтернет мережі, створили досить потужну мультикультурну спільноту. Тяжіння до максимального скорочення текстового масиву та більшої смислової насиченості завдяки лаконічності вислову та за допомогою додавання або сполучення з картинкою стає для багатьох життєвою/смисловою домінантою. Завдання на нові смисли запозичуються із соціуму, вони вже самі по собі є мотиваторами за функціоналом. З означеного вище можна зробити наступний висновок, так звана «проектнобрендова ідентичність у масовому суспільстві реалізується переважно

у сфері вживання уже готових культурних форм, мотиваторів, демотиваторів, афоризмів, цитат видатних людей, міфів, іміджу, тим самим відповідальність за себе, за проектування себе як бренду/нового смислу, розгортається переважно у сфері використання маскультур» [14, с. 56].

3. Соціокультурні смисли (протонаративи чи мотиватори) є інтертекстуальними утвореннями. Інтертекстуальний смисл є одиницею мовної культури, яка основана на охопленні свідомістю максимуму життєвих смислів, відображених в естетичній та ергономічній текстовій оболонці. Життєві протонаративні смисли мають статус «культурогенного» спілкування (Едвард Осборн Уілсон і Чарльз Ламсен запропонували концепцію «культурогену»). [11].

4. Основою для переосмислення є протонаратив, який в психології визначається як літературна мікроформа, що має подієво-просторову часову організацію. Це розкриття *однієї події*, яка може відобразитись у таких формулах: початок-середина-кінцівка; зав'язка-розв'язка; постановка проблеми-рішення; очікування-задоволення, питання-відповідь. Тут наявна не тільки тематична направленість (мораль, вічні цінності) а і поетика (мова, образність, ритм) та їх пізнавальна надійність. В них закладені слов'янські концепти: душа, дух, розум (наприклад: «Если у тебя получилось обмануть человека, это не значит, что он дурак, это значит, что тебе доверяли больше, чем ты этого заслуживаешь», «Простить первый раз – мудрость. Второй раз – великодушное. Третий раз – глупость», «Главное в жизни – научиться все повороты судьбы превращать в зигзаги удачи»). На думку А. Зоріна, «сприйняття та осмислення такої текстової мікроформи є насамперед «літературним переживанням», що веде до

«відчуття підсумку», тобто емоційною матрицею, яка намічає соціокультурні норми переживання [7].

5. Наступна тенденція полягає у тому, що особистісні життєві проекти часто мають за першоджерело протонаративні Інтернет форми (меми), які породжують особисті наративи та ментативи. «Ментатив – це різновид внутрішнього дискурсу, що припускає ментальну подію (зміна картини світу) у свідомості людини» [13]. Тут слід пояснити різницю: «наратив розгортається в стилі що/хто, де коли, сюжет героя, композиція, відображена точка зору. А ментатив, розгортається в напрямку, що це означає, чому це стало можливе, за яких умов це відбувається, чим це підтверджується, яка теза до антитези, які відношення між думками та ідеями? Ментатив є домінуючим смисловим конструктором» [8]. Наратив і ментатив залежать від автора та його стратегії текстотворення, тому «спомини» — це наратив, а «роздуми» – це ментатив. Наратив не є лише оповіддю, він текстопороджуюча комунікація двох рядів подій, референтного і комунікативного [15].

6. Опора на певне соціокультурне смислове кліше спонукає людину до певної структурованої самоорганізації та оптимізації свого буття. А свідомий вибір протонаративного тексту є бажанням спрямовувати себе в заздалегідь визначеному (бажаному) соціокультурному руслі, та спробувати в цьому напрямку свої сили. Шлях від сприйняття протонаративу до розгортання в свій наратив чи ментатив, є бажання освоїти, опанувати нові особисті можливості під новим кутом зору, та перетворити їх на вчинки. При самопроектуванні людина відшліфовує такі якості, як наполегливість, здатність навчатись новому, самозобов'язання. З'являються нові можливості, перспективи, спрямованість на нескінченні самопроекти, майбуття. Тут відбувається вибір цінностей, змінюється

внутрішній світ особистості, свобода. межі соціокультурної дозволеності.

7. Застосовуючи протонаратив (думку когось авторитетного), як цінісно-смісловий старт для особистісних змін, ми тим самим дозволяємо чужому переконанню впливати на своє особисте життя. «Текст значніший за самого себе, він набуває рис моделі культури, а з іншого боку він має тенденцію здійснювати самостійну поведінку, уподібнюючись автономній особистості» [9, с.132]. При цьому протонаратив також може бути і соціокультурним зразком, який здійснює вплив на особистість. Сприйнятий смисл, розгорнутий іншою людиною і в іншому емоційному стані, дозволяє нам отримувати нову історію під новим кутом зору. Інакше кажучи, людина може смисли перевизначати і довизначати, реконструюючи таким чином як власні уявлення про зовнішню і внутрішню реальність, так і результати інтерпретації і реінтерпретації особистого досвіду [16].

Отже, у разі смислової переробки соціокультурних сенсів, а також перевизначення і довизначення пропонованих культурою зразків і життєвих завдань виникають особисті новоутворення, що свідчать про формування у людини того або іншого життєвого та особистого проекту [16].

Протонаративи є своєрідними метафорами щастя і алгоритмами чужого розуму, мета яких енергозбереження особистих смислових ресурсів. В момент віднайдення чужого життєвого смислу (протонаративу) відбувається емоційний сплеск, який підбадьорює людину на пошуки особистих подієвих змін. Як значає Т.М. Титаренко, «особистісний цикл є сукупністю взаємопов'язаних процесів ідентифікування, практикування, автоматизації та

діалогування, що утворюють відносно стійке коло життєконструктів...» [13, с.73].

Але не все так просто як на перший погляд здається, у великій кількості коротких смислів, які сприймаються іноді автоматично, ми помічаємо й такі, як «Ніщо сказане на твою адресу не повинно міняти твоїх намірів та думок», чи «Запам'ятай — ти нікому нічого не повинен, це їх рішення допомагати тобі чи ні». Здається без особливої дискусії стає зрозумілим до яких наслідків ведуть такі ціннісно-сміслові основи, та який кут зору взятий за основу!

Такі мотиватори називають «вірусами розуму», які процвітають й укорінюються в умах людей з досить поверхневими соціокультурними установками типу «Если вы хотите вести счастливую жизнь, вы должны быть привязаны к цели, а не к людям и вещам». І ця інформація може подаватись не просто на кольоровому тлі, а й з картинкою як «зразком поведінки». Зазначимо, що ми у своєму експерименті рідко зустрічали подібні мотиватори, тому що люди відчувають суть смислового наповнення і соромляться виставляти на показ свою егоцентричність.

8. Саме ж слово «мем» може бути зведене до французького «мої тете» («я сам», «рівне для рівного»), або ж до грецького «мімета» («імітувати», «імітація», «спадкоємство») [10]. Так що ж таке меми? Мемом може бути вислів, зображення, норма поведінки, мелодія, мода та ін. Але мем від простої інформації відрізняє його здатність до швидкого копіювання та тиражування/розмноження [6]. Такої летючої легкості цим феноменам надає компактна текстова форма і згорнутий смисл, який швидко викликає безліч життєвих асоціацій. В мотиваторах своє/чуже швидко переходить в наше (сМІсли). Отже, мем, це: 1) елементарна одиниця інформації, здатної повторювати себе, розмножуватися в паралельних або в подібних системах –

інтерпретуватись. Це одиниця, яка встановлює нескінченні інтерпретаційні потоки та зв'язки; 2) одиниця культури, де одне слово чи смисл викликає низку подібних смислів та інтерпретацій інформації; 3) ідея, яка потрапляє в головний мозок і викликає певні пам'ятні події з життя людини, починає відтворювати копії «самої себе», «реінкарнує стереотипи»; 4) це націлена на самого себе логіка; 5) глибинні образи мислення, які формують системи і впливають на поведінку людини; 6) вмістилище базових «пакетів думок», мотивів та інструкцій, які визначають те, як ми ухвалюємо рішення і розставляємо пріоритети в житті; 7) те, що впливає на життєвий вибір людини; 8) самоорганізуюча суть, яка виявляється в узгоджених стереотипах, що охоплюють буквально всі сфери нашого життя; 9) структури мислення, тобто мем, визначає, як люди мислять або ухвалюють рішення, на відміну від того, в чому вони переконані або що цінують; 10) продукти взаємодії внутрішнього устрою нашої свідомості з умовами життя; 11) смисл як копіювання і наслідування того: «З кожним рішенням ми змінюємо життя»; 12) готовність до сприйняття результатів, перевизначення, і постановки більш високих цілей; 13) здатність ставити завдання на освоєння комфортних для себе смислів; 14) меми-категорії, що програмують нас, відповідають за те, яку інформацію ми приймаємо, спотворюючи таким чином твоє уявлення про реальність.

Як ми вже зазначали, протонаративи, як «сміслові капсули», в Інтернеті відображені у вигляді мотиваторів (мемів), демотиваторів (демів), висловів та думок видатних людей, афоризмів, народної мудрості, які вважаються «інформаційним благом», новим рівнем постановки мети, енергозбереженням при новому смислоутворенні і при конструюванні нового смислообразу. Такі зненацька

віднайдені тексти, чи чужі життєві смисли стають для віртуальної особистості близькими «естетичне чуже як забуте своє», і такими, що здатні переструктурувати та естетизувати попередні переконання і соціокультурні цінності. Використання протонаративів приводить до кількісних змін, а саме: конкретизації переосмисленої ситуації; підвищення емоційного рівня і самоповаги; текстова лаконічність призводить до відчуття завершеності та отримання життєвої мудрості; людина стає здатною словом допомогти іншій людині (мемотерапія); виникає відчуття гармонії і остаточної впорядкованості життєвого досвіду завдяки утворенню самодостатнього образу зароджується життєстійкість. Сила мови полягає в умінні висловити багато в малій кількості слів. Це «зміни змін» на думку О.Г. Асмолова.

9. Маючи такий потужний арсенал нових/віднайдених/перезначених життєвих смислів (протонаративів, мемів), людина починає відчувати потребу у проектуванні. Завжди в житті є події, до яких повертаються для гармонічної їх переадаптації в соціокультурному просторі і докорінного виправлення життєвих ситуацій, які вже сталися (конфлікт соціокультурних цілей, особистих цілей). Для досягнення таких цілей потрібні проектно-конструктивні дії: вибір цілей, перегляд цінностей внутрішнього світу, визначення свобод/меж свобод, перегляд духовних поглядів, визначення цілісності власної особистості. Це відбувається з урахуванням можливостей, перспектив, настрою на незчислені самопроекти. Бажання конструювати нові зв'язки, самодостатнього образу «Сходження до себе», самовдосконалення, пошук особистісного смислу життя шляхом самореалізації у діяльності.

У психології широко вживається термін «самопроекування особистості», який розуміється як форма психотехнічної практики, суть якої – зміна психічних станів або властивостей самого суб'єкта. Основним способом формування готовності до самопроекування є проблематизація з приводу самовизначень: культурного, діяльнісного, соціального, прагнення та планування досягнення своєї мрії, через самозобов'язання, самообіцянки, програми особистого зростання [1].

Кожна людина прагне до реалізації свого потенціалу до наближення свого реального «Я» до «Я» ідеального. Отже самопроекування – це прагнення людини до поліпшення (вдосконалення) свого особистого «Я».

В даній статті ми не можемо описати весь експеримент який проводився нами на протязі 5 років, але ми б хотіли поділитися отриманими висновками. Ми використали оригінальну дошку-схему, яку назвали «Віртуальна матриця особистих смислових прагнень». Це створення нового контексту життя, який визначає нові вектори особистого розвитку і соціокультурного зростання [4; 5].

Отримані висновки:

- особистісні проекти не можуть бути в чистому вигляді «корисні» чи «шкідливі», вони не мають чітких підсумкових меж досягнення мети, тому що не мають показника «усталений» чи «мінливий»;
- використання «протонаративних істин» сприяє духовному зростанню особистості залученню її до соціокультурної спадщини. «Духовність є основою будь якого життєвого проекту, робить його соціально значимим, таким, що змінює суспільство та його основи» [2; 5].

- егоцентричність майже втрачає свою силу та вплив на особистість, яка використовує протонаративи як сторонню ущільнену ціннісно-смыслову перспективу для особистого зростання.
- рушіями особистісних проєктів стають бажання, потреби, інтерес, намір. В процесі роботи над новими смислами зникає страх перед невдачами і «падіння духом». Старт до змін дає розуміння «хтось зміг і я зможу»;
- меми вважаються «інформаційним благом» завдяки своїй лаконічності;
- такі тексти, чи чужі життєві смисли стають для віртуальної особистості близькими «естетичне чуже як забуте своє» здатне переструктурувати та естетизувати попередні переконання;
- використання протонаративів приводить до кількісних змін, а саме: конкретизації переосмисленої ситуації; підвищення емоційного рівня і самоповаги; текстова лаконічність призводить до відчуття завершеності і отримання життєвої мудрості; людина стає здатною словом допомогти іншій людині (мемотерапія); виникає відчуття гармонії і остаточної впорядкованості життєвого досвіду;
- Протонаратив найчастіше розгортається у ментатив тому, що досліджувані, аналізуючи свої життєві події, ставили такі питання: чому у мене так не виходить, як так могло статися, це означає відсутність у мене таких якостей як ....., як в подальшому не допустити незакінчених рішень....., як досягти....., чому мої ідеї/рішення ідуть в розріз з реальними діями, як навчитися щоб слово/вчинок/життєві ситуації гармоніювали в реальному житті.

Список використаних джерел

1. Безрукова В.С. Педагогика. Проективная педагогика / В.С. Безрукова // – Екатеринбург: «Деловая книга», — 1996. – 344 с.
2. Бухарцева Н.Г. Самопроектирование: единство самореализации и развития внутреннего мира личности [Электронный ресурс] /Н.Г. Бухарцева // Педагогическое образование в России. – 2013. – № 2. <http://cyberleninka.ru/article/n/samoproektirovanie-edinstvo-samorealizatsii-i-razvitiya-vnutrennego-mira-lichnosti> (18.07.2015).
3. Гудінова І.Л. Деякі психологічні аспекти публічної літературної Інтернет сповіді в блогах. // Природа дитинства у візирах герменевтики і наративу: Практико зорієнтований посібник / за ред. Н.В. Чепелевої, Д.І. Петренко, І.Г. Єрмакова, Р.А. Рудковської – К: Приватно виробничо-комерційна фірма «Видавництво «МакДен»», 2016. С. 185–191.
4. Гудінова І.Л. Віртуалізація реальності та її наслідки [Електронний ресурс]: / І.Л. Гудінова // Журнал Молодий вчений. – 2015. – №2. (17). – С. 371-375. – Режим доступа: <http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2015/2/380>.
5. Гудінова І.Л. Протонаратив як ціннісно-сміслова основа самопроектування в блогосфері. / І.Л. Гудінова // Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України. — 2015. — Том II: Психологічна герменевтика. Випуск 9. – С. 142- 156.
6. Докинз Р. Эгоистичный ген / Р. Докинз . – М.: Corpus , 2013. – 420 с.

7. Зорин А.Л. Понятие «литературного переживания» и конструкция психологического протонарратива / Андрей Леонидович Зорин // История и повествование: Сборник статей. – М., 2006. – С. 12 – 27.
8. Кузнецова И.В., Максимова Н.В. Текст в становлении: оппозиция «нарратив-ментатив» [Электронный ресурс]. Критика и семиотика. – Вып.11. – Новосибирск, 2007. С. 54–67. – Режим доступа: http://www.nsu.ru/education/virtual/cs11kuznetsov_maksimova.pdf (29.06.2015).
9. Лотман Ю.М. Асимметрия и діалог. / Ю.М. Лотман // Семиосфера. – СПб, 2000. – 603 с.
10. Менегетти А. Онтопсихология и меметика [Електронний ресурс] / А. Менегетти. — Режим доступа: <http://www.zipsites.ru/psy/psylib/info.php?p=3039> (15.04.2010).
11. Переломова О. С. Інтертекстуальність як системотвірна текстово-дискурсивна категорія [Електронний ресурс] / О. С. Переломова. Запоріжжя, 2008. – Режим доступа: http://www.zgia.zp.ua/gazeta/VISNIK_34_10.pdf
12. Сапогова Е. Е. Анализ Я-концептов и Я-метафор в содержании индивидуальных нарративов субъекта [Электронный ресурс] / Е.Е. Сапогова // Прикладная психология: достижения и перспективы /Под ред. Л.А. Мирской, Т.Ю. Синченко, В.Г. Ромека. – Ростов-на-Дону: «Фолиант», 2004. – С. 50-79. — Режим доступа <http://esapogova.narod.ru/texts/self.rtf> (18.06.2013).
13. Титаренко Т.М. Психологічні практики конструювання життя в умовах постмодерної соціальності: монографія / Т.М. Титаренко, О.М. Кочубейник, К.О. Чемерних; Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. – К.: Міленіум, 2014. – 206 с.

14. Тульчинский Г.Л. Личность как автопроект и бренд: некоторые следствия // Философские науки. 2009. № 9. С. 47 – 60.
  15. Тюпа В.И. Онтология коммуникации // Дискурс.1998. №5–6. – С.5 – 18.
  16. Чепелева Н. В. Самопроектирование личности в дискурсивном пространстве / Н.В. Чепелева // Человек, субъект, личность в современной психологии. Материалы международной конференции посвященной 80-летию А.В. Брушлинского. Том 3. /Отв. ред. А.Л. Журавлёв, Е.А. Сергиенко. – М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2013. – С. 342 – 345.
  17. Чепелева Н.В. Дискурсивні засоби самопроекування особистості. /Н.В. Чепелева // Наукові записки. Серія «Психологія і педагогіка». Тематичний випуск «Актуальні проблеми когнітивної психології». – Острог: Вид-во Національний університет «Острозька академія», 2013. – Вип.24. – с.7-11.
- Психологія саморозвитку особистості: збірник наукових праць. Чернівці – Київ, 2016.

Natalie Heisonyuk
Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University

CULTURAL AND GENDER DIFFERENCES IN BASIC RESPONSE TO CONFLICT AS SELF- PRESENTATION DEMONSTRATION

Personal self-presentation is one of the most recent topical issues of social-psychological discourse. The more person is experiencing changes in one's social interactions, the more person experiences informational pressure, and the more one's private life is exposed to public observation, the more necessary studies of human self-presentation become. Considering the variety of means and ways contemporary person can realize and fulfill one's own uniqueness, we face the necessity to review existing ideas and schemes for interpreting personal interactions and modes of reactions to interactional experience. Changes in the process of personal interactions (e.g. speed of message exchange, constant changes in its' contents, expectations, communicational disruption in time and spatial dimensions) lead to changes in their meaning to the person and both of them result in changes of role interactions thus changing one's self-presentation as well. Self-presentation being the social - psychological phenomenon, defining one's own public self, contributes to whole specter of personal social relations, their analysis and reactions to social-psychological cues. Thus, self-presentation should be studied as integral structure including different personal levels and constituents and not just a role repertoire. Whenever person comes to analyze one's own experience, one comes to realizing that personal bonds, motivational cues, needs and other personal peculiarities

underlying human interactions being contents of self-presentational images are strongly influenced by gender and culture. Those are exactly the agents influencing interpersonal interactions, being the means of introducing social norms and rules defining the way person should act. Response to conflict being one of the fundamental personal peculiarities in one's social interactions might be considered as one of the self-presentation's constituents.

We aim to analyze the existing bonds between personal self-presentation and the way person responds to conflicts. We plan to explain the role of basic conflict response in self-presentational structure also. We use concept of basic response to conflict as a most typical human reaction to variety of conflict situations person faces in one's everyday interactions. We presume that these bonds are determined by person's cultural and /or gender belonging. Therefore, there might be essential differences in basic responses to conflict presented by empirical data taken in study of respondents with different cultural background and gender. The paper is aimed to review applied aspects of self-presentational structure so that it's proceedings might be used as means of prognostic and therapeutic assistance to personality influenced by total changes in informational interactions. Another important aspect of self-presentation studies is the efficacy of interpersonal communication. That's where we need to understand the essence of given phenomenon and its' structure to be able to analyze the efficacy of self-presentational images. It's understanding the differences in self-presentational structure and not just partial images that are crucial for interpersonal communicational efficacy.

The paper presents empirical data of self-presentational structure studies which might be used for further scientific research of modern social-psychological phenomena discourse as well.

The phenomenon of self-presentation was first introduced by E. Goffman as an explanation for role interaction theory [17] and later developed by E. Jones, R. Baumeister [12], B. Schlenker [24] and M. Leary [18]. Thus, phenomenon of self-presentation is mainly discussed as a part of social-psychological discourse and it was needed to define self-presentation from other self-phenomena, such as I-concept and image of one's self, self-attitude or self-esteem (J. Brown, 2007; M. Leary, 2009; T. Chyhyryn, 2012; A. Kononenko, 2010; Collins and Miller 1994; K.Deaux, 2001; J. A. Johnson, 1981). The sphere of social-psychological interactions where self-presentation is an active agent, is another aspect, which is well studied in contemporary literature. Hence professional self-presentation and presentation by means of social media are focused upon (M. Leary, 2009; C. Amiot, 2007; R. Baumeister, 1999; J. Pike, 2011; S. Zhao, 2008; J. Davies, 2007). Though structure of personal self-presentation comes to focus of applied studies whenever we try to interpret the existing bonds between self-presentation and personality traits (such as perfectionistic attitude P.Hewitt, 2003; A. Besser, 2010) or social-psychological cases (such as fundamental error (J. Jellison, 1981)). Still, we have to note that despite lots of applied studies of self-presentation phenomenon, there is perceptible deficiency in the studies of intrapersonal structure of self-presentation. That's why self-presentation as one of the current issues social-psychological discourse, is presented as a fragmented and kaleidoscopic one.

We should note that it's the intrapersonal structure of the phenomenon that might be useful in understanding the basic principles of self-presentational images formation and the fact of some core peculiarities uniting different images into wholesome structure. Matters of cultural and gender differences are really helpful, whenever one wants to consider those basic structures and constituents common to representatives with different

background and identity.

The concept of self-presentation denotes any type of human behaviour aimed at forming, changing or maintaining the impression about personality as it is seen by others. As R. Baumeister states, self-presentation is one of the most important agent of social-psychological aspects of one's life, and it's self-presentation that influences the choice of spouse, friends and active carrier. Many other interpersonal interactions are defined or influenced by person's ability to ascertain that one is worth of being loved, trusted, respected [11].

Our basic assumption is that, what matters most is not just a ready image person shows to the world, but those constituents which make those images unique and most appropriate to situation itself and personal identity. Hence, there might be some core principle or structure that is responsible for image formation and its' choice. We presume that it might be an intrapersonal structure of self-presentation. The structure in question can be examined by consideration of self-presentation's functions. That's why, we focused our paper on impression management and self-monitoring interpretation of self-presentation concept.

Main approaches to self-presentation studies tend to explain the phenomenon as a concept used to denote means for personal self-verification, self-monitoring or impression management. Thus, impression management defines self-presentation as complex behaviour aimed at forming favorable impression of oneself, so as to grant the presenter opportunity to satisfy one's need of belonging and affiliation. While the approach of self-monitoring is focused on human ability and desire to control one's expressions, so that one's behaviour might be appropriate to social situations. Thus one's behaviour might be less spontaneous and more planned, in order that their self-presentation might be effective. The higher level of self-monitoring tendency is, the higher one's expressive control is

[23]. And according to the approach of self-verification, personal self-presentation is aimed at making successive scheme, where all the identity elements might be included.

All those approaches are derivations of the Goffman's role theory, according to which person is never left to be "oneself" or exempt from social context, either real or presumed one. One is always acting according to some role or as a bearer of given set of social functions and norms [2]. And it was E. Goffman's statement that self-presentation should be interpreted as a part of social and cultural interactions, and not as an isolated, self-sufficient and individualistic self that ensured further studies of the phenomenon in question [Scheff, 2006 cited in 13]. Thus, person's self is no longer stable and once determined subject of study, it's rather fluent and keeps changing under the influence of social interactions. That's why majority of researchers agree that human self is better defined as a flexible and changeable structure characterized by flexible borders and absence of constancy [17]. It is these flexibility and inconstancy that need to be reconsidered on the basis of phenomenon's structure as an underlying principle, that gives us basis to view self-presentation in its' integrity.

Intrapersonal structure of self-presentation involves many substructures, which define the way person processes information about oneself, one's interaction with social-psychological environment, understanding and reflecting social-psychological experiences. It might be assumed that basic level includes individual peculiarities (temperament and type of information processing (A Kempinsky, D.Keirsey), motivational level (mainly presented by psychogenic needs (H. Murray & J. Chambers) and actual abilities (N. Peseschkian)), personal level (presented by one's time competence (E. Shostrom), locus of control (J.Rotter) and interpersonal orientation (T. Leary), basic response to conflict (N. Peseschkian) and self-

presentational resultant or those substructures, by which self-presentation is manifested (role repertoire (A. Eagly and W. Wood cited by Myers), individual style (A. Adler, G.W. Allport), self-actualizational values (E. Shostrom) and self-disclosure (Collins and Miller)) And it's a structure of the self-presentation that enables connection between these seemingly different elements into a wholesome part of personality.

It's worth considering response to conflict as one of the constituents of self-presentation phenomenon on the basis of main theoretical approaches, and the way functions of self-presentation are defined. Hence, both main approaches postulate that functions of self-presentation are means of making socially preferable image of oneself, they necessarily presume some element of self-presentation to deal with conflicts one faces in a way that socially-acceptable image might be kept. For example, impression management approach indicates main function of personal presentation is directed to control the impressions in interpersonal relations, so that they might be effective and grant subject of presentation positive reactions from social environment. While self-monitoring approach indicates that main function of self-presentation is to produce desirable impression and thus all the manifestations of personal behavior have to be controlled. Facing lots of challenges in one's everyday life person has a pressing need to form one's own way to overcome the challenges and to preserve positive impression of one's self. Besides, it's worth mentioning that N. Peseschkian postulated the presence of two basic types of conflict: actual and basic ones. Thus, actual conflict is direct result of actual problem situation: exceeding occupational demands, marital quarrels, communicational difficulties with children or parents. Actual conflict is usually manifested in behavioral peculiarities of actual abilities While basic conflict is defined as a result of previous personal interactions' experience and is manifested by constant

attitudes, expectations, readiness to conflict and the so called conflict “thresholds” (a level situation might reach before it’s considered as a conflict one) [4].

Though response to various social-psychological challenges might appear as a spontaneous and automatic one, it is grounded on inherent peculiarities of information processing and reveals one's peculiar experience combining typical perception of social-psychological data and interpretation of situation, as to what reaction might be appropriate. Hence, we are going to discuss basic types of conflict and types of response to them and their role in self-presentation.

Basic response to conflict as it is defined by N. Peseschkian is a reaction to stressing life events and conditioned by one's actual needs. The role of life events as stressing agents is discussed in many studies (role of stressing agent and it's duration Heim 1989; health preservation in terms of increased psychological overburden Sabshin, 1990; estimation of stressing power of various events Holmes & Rahe, 1969). It is presumed that life events (such as changes of living place, changes in professional carrier, family situation, personal life, birth of a child, losses of relatives and loved ones) and microtraumas (accumulated events such as injustice of a coworker, partner’s unpunctuality, unreliability, delays in transport schedule) are united in personal experience in it’s physical, social and spiritual dimensions. This mixture of external overburdens and personally determined abilities to work-out this kind of pressure results in actual conflict. One's abilities, value attitudes, concept and readiness to conflict situation can augment the external events and add the affective reactions to physiological and personal basis [4].

There are four basic types of response to conflict such as directing reactions in dealing with actual conflict situation to body, fantasy, contacts or professional activity. The quoted

above, N. Peseschkian refers to them as to forms of overcoming or rather adjustment of the conflict situations, in other words “flight from conflict into smth”. Each of the forms are filled with personal ideas, wishes and conflict interpretations. Thus person, considering one’s own previous experience, can choose one of the forms as a preferable one.

Whenever the symptoms include sleep, sexual and eating disorders, depression and affective disorders might be presumed as manifestation of flight from conflict into psychosomatic disorders or in other words “flight into sickness”. It is presumed that lesions of some organs with psychosomatic disorders might be easier to understand, considering one’s concepts about body as a whole, and special organs, their functions, health and illness as well. These personal concepts, acquired as an early experience might be accountable for cases where different patients react to conflicts with different psychosomatic disorders [3].

Another sphere of flight from conflict, defined as a flight into activity, appeals to one’s mind and is manifested in disorders of cognitive processes, difficulties with decision making, continuous daydreaming. Typical symptoms enlisted to this type of response to conflict are difficulties with self-esteem, overburdens, stress reactions, fear of being dismissed, attention disorders and other deficiency symptoms such as apathy, retirement neurosis, decrease in one’s efficiency. Thus we can see that symptoms listed above might be interpreted in terms of a concept where one’s mind and intellect enable systematic and intentional problem-solving and effective activity. There are two different types of flight into activity reaction: a) “flight-into-work” and b) “flight-from-requirements”.

“Flight into contacts” presumes that social-psychological experience person prevail over all other spheres. N. Peseschkian and his colleagues suppose that these tendency might be formed under the strong influence of tradition. Sphere of contacts is

supposed to be manifested by one's ability to build and maintain relations with oneself, partners, family other people and groups, social and cultural environment; and relations with animals, plants and material environment. It's a type of personal activity which is defined by one's cultural and social-psychological environment and thus depend on person's experiencing social-psychological aspects of interactional tradition. Thus whenever person chooses "flight into contacts" as one's leading form of response to conflict, it might be observed that biases, stereotypes, fanaticism, non-critical judgments, fear of finding truth, feelings of hatred and guilt, marginality, narrow-mindedness are characteristic to one's behavior. The listed above might be the symptoms that person's ability to deal with conflicts is exceeded already too [3].

The last, but not the least form of response to conflict describes the way of reacting to conflict activating one's fantasy and imagination: imagining the problem being solved, future success achieved or revenge one's opponents and is defined as a "flight into fantasizing"[3]. Thus it might be presumed that person chooses not to reveal oneself or feeling oneself not able to face the conflict situation or having no strength to deal with it, rather being passive and indulging oneself in resultless dreams and fantasies.

It might be mentioned that adequate response to conflict situation includes equal demonstration of all types, while dominance of only one, as presumed by N. Peseschkian shows some inadequacy in relation to reality.

Understanding the types of basic response to conflict, might give us grounds to compare it's role and preferences in self-presentation of respondents with different cultural background and gender belonging to be able to understand the essence of self-presentational differences as well. Cultural and ethnic belonging often is a central element of person's self-

determination and thus is an important element of personal social identity [14]. Another point to review cultural component of self-presentation is that, as A. Kristiansen stated, “open borders” where person can take whatever data one can get to make one’s own [9]. These open borders and absence of limits are the point that the image of self-presentation might appear to be fragmented and difficult to analyze. Though cross-cultural research data cited by Peseschkian shows that respondents with different cultural background have similar approach to estimation of stressing events and factors, their forms of response vary [4].

It was our peculiar interest to study gender differences in self-presentational structure to define links between socialization and self-presentation, compare social-psychological profiles. We aimed to study response to conflict to enhance present technique of assisting personal maturity among students. Our empirical study have shown apparent both gender and cultural differences in types of response to conflict.

Thus, we chose Wiesbaden Inventory of Positive Psychotherapy (WIPPF) as a measurement technique to discern types of responses to basic conflict. Our study was held with students of different gender and cultural background (N=218). We used t-test for independent samples to process raw statistical data.

We’ll discuss gender differences first. Our sample included respondents of both male (n=107, further marked as *group 2*) and female students (n=111, further marked as *group 1*). As it can be seen from the table 1, there are distinct differences in manifestations of three out of four types of responses to conflict. Analyzing the group means we can see that both groups show prevailing of escape to fantasy tendency. Though it’s remarkable that mean of the male group respondents ($X_2 = 7,31$) by this scale is higher than the female’s ($X_1 = 6,46$), which is quite contradictory to expectations, because it’s more

expected from females to be more passive and prompt to look for consolation in their dreams and imagination. But analyzing the less manifested tendencies by their group means we can notice that if it's more peculiar to male respondents to avoid "flight into sickness" ($X_2=4,81$), while with female respondents it's more the "flight into work" tendency ($X_1 =7,31$) that is avoided. We can state that avoidance tendency is more corresponding to gender roles one might play. And considering the fact that our sample was made with respondents of different cultural background, we might presume that gender features prevail over cultural, thus making differences common to gender representatives with various background.

Tab.1. Gender differences in response to basic conflict

	Mean - Group 1	Mean - Group 2	t-value	df	p	Valid N - Group 1	Valid N - Group 2
Body	5,61	4,81	3,17	216	0,001746	111	107
Work	4,92	5,92	-3,48	216	0,000617	111	107
Contact	5,66	6,11	-1,48	216	0,140664	111	107
Fantasy	6,46	7,31	-3,26	216	0,001315	111	107

We can state that the only type of response to conflict that does not show the noticeable difference in gender comparison is "flight into contacts", so we might suppose that communicational disorders are equally common to respondents of both gender types. High score by scale of contacts show the prevailing tendency to problem-solving by escape into sociability; while low – escape into loneliness, ineffective self-reflexion.

Meaningful difference can be seen between respondents in response type "flight into sickness" (with value of t-test=3,17 and

$p= 0,002$) out of the Tab.1. We may notice that this type of response to conflict is more intrinsic to female respondents (their group mean is 5,61, while the males' is 4,81). Regarding the difference in means it should be considered that high score on the scale might result in psychosomatic disorders, low physical activity, weakness, hypochondria, and other forms of escape into sickness. And low scores may witness hyperactivity and either extreme physical training or absolute aimless relaxation. This data corresponds with other sources where "flight into sickness" is considered more characteristic for female gender script, they are more indulged to practice this type of flight, being allowed to skip unpleasant activities, addressing to their weakness [1, 13, 19]. While male gender script presumes it's representative engage into various physical activities and prohibits to show weaknesses whenever one wants to secure his social position.

It's obvious that "flight into work" type of response to conflict corresponds with gender role scripts as well. We can see that there's significant difference between groups of male and female respondents (with value of t-test = -3,48 and $p=0,000617$). Considering the group means, we can state that results confirm social-psychological expectations from gender role scripts. Thus, it's more peculiar to male respondents to escape into work activities. With male group mean being higher ($X_2 = 5,92$) and regarding that higher score shows tendency to escape into work, trying to solve one's problems substituting them with intensifying one's activity, which is prescribed by male gender script. While low score indicates refusal from achievement, escape to inactivity, problems in decision making and it confirms female role script requirements, according to which females are not expected to escape from conflict into professional activity.

Another significant gender difference in response to conflict might be seen in "flight into fantasy"(with value of t-test

= -3,26 and $p=0,001315$). High scores show tendency to excessive fantasizing, imaginative problem-solving only, with low scores— negative thinking and aggravating problems. And here comes difference which is not so easily predicted by gender role scripts, because our empirical data shows that male respondents show higher tendency ($X_2 = 7,31$) to “flight into fantasy” than female respondents ($X_1 = 6,46$). Thus our results show that facing conflict women are more prompt to negative thinking, so that problem appears much worse than it really is and discouraging themselves in actual problem-solving; while men choosing “flight into fantasy” indulge their own inactivity by imaginative problem-solving. Though it’s age of respondents which might be accountable for prevailing tendency to “flight into fantasy” as well. Our respondents were mainly students, thus it’s presumable that they don’t have enough means to solve their real problems due to their age and adapting their self-presentational image to new social-psychological requirements. We can suppose that it might be interpreted by cultural difference of respondents, because our gender samples included respondents of the same gender belonging, but with different cultural background.

We were able to trace a significant difference in culture conditioned peculiarities of responses to conflict. Cultural differences are shown in table 2.

Tab.2. Cultural differences in response to basic conflict

	Mean - Group 1	Mean - Group 2	t-value	df	p	Valid N - Group 1	Valid N - Group 2
Body	5,530	4,551	3,64	216	0,000343	149	69
Work	5,235	5,783	-1,74	216	0,083160	149	69

Contact	5,946	5,739	0,62	216	0,532912	149	69
Fantasy	6,812	7,015	-0,71	216	0,481052	149	69

Our sample included representatives from occidental and oriental cultures, which are known by their obvious differences. Oriental cultures are known for their stronger dependency on tradition, and stronger accent on social environment. Our oriental sample (N=69, *further marked as group #2*) included English-speaking medical students from India (46 persons, which makes 67%), Ghana (7 persons – 10%), Nigeria (3 – 4,5%) and Ethiopia (4 – 6%). While empirical data shown that Ukrainian-speaking group (N=149, *further marked as group #1*) belong to occidental culture, which is known as more individualistic one, stressing on individual potential, and self – as a prominent value.

Our study showed, that the most significant difference between cultural sample postulates prevalence of “flight into sickness” with respondents of occidental culture (with value of t-test = 3,64 and p=0,000343). Therefore it’s more peculiar to occidental culture with it’s individualism and personal experience prevalence over tradition and society, to escape into sickness whenever facing excessive overburden with stressing agents.

Coming to conclusion, we can state that differences in response to conflict mainly correspond with gender role scripts, and show that self-presentation as a social-psychological phenomenon is an integral structure accountable for personal interactions, especially in terms of constantly changing social-psychological environment. Understanding gender peculiarities gives grounds to enhancing efficacy of personal socialization. We managed to trace the role of response to conflict in structure of self-presentation. Though it should be stated that further

studies of response to conflict are needed to trace the interrelation between response to conflict and other structural elements of self-presentation. Our empirical data corresponding with other references proved existing stable differences in managing actual and basic conflicts by male and female respondents. Self-presentational phenomenon researchers agree that role repertoire and self-verification with a feedback from one's social environment should not be studied without consideration of cultural context and models taken as basis for one's self-identification. It is cultural and genderbackground that should be taken as basis for self-presentation analysis and defining it's role in formation of personal identity. And response to conflict showing the preferable model for overcoming stress, is really necessary to be considered in analysis of personal self-presentation.

References

1. Алексеев Б. Е. Полоролевое поведение и его акцентуации / Б. Е. Алексеев; – Спб.: Речь, 2006. – 144с.
2. Кононенко А.О. Интегративна психологія як основа створення моделі самопрезентації особистості [Електронний ресурс] /А.О.Кононенко // Вісник Одеського національного університету. Психологія. – 2012. – Т.17, Вип.8. – С.99-104. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Vonu_psi_2012_17_8_13.pdf
3. Пезешкиан Н. Психосоматика и позитивная психотерапия / Носсрат Пезешкиан – Спб.: Речь – 2001. – 288с.
4. Пезешкиан Н. Психотерапия повседневной жизни: тренинг разрешения конфликтов / Носсрат Пезешкиан – М: Медицина – 1996. – 464с.
5. Психология и культура / под. ред. Д. Мацумото;

– Спб.: Питер, 2003. – 718с.: ил. – (Серия “Мастера психологии”).

6. Савіна М.І. Психологічні особливості гендерних взаємин [Електронний ресурс] / М.І.Савіна // Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С.Костюка Національної АПН України. Проблеми загальної та педагогічної психології. – 2012. – Т.24, 4-5. – С.186-193. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/pzpp_2012_24_5_23.pdf

7. Чигирин Т. О. Самопрезентація: визначення, види, стратегії, техніки [Електронний ресурс] / Т.О.Чигирин // Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України. Проблеми загальної та педагогічної психології. - 2012.Т. 24. 4. 5. – С. 245-253. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/pzpp_2012_24_5_23.pdf

8. Штайнер К. Сценарии жизни людей. Школа Эрика Берна. /Клод Штайнер// – Спб.: Питер, 2003. – 416с.

9. Across the margins. Cultural identity and change in the Atlantic archipelago / EDITED BY Glenda Norquay AND Gerry Smyth // Manchester University Press 2002 – 224p.

10. Amiot C. E., de la Sablonnière R., Terry D. J., Smith J. R. Integration of Social Identities in the Self: Toward a Cognitive-Developmental Model. // Pers. Soc. Psychol. Rev. 2007; 11; 364 – 390.

11. Baumeister R. Self in social psychology / Roy F. Baumeister; – Psychology Press, 1999 – 492p.

12. Baumeister R. Self-Presentation Theory: Self-Construction and Audience Pleasing [Electronic resource] / Roy F. Baumeister, Debra G. Hutton; Springer Series in Social Psychology – Theories of Group Behavior 1987, – pp 71-87 – Access mode: http://link.springer.com/chapter/10.1007%2F978-1-4612-4634-3_4

13. Bem S. L. Sex Typing and the Avoidance of Cross-Sex Behaviour / Sandra L. Bem, Ellen Lenney // Journal of

Personality and Social Psychology – 1976. – Vol.33. – No. 1
– pp.48-54

14. Brown J.D. *The Self* [Electronic resource] / Jonathon D. Brown.– Access mode:
http://faculty.washington.edu/jdb/452/452_chapter_07.pdf

15. Deaux K. Social Identity [Electronic resource] / Kay Deaux; *Encyclopedia of Women and Gender, Volumes One and Two* – 2001. – Access mode:
<http://capinckn.bhstudents.net/wp-content/uploads/2014/04/Kay-Deaux.pdf>

16. DePaulo, B. M. Nonverbal Behavior and Self-Presentation / Bella M. DePaulo // *Psychological Bulletin*. – 1992 – Vol. 111. – No. 2. – pp.203-243

17. Doise W. Social representations in Personal Identity / W. Doise // *Social Identity: International Perspective* / [ed. by S. Worchel, J. F. Morales, D. Paez, J. Deschamps]. – Sage Publications, 1998. – P.13–25.

18. Goffman, E. The presentation of self in everyday life / Erving Goffman – New York: Anchor Books, 1959.

19. Handbook of individual differences in social behavior / edited by Mark R. Leary, Rick H. Hoyle; – The Guilford Press, 2009. – 624p.

20. Hermans, H. Self as an organized system of valuations: Toward a dialogue with the person. /Hermans, Hubert J. // *Journal of Counseling Psychology*– 0022-0167–1987– Vol. 34, Issue 1

21. Myers, D. *Social psychology: 10th edition* / David Myers – McGraw-Hill, 2010. – 749p.

22. Remmers, A. WIPPF 2.0 : Ein transkulturell diagnostisch und therapeutisch verwendbarer Fragebogen zur Psychotherapie, Familientherapie, ärztlichen und psychologischen Beratung [Electronic resource] / Arno Remmers – Access mode:: <http://www.arem.de/wp-content/uploads/2014/12/WIPFArticleAR2.pdf>

23. Schlenker, B. R. *Impression management: The self-*

concept, social identity, and interpersonal relationships / Barry R. Schlenker. – Monterey, CA: Brooks/Cole, 1980.

24. Schlenker, B. R. The self and social life / Barry R. Schlenker. – New York: McGraw-Hill, 1985.

25. Snyder, M. Public appearances/private realities: The psychology of self-monitoring / Mark Snyder. – New York: W. H. Freeman and Co, 1987.

Психологія саморозвитку особистості: збірник наукових праць. Чернівці – Київ, 2016.

МОЖЛИВОСТІ САМОПРЕЗЕНТАЦІЇ В ПРОЦЕСІ СПІЛКУВАННЯ

Постановка проблеми. З феноменом самопрезентації ми стикаємося щоденно, часто – навіть не підозрюючи про це і зазвичай – не акцентуючи на цьому увагу, адже до самопрезентації час від часу вдається кожний.

Спілкування може початися з одного погляду чи слова, проте ще до цього складається перше враження про людину, виходячи з її зовнішнього вигляду чи манери триматися, і саме воно здатне вплинути не лише на характер комунікації, але й на її результат, хоча, зазвичай, наше враження про співрозмовника залежить від того, як він представиться, тобто від його самопрезентації, яка є обов'язковим атрибутом спілкування. Проте, вдаючись до самопрезентації, людина може обрати один з можливих варіантів представлення співрозмовнику себе: самопрезентацію чи саморозкриття.

Аналіз попередніх досліджень. Історія вивчення й аналізу поняття «самопрезентація» відносно коротка (в межах півстоліття), проте за цей час соціально-психологічна проблема міжособистісного сприйняття у спілкуванні плавно переросла в проблему подачі себе й управління враженням.

Перше систематичне і визнане в науці дослідження феномену самопрезентації здійснив американський соціолог І. Гоффман. Він виходив з відомого шекспірівського

вислову, що весь світ – театр, і люди в ньому – актори, створивши концепцію «соціальної драматургії» і вивчаючи міжособистісну взаємодію та процес управління враженням у ній [18].

Згідно І. Гофману, структура самопрезентації містить три складові:

- особа, яка представляє себе, що передбачає усвідомлення цілей самопрезентації, адекватність самооцінки, упевненість;
- той, кому представляються;
- те, що є предметом самопрезентації.

Самопрезентація залежить від значимості для особистості ситуації, від виховання, культури та цінностей самої людини і тих, на кого самопрезентація орієнтована.

У роботі «Створення іміджу» вчений розглядає вже стратегії створення та збереження створеного враження («іміджу»), корекції несприятливого враження. Причому поняття «імідж» використовується для позначення того образу Я особистості, який складається про неї в оточуючих [9].

Н.А. Федорова виділила ключові положення концепції І.Гофмана, які найбільше вплинули на розвиток досліджень цієї проблеми [13]: 1. Проблема щирості суб'єкта в процесі керування враженням. Щирими, на думку Гофмана, є лише ті суб'єкти, які в процесі самопрезентації створюють відносно адекватний образ себе та ситуації, в іншому разі їх поведінка «цинічна». Сучасні теорії самопрезентації прийшли до висновку щодо реальності образу Я, який є предметом самопрезентації, проте наголошують на його відповідності ситуації взаємодії. 2. Проблема мотивації самопрезентації. На думку Гофмана, в присутності інших людей у суб'єкта виникає безліч мотивів, що спонукають його контролювати враження, яке він створює в оточуючих,

проте сам вчений не вдавався до аналізу цих мотивів, це було зроблено пізніше. 3. Проблема розділення особистого та публічного Я. В роздумах Гофмана є ідея про те, що в присутності інших людей індивід актуалізує своє «публічне Я», граючи роль, тоді як на самоті чи серед друзів («за лаштунками») такої необхідності немає: може проявитися інший аспект Я – «справжнє Я». На думку Федорової, в подальших дослідженнях розподіл сцени та лаштунків привів до розділення на «справжнє Я» та «фальшиве Я» Варто додати, що пізніше І.Гофман прийшов до висновку про існування ще й третього Я, найбільш «чистого», яке може проявитися в екстремальних ситуаціях. 4. Аналіз самопрезентації через опис різних прийомів, стратегій і тактик, який починався з власне розгляду засобів спілкування, що проявляються в процесі самопрезентації.

Зараз феномен самопрезентації аналізується переважно в соціальній психології – Е. Goffman, М. Снайдер, D.L. Paulhus, P.D. Trapnell, С. Dillard, М. Лірі, Л.І. Ворожейкіна, Р. Аркін, І.П. Шкуратова; іміджеології – О.В. Михайлова, К.О. Бреннер, А. А. Альтшуллер, тощо; в різних видах діяльності (спортсменів, політиків, педагогів) – І.С. Папченко, З.С. Карпенко, Н.Д. Павлова, Г.Г. Почепцов, В.М. Шепель; реальності (в інтернеті) – О.В. Кожевникова, Н.А. Кононенко, З.Н. Шавалєєва, І.С. Шевченко, С.Л. Тома, J. Hancock, N. Ellison; вербальній комунікації – Т.М. Заболотна, Ю.М. Жуков, ін.

До проблеми саморозкриття психологія почала звертатися з 60-х років минулого століття, після появи робіт С.М. Джурадра (S.M. Jourard) («Прозоре Я» «The Transparent Self» (1964-71), «Розкриваючи людину для неї самої» «Disclosing Man to Himself» (1968); «Саморозкриття» «Self-Disclosure» (1971)), проте найбільше досліджень цієї проблеми з'явилося на початку ХХІ століття, зокрема, до її

аналізу зверталися Дж. Берг (J. Berg), В. Дерлега (V. Derlega), П. Лазаків (P. Lasakow), Д. Майєрс, І.С. Кон, Н.В. Амяга, Т.П. Скрипкіна, І.П. Шкуратова, О.В. Зінченко, Н.В. Перепелиця, Н.В. Шемякіна, М.В. Бородіна, М.М. Тепіна й ін. Учені аналізували роль саморозкриття у психотерапевтичному процесі, зміст поняття «саморозкриття», його відмінність від самопрезентації, особливості, види, функції, стратегії процесу саморозкриття, ін., проте й досі немає згоди навіть у трактуванні вихідного поняття, а дослідження традиційно здійснюються за зразком і опитувальником С. Джуларда, тому їх результати дуже схожі (і звичайно ж, підтверджують дані, отримані Джулардом). Усе вищесказане й обумовило актуальність теми та наш інтерес до неї.

Мета цієї статті – проаналізувати тлумачення самопрезентації та саморозкриття у психології, їх співвідношення та вплив на процес і результат спілкування.

Виклад основного матеріалу. Термін самопрезентація найчастіше використовується як синонім «управління враженням» для позначення численних стратегій, тактик, прийомів і технік, до яких вдається індивід при створенні та контролі свого зовнішнього іміджу і враження про себе, яке він демонструє оточуючим. До цього терміну вживалися інші, менш стилістично значимі: самоподача та самопред'явлення. «Самопрезентація (англ. self-presentation) – акт самовираження в процесі спілкування, спрямований на створення певного враження про себе в аудиторії, в якості якої може бути як окрема людина, так і група людей» [17].

У наступному визначенні поняття підкреслюється його близькість до «керування враженням»: Г.Г. Панічкіна тлумачить самопрезентацію як «процес, завдяки якому людина намагається сформувати в інших людей враження

про себе. Успіх самопрезентації залежить від уміння представити себе іншим людям, уміння подати себе, привернути до себе увагу, аналізувати інтерес людей до своїх якостей» [6].

На нашу думку, більш повним є таке визначення феномену самопрезентації: «Самопрезентація особистості – це соціально-психологічний феномен, який постійно проявляється в поведінці людини в ситуації соціальної взаємодії, особливості якого зумовлені сукупністю індивідуально-психологічних, соціально-диспозиційних і ситуаційних факторів» [9]. Погоджуємося ми і з позицією автора, що самопрезентація особистості не є виключно короткочасною цілеспрямованою діяльністю, а процесом постійного пред'явлення Я-інформації у міжособистісній взаємодії, незалежно від ступеня усвідомлення суб'єктом самопрезентації своєї поведінки.

Самопред'явлення по суті складається з власне самопрезентації – того враження, яке, на думку самої людини, вона цілеспрямовано й усвідомлено намагається справити на об'єкт спілкування, та того реального образу, який виникає про співрозмовника у реципієнта; тобто того, як бачить свою самопрезентацію її автор (бажане), і того, що в самопрезентації очевидне для оточуючих (дійсне). Адже не секрет, що якими б не були наміри чи слова ініціатора самопрезентації, його сприйняття іншими сторонами спілкування у значній мірі залежить від індивідуальності цих інших (а кожен бачить і сприймає світ та інших людей дещо суб'єктивно). І.Гофман зауважив існування у людини двох Я: для себе та для інших. Саме друге Я як імідж людини підпорядковане меті взаємодії з іншими, представлення себе як такого, хто відповідає стандартам (нормам) товариства, якому презентує себе. У цьому сенсі імідж значно більше може залежати від значимості цих «інших», ніж від

психологічних особливостей самої людини, навіть не відповідати їм, більше того, варто говорити не про імідж, а про іміджі, змінні та залежні від особливостей і преференцій їх реципієнтів.

Сучасні тлумачення самопрезентації можна об'єднати у три умовні групи: на думку представників першої – самопрезентація не обов'язково має бути усвідомленим процесом (так, Б. Шленкер вважає, що самопрезентація керується багатьма мотивами і може проявлятися у стосунках друзів, навіть в інтимних ситуаціях, в одружених, «і вона не обов'язково включає довільну увагу та контроль» [9]); представники другої вважають її неусвідомленим процесом (Р. Баумейстер і А. Стейнхилбер), який відображає соціальну природу людини, її потребу у визнанні; з позицій третього підходу, який поняття самопрезентації вважає синонімічним до «управління враженням», самопрезентація – це усвідомлений процес, спрямований на маніпулювання враженням людини про себе, створення конкретного враження в оточуючих задля отримання бажаного результату (Дж. Тедеші та М. Ріес, Е. Джонс і Т. Піттман, Д. Майерс).

На нашу думку, мимовільну, неусвідомлену і неконтрольовану самопрезентацію можна назвати природною, а цілком усвідомлену, контрольовану в процесі та за передбачуваними й очікуваними наслідками, – штучною і маніпулятивною за суттю.

Створення штучного іміджу – довготривалий процес і не завжди успішний, зате, створивши штучну особистість, тривалий час звикаючи до маски, і в цей час усвідомлюючи, що оточення сприймає цю маску вельми позитивно й ототожнює її з реальною сутністю людини, вона ризикує, що створений імідж стане обличчям, впливаючи на Я-концепцію особистості. Тому можна вважати, що імідж, який людина

буде створювати щодо своєї особи у значущих інших, визначається особистостями цих «інших», ситуацією взаємодії та метою, яку перед собою ставить людина у цій ситуації, у досягненні якої прогнозовано мають допомогти ці «важливі» люди.

Поділ самопрезентації на види здійснюється за різними критеріями, серед яких найчастіше зустрічаються: ступінь усвідомленості, безпосередності, мотивація (асертивна чи захисна), цілі суб'єкта (проактивна і активна), тривалість (тактична і стратегічна), ін.

С.Р. Панталеєв і Е. М. Зімачева описують способи подачі особою інформації про себе: «самовдоволеність», «рефлексивність», «самобичування», самовиправдовувальне неприйняття», яким відповідають певні форми вербальної презентації образу Я та самоствавлення, що відрізняються за ефективністю: 1) «соціальна самореклама», спрямована на посилення соціальної бажаності образу «Я» в очах інших; 2) «нерефлексивне самосхвалення» – зусилля суб'єкта спрямовані на самовихвалювання та дискредитацію інших при переважанні оціночного підходу, на зміст інформації про себе; 3) «любляче самобичування» – підкреслення труднощів, проблем і апеляція до допомоги; 4) «самооборона» пов'язана з прихованим невдоволенням собою при роздратуванні на адресу інших; 5) «узгодженість образу Я» [7].

Автори вважають, що самопрезентацію варто робити керованою й усвідомленою, щоб про людину складалося «правильне» враження, а для цього варто використовувати стратегії, тактики та техніки самопрезентації.

Стратегія самопрезентації – це у різній мірі усвідомлювана та планована поведінка суб'єкта самопрезентації, спрямована на створення бажаного враження, що використовує для своєї реалізації тактики

самопрезентації (прийоми створення бажаного образу) [2].

Е. Джоунс і Т. Піттман створили одну з перших і найвідоміших класифікацій стратегій самопрезентації: інграціяція (*ingratiation*) – це спроба заслужити довіру шляхом лестощів, похвал і проявів симпатії до особи з високим соціальним статусом, намагаючись сподобатися їй [1, с.175], її мета – видаватися привабливим; самопросування, самореклама (*self-promotion*) (демонстрація компетентності); пояснення прикладом (*exemplification*) (мета – видавати морально досконалим); залякування (*intimidation*) (демонстрація сили); самоприниження, мольба (*supplication*) (демонстрація слабкості з метою отримати допомогу). Кожна стратегія спрямована на досягнення одного з п'яти видів влади (влада чарівності, влада експерта, влада страху, влада наставника і влада співчуття) [13]. Існують й інші класифікації стратегій самопрезентації, проте найпопулярніша стратегія – відповідати нормам соціальної ситуації чи поведінки інших людей.

Досить цікавою і відомою в зарубіжній соціальній психології стратегією є *self-handicaping* – створення людьми собі перешкод на випадок, якщо вони погано виконають завдання, – будуть готові виправдання (і для себе); можна або активно створювати собі перешкоди (поведінка), або шукати виправдання (заява про перешкоди) [1, с.175].

Тактика самопрезентації – короткостроковий поведінковий акт, що містить сукупність прийомів вербальної та невербальної поведінки, спрямований на створення бажаного враження, необхідного для певних короткочасних цілей, про суб'єкт самопрезентації [2].

С. Лі та Б. Куїглі називають такі тактики самопрезентації: захисні (виправдання із запереченням відповідальності (1), виправдання з прийняттям на себе відповідальності (2), зречення (3), перешкоджання собі (4),

вибачення (5)) та асертивні (бажання/прагнення сподобатися (6), залякування (7), прохання/мольба (8), приписування собі досягнень (9), перебільшення своїх досягнень (10), негативна оцінка інших (11), позиціонування себе як прикладу для наслідування (12)) [2].

Близьким до самопрезентації вважається поняття самомоніторингу (self-monitoring (самокорекція, самоконтроль) – виняткова стурбованість своїм публічним іміджем і схильність пристосовувати свої дії до потреб ситуації і соціальних норм [15, с.172]), введене М.Снайдером, в основі якого – уявлення про два крайні типи ставлення людей до самопрезентації (рівні самомоніторингу, що визначаються джерелом інформації, яке індивід використовує для керування своєю поведінкою): особи з високим рівнем самомоніторингу (з низькою рефлексивністю щодо себе, саме такі відчувають необхідність у постійній самопрезентації) «експерти, як у визначенні того, чого хочуть інші, так і в пристосуванні власної поведінки до цих вимог» [15, с.139]; тоді як ті, в кого низький рівень самомоніторингу (з високою саморефлексивністю), не стурбовані тим, як їх сприймають навколишні, у своїй поведінці керуються внутрішнім Я, своїми думками та цінностями, вони дозволяють собі менше підстроюватися під ситуаційні вимоги та виходять з власного бачення ситуації та людей у ній [19].

Саморозкриття (англ. self-disclosure) – повідомлення людиною інформації про себе іншим людям, добровільне відкриття іншій особі різних аспектів своєї особистості. Змістом саморозкриття можуть бути думки, почуття людини, факти її біографії, поточні життєві проблеми, стосунки з оточуючими [17]. М.М. Тепіна визначає емоційне саморозкриття як «вербальне повідомлення особистості про емоційні явища її життя, варіативне за обсягом, змістом,

ступенем щирості та залежності від характеру стосунків з партнером зі спілкування» [12] (хоча, чи може воно бути «беземоційним», адже, за Р.Кочунасом, «розкритися в широкому сенсі – це значить показати своє емоційне ставлення до подій і людей» [5]). М.М. Тепіна прийшла до висновку, що в процесі саморозкриття іноді відбувається «викривлення особистістю власних емоцій і почуттів... у формах перебільшення, применшення, приховування та підміни одного почуття іншим» [12].

Аналіз досліджень і публікацій проблеми саморозкриття варто почати із С. Джуларда і П. Лазакова, які виявили, що «високе саморозкриття» включає смаки й інтереси, думки та роботу, а «низьке саморозкриття» – теми фінансів, тіла й особистості [4].

І.П. Шкуратова, проаналізувавши анотації статей в Базі даних Американської психологічної Асоціації, виявила основні аспекти проблеми саморозкриття, що є там пріоритетними. Зокрема, такі: проблема саморозкриття осіб з відхиленнями від фізичної чи соціальної норми; вивчення особливостей саморозкриття підлітків; аналіз саморозкриття в психотерапевтичному процесі [16].

Напрямки сучасних досліджень саморозкриття психотерапевтична енциклопедія пропонує згрупувати за такими категоріями: 1) зміст чи тема саморозкриття; 2) характеристики осіб, яким воно властиве; 3) характеристики саморозкриття; 4) характеристики ситуації, в якій воно відбувається [17].

Вивчаючи мотивацію саморозкриття, І.П. Шкуратова узагальнила, що «люди більш схильні ділитися з іншими інформацією про свої атитюди, думки, смаки і менше – пов'язаною з їх фінансами, тілом і особистістю», що існує тенденція більшого саморозкриття особам, спілкування з якими полімотивоване. Саме ця дослідниця зауважує те, що

ми помітили й що неприємно вражає, бо й сама вона «грішить» тим самим: «На жаль, у більшості публікацій автори не стільки вивчають сам процес саморозкриття, скільки зв'язок між результатом відповіді на опитувальник С. Джуарда й іншими тестовими показниками особистості чи характеристиками ситуації, в якій відбувалося вимірювання. Такий підхід не лише недостатній, але навіть і невірний, оскільки дослідники оперують певним сумарним показником саморозкриття, до якого на рівних входять неспівставні за рівнем інтимності теми “мої улюблені страви” і “мої страхи та тривоги”»[16].

Н.В. Перепелиця, вивчаючи зв'язок саморозкриття і Я-концепції дорослих, виявила, що «інтенсивніше розкриваються ... матері та другу своєї статі, у сімейних – чоловіку (дружині)», мінімально – начальнику, що зумовлено формально-рольовим характером спілкування з ним [8].

О.В. Зінченко, досліджуючи зумовленість саморозкриття особистісними і соціально-психологічними факторами, дійшла висновку, що частіше за інші саморозкриття здійснюється за темами «інтереси», «навчання», «думки», дещо менше – «стосунки», «особистість», «неприємності»; найрідше – за темами «тіло» та «фінанси» [4]; при цьому максимально розкриваються матері та близьким друзям, менше – психологу, батькові, найменший ступінь саморозкриття студентів припадає на викладачів, неприємних і малознайомих людей.

За даними Т.П. Скрипкіної, теми високого рівня інтимності включають інформацію, пов'язану з планами, мріями, життєвими цілями і способами їх досягнення, особливостями сімейних стосунків; теми середнього рівня інтимності – інформацію, що стосується відносин з колегами по навчанню, з протилежною статтю, оцінки своєї

особистості; теми низького рівня інтимності торкаються проведення вільного часу та повсякденної навчальної діяльності [3].

До основних характеристик саморозкриття, які діляться на стійкі, що входять до Я людини, та ситуативно зумовлені, відносять його обсяг (глибина, повнота, широта), зміст, диференційованість і вибірковість, які в більшій мірі визначаються соціальною роллю реципієнта стосовно комунікатора [3], тривалістю, співвідношення позитивної та негативної інформації про себе, суб'єктивною задоволеністю і адекватністю [16]. О.В. Зінченко до цього додає фактори саморозкриття, які певною мірою характеризують його перебіг і впливають на якість: близькість партнера, позитивність ставлення до нього.

Важливою характеристикою саморозкриття є ступінь щирості суб'єкта, що проявляється в достовірності інформації, яка повідомляється про себе. Проте ніяка інформація про себе не може бути цілком повною чи достовірною. Коли ж людина вносить навмисні зміни в це повідомлення, ми маємо справу з псевдосаморозкриттям.

М.Ф. Вейнер наводить класифікацію типів саморозкриття, залежно від визначального аспекту: 1) почуття – емоційна реакція за принципом «тут і зараз» на клієнта; 2) атитюди – почуття, що повторюються в аналогічних ситуаціях (установки); 3) думки – судження про клієнта чи явища; 4) формулювання – обґрунтування судження про клієнта у зв'язку з його біографією; 5) асоціації – думки, що виникли у зв'язку з моментом, що обговорюється; 6) фантазії – складніші форми асоціацій; 7) пережитий досвід – реально обґрунтована асоціація, пов'язана з обговорюваною темою; 8) тіло – міміка, жести, рухи тіла як невербальні типи саморозкриття, що пов'язані з висловлюванням; 9) історія (оповідь); 10) ставлення до

навколишніх; 11) оточуючі [10].

За теорією І. Альтмана і Д. Тейлора, по мірі розвитку міжособистісних стосунків між людьми їх саморозкриття стає глибшим, збільшується його широта і тривалість. Симпатія до партнера стимулює саморозкриття, а байдуже чи неприхильне ставлення утруднює його.

Проте, саморозкриття не тільки не відповідає соціальним нормам – це досить небезпечна справа, оскільки все, що особа скаже про себе, рано чи пізно може бути використане проти неї ж. Розкриття особистої інформації робить нас вразливими. В.Дерлега описав кілька можливих ризиків саморозкриття: байдужість – партнер може виявитися байдужим до нашої відвертості, незацікавленим у зближенні; відкидання – те, що ми розказуємо, може відвернути від нас навколишніх; втрата контролю – люди можуть використати інформацію, щоб нашкодити нам і контролювати нашу поведінку; зрада – намірене розкриття секретів [11, с.411]. Так може виникнути конфлікт між нашим бажанням бути відвертим і бажанням захистити своє особисте життя.

Висновки. Отже, самопрезентація – це процес і результат усвідомленого чи ні впливу на інших, значимих осіб, через представлення людиною себе оточуючим, які на основі сприйнятого образу Я особистості формують власне її бачення. Саморозкриття – це процес і результат добровільного повідомлення іншій людині особистісно значимої інформації, що дозволяє проникнути у розуміння сутності людини, того, якою вона є насправді.

Неусвідомлену, природну самопрезентацію можна вважати мимовільним поверховим саморозкриттям, проте й її усвідомлення далеко не завжди веде до «керування враженням». Тільки у випадку усвідомленої неправдивої самопрезентації, орієнтованої на певне сприйняття,

створення враження, і спрямованої на отримання бажаного, вона може перетворитися на маніпуляцію.

Вибір у міжособистісному спілкуванні на користь самопрезентації чи саморозкриття залежить в основному від двох факторів: ставлення (ступінь близькості) до співрозмовника та цілей особистості у спілкуванні.

Список використаних джерел

1. Аронсон Э. Социальная психология. Психологические законы поведения человека в социуме / Э. Аронсон, Т. Уилсон, Р. Эйкерт. – СПб. : прайм-ЕВРОЗНАК, 2002. – 560 с.
2. Ворожейкина Л.И. Влияние тактик самопрезентации на успешность адаптации / Л.И. Ворожейкина // Вестник ВолГУ. – Серия 9: Исследования молодых ученых. – 2007. – № 6. – С.212-214.
3. Зинченко Е.В. Самораскрытие и его обусловленность социально-психологическими и личностными факторами : автореф. дис. на соискание степени канд. психол. наук : спец. 19.00.05 «Социальная психология» / Е.В. Зинченко. – Ростов н/Д, 2000. – 23 с.
4. Капустюк О.М. Самопрезентація як засіб створення позитивного іміджу особистості: автореф. дис. на здобуття ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.05 «Соціальна психологія, психологія соціальної роботи» / О.М. Капустюк. – К., 2007. – 22 с.
5. Кочюнас Р. Основы психологического консультирования / Римас Кочюнас. – М. : Академический проект, 1999. – 240 с.
6. Паничкина Г.Г. Основы имиджеологии: самопрезентация и компетентность [Электронный ресурс] / Г.Г. Паничкина. – Режим доступа : <http://hr->

portal.ru/article/osnovy-imidzhologii-samoprezentaciya-i-kompetentnost.

7. Пантилеев С.Р. Способы вербальной презентации образа «Я» и самоотношения субъекта / С.Р. Пантилеев, Е.М. Зимачева // Психологическое обозрение. – 1997. – № 2. – С.42-51.
8. Перепелица Н.В. Самораскрытие взрослых людей и его связь с Я-концепцией : автореф. дис. на соискание степени канд. психол. наук : спец. 19.00.01 «Общая психология, психология личности, история психологии» / Н.В. Перепелица. – Ростов-на-Дону, 2003. – 22 с.
9. Пикулёва О.А. Психология самопрезентации личности : монография / О.А. Пикулёва // М. : ИНФРА-М, серия «Научная мысль». – 2013. – 320 с.
10. Самораскрытие психотерапевта перед пациентом [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://enc-dic.com/enc_psyter/Samoraskrtie-psihoterapevta-pered-pacientom-27/.
11. Тейлор Ш. Социальная психология / Ш.Тейлор, Л. Пипло, Д. Сирс. – СПб. : прайм-ЕВРОЗНАК, 2004. – 767 с.
12. Тепина М.Н. Эмоциональное самораскрытие личности в адрес разных партнеров по общению : автореф. дис. на соискание степени канд. психол. наук : спец. 19.00.01 «Общая психология, психология личности, история психологии» / М.Н. Тепина. – Ростов-на-Дону, 2008. – 22 с.
13. Федорова Н.А. Проблема самопрезентации в современной социальной психологии: использование понятийного аппарата теории деятельности [Электронный ресурс] / Н.А. Федорова. – Режим доступа : http://www.ipras.ru/cntnt/rus/dop_dokume/mezhdunaro/nauchnye_m/razdel_3

_a/fedorova_n.html.

14. Федорова Н.А. Личностные и ситуационные факторы выбора вербальных техник самопрезентации. – Автореф. дис. на соискание ученой степени кандидата психологических наук. – специальность 19.00.05. – «Социальная психология». – М., 2007. – 29 с.
15. Чалдини Р. Социальная психология. Пойми себя, чтобы понять других! / Р. Чалдини, Д. Кенрик, С. Нейберг. – СПб. : прайм-ЕВРОЗНАК, 2002. – 336 с.
16. Шкуратова И.П. Мотивация самораскрытия в межличностном общении [Электронный ресурс] / И.П. Шкуратова. – Режим доступа : <http://flogiston.ru/articles/social/selfdisc>.
17. Шкуратова И.П. Самопрезентация / И.П. Шкуратова // Психология общения. Энциклопедический словарь / Под общей ред. А.А. Бодалева. – М. : Изд-во «Когито-Центр», 2011. – С.138-139.
18. Goffman E. The Presentation of Self in Everyday Life / E. Goffman. – New York : Doubleday, 1959. – 259 p.
19. Snyder M. Self-monitoring of expressive behaviour / M. Snyder // Journal of Personality and Social Psychology. – 1974. – № 30 (4). – P.526-537.

Психологія саморозвитку особистості: збірник наукових праць. Чернівці – Київ, 2016.

Наукове видання
Інституту психології
імені Г.С. Костюка НАПН України

ПСИХОЛОГІЯ САМОРОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ

Збірник наукових праць

Електронний документ

Формат 60x90/16.
Гарнітура Times New Roman. Друк цифровий.
Ум. друк. арк. 10

Виготовлювач електронного макету
Інститут психології
імені Г.С. Костюка НАПН України,
Київ, вул.. Паньківська, 2

На обкладинці:

Митрополичий корпус (ЧНУ), Чернівці, вул. М. Коцюбинського, 2.
Автор: Neovitaha777

Фотографія серії : Пам'ятки культурної спадщини в Україні, номер у каталозі конкурсу «Вікі любить пам'ятки»: 73-101-0002, CC BY-SA 4.0

Завантажено:

[https://commons.wikimedia.org/wiki/File:1.Чернівці_\(241\).JPG?uselang=uk](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:1.Чернівці_(241).JPG?uselang=uk)